

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘНнәм Тел

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:



Тел, әдәбият һәм тарих

Мәшһүр галимебез Гыйбад Алпаров

Милли мәгариф

Галимнәребез фәнне үстерәләр

Фәнгә кереш

Жыеннардан хәбәрләр

Бертуган Пициганнар сызган карта

Мәшһүр галимнәребез



Гыйбад Алпаров
1888-1936

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№2(13) # 2002

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгәт оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессы-
ның Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзелеш академиясе.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Индус Таһиров
Вагыйз Фәтхуллин
Айрат Зарипов
Тәлгат Галиуллин
Фәт Гәрифуллин
Гали Даутов
Мирфәтих Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Наил Шәмсетдинов
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Рәстәм Мингалим
Галим Хисамиев

Дизайнер

Хәйдәр Әхмәтжанов

Сәркәтип

Гөлсәрия Әхмәтжанова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к.202А,
редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел. 10-46-74, 36-26-52

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчреп
бастырганда "ФӘН һәм ТЕМ"
журналына сылтама бирү
мөмкин

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә
битләргә салынды һәм ООО "Мастер Лайн"
типографиясендә басылды.
Басарга 07.06.02. кул куелды
Офсет ысулы белән басылды
Формат 60x84/8. Офсет кәгазе
Күләме 11,6 басма табак
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак
Заказ 93. Тираж 500 данә

420015, Казан ш., Татарстан ур.,
20 й., 701 офис. Тел. 64-34-86

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
телләре турында»гы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2002

БУ САНДА:

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ һәм ТАРИХ

РИФГАТЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар терминологиясенең тарихи чыганаclarы	3
АДЛЕР ТИМЕРГАЛИН. Күлмәк-ыштан дигәннән	9
ЭЛЬМИРА ГАЛИЕВА. Җамал Вәлиди хезмәтләрендә мәдәни-тарихи концепция	10
ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. XX йөз башында имла һәм хәрәф ислахы хәрәкәте	20
ЛӘЙСӘН КАДЫЙРОВА. Әхмәд Ясәви хикмәтләрендә кулланылган парлы сүзләр	24
АЙГӨЛ БИКТИМЕРОВА. Татар халык җырларының кайбер тел үзенчәлекләре	28
АЛСУ СӘГҮЙТОВА. Татар телендәге агач архитектурасы атамалары белән бәйле фразеологизмнар	31

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

БАХИТ ХАКОВ. Күренекле тел галиме	34
ФУАТ ГАНИЕВ. Фәнгә аның өлеше	37
ГҮЙБАД АЛПАРОВ. Шәкли нигездә татар грамматикасы (сингармонизм, кушымчаларның төркемнәре, килеш белән төрләнеш)	39

МИЛЛИ МӘГАРИФ

АЛМАЗ ЮЛДАШЕВ. Авыл хужалыгы академиясендә татарча уку	43
ИЛГИЗӘР ГАЙСИН, ЖӘҮДӘТ ХӨСӘЕНОВ. Югары уку йортында география фәнен татарча укуының кайбер проблемалары	45
ФӘРИТ ЯМБУШЕВ. Органик химияне татар телендә уку	46
СӘГҮЙТ ХӘЙРУЛЛИН. Математиканы татарча укуының кайбер проблемалары	48
РӨСТӘМ АБИНОВ. Максатыбыз – фикерләү сәләтен арттыру	49
ГАЛИМ ХИСАМИЕВ. Философия буенча кулланма һәм аның язмышы	50

ГАЛИМНӘРЕБЕЗ ФӘННЕ ҮСТЕРӘЛӘР

ИЛФАК АБДУЛЛИН, МИХАИЛ ХӨСӘЕНОВ, ГАЛИМ ХИСАМИЕВ. Композицион электрохимик капламнар формалашуының яңа яклары	52
АБРИК КАМАЛОВ. Аркалы корылмага җил тәэсирен хисаплау	54
ПЕТР МАКАРОВ. Туфрак эшкәртү машиналарының ротацион органнары энергетикасы	58
ИЛШАТ МИРСӘЯПОВ, СТАНИСЛАВ БАСТРАКОВ һ. б. Киселү нәтижәсендә җимерелүче тимербетон өрлекләрен аручанлыгын эксперименталь тикшерү җайланмасы турында	60

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ИЛДАР СӘЛИХОВ. Дәвалау турында	63
Жаваплар	67
Чишү өчен яңа мәсьәләләр	72

ҖҮЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

ЛАНДЫШ ХАРРАСОВА. Татар баласы бер-берсен аңлаймы?	74
Әстерханнар башлады	76

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№2(13)#2002

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә татар, рус һәм инглиз телендә язылган, һәрберсе 5-6 юлдан артмаган аннотацияләр бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Мөмкин булганда, Tatedcor, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирү мәгъкуль.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Формулалар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булганда, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мәгъкуль.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА

- АХМЕТЬЯНОВ Р. Г. Исторические источники татарской терминологии 3
- ТИМЕРГАЛИН А. К. Говоря о рубахе и штанах 9
- ГАЛИЕВА Э. Р. Культурно-историческая концепция Джамала Валиди 10
- АСЫЛГАРАЕВ Ш. Н. Движение по реформированию орфографии и алфавита в начале XX века 20
- КАДЫРОВА Л. К. Парные слова, использованные в хикматах Ахмада Ясави 24
- БИКТИМИРОВА А. Р. Некоторые языковые особенности татарских народных песен 28
- САГИТОВА А. М. Фразеологизмы татарского языка, связанные с терминами деревянной архитектуры 31

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ХАКОВ В. Х. Известный языковед 34
- ГАНИЕВ Ф. А. Его вклад в науку 37
- АЛПАРОВ Г. Х. Формальная татарская грамматика (сингармонизм, группировка окончаний, падежи) 39

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ЮЛДАШЕВ А. К. Обучение на татарском языке в сельскохозяйственной академии 43
- ГАЙСИН И. Т., ХУСАИНОВ Д. А. Некоторые проблемы преподавания в высшем учебном заведении географии на татарском языке 45
- ЯМБУШЕВ Ф. З. Преподавание на татарском языке органической химии 46
- ХАЙРУЛЛИН С. Х. Организация преподавания высшей математики на татарском языке 48
- АБИНОВ Р. Х. Цель – активизация сознания 49
- ХИСАМИЕВ Г. Г. Пособие по философии и его судьба 50

НАШИ УЧЕНЫЕ – НАУКЕ

- АБДУЛЛИН И. Г., ХУСАИНОВ М. А., ХИСАМЕЕВ Г. Г. Новые аспекты формирования композиционных электрохимических покрытий 52
- КАМАЛОВ А. З. О воздействии ветра на арочные сооружения 54
- МАКАРОВ П. И. Энергетика ротационных органов почвообрабатывающих машин 58
- МИРСАЯПОВ Ил. Т., БАСТРАКОВ С. М. и др. Об экспериментальной установке для исследования усталости железобетонных балок при срезе .. 60

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- САЛИХОВ И. Г. О лечении 63
- Ответы 67
- Новые задания 72

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- Харрасова Л. Понимают ли татарские дети друг-друга? 75
- Начали астраханцы 76

ТАТАР ТЕРМИНОЛОГИЯСЕНЕҢ ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАРЫ*

Рифгать Әхмәтъянов



РИФГАТЬ ГАЗИЗЖАН улы ӘХМӘТҖАНОВ – филология фәннәре докторы, профессор. 30 елдан артык татар теленең лексикасын һәм тарихын тикшерә, берничә монография һәм сүзлекләр, 200дән артык фәнни һәм фәнни-популяр мәкалә авторы. Хәзерге көндә Бөрә (Бирск) педагогика институтының татар теле кафедрасы мөдире булып эшли.

Ахметьянов Р. Г. Исторические источники татарской терминологии (Окончание. Начало в №1–2 за 1999 г., №1–4 за 2000 г., №1–4 за 2001 г. и №1 за 2002 г.).

В заключительной главе монографии рассматриваются основные принципы формирования татарского литературного языка.

Жиденче баб

ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕ ТУРЫНДА

Төрки халыкларның күпчелегендә (барысында да диярлек) күп санлы дастаннар – халык эпосы әсәрләре сакланган. Халыкның борынгы бабалары, алыплар һәм батырлар турында риваятьләр, шулай ук гыйбрәтләр, зур вакыйгалар – болар барысы да төркиләрнең поэтик эпик ижатында чагылып таба килгәннәр. Чөчәннәр (борынгыча чәрчән – чәрчә – «ярсып, рухланып сөйләү» сүзеннән), телмәрчеләр (телмәр – «озын нотык, оста сүз»), акыннар (фарсыча ахунд «укумышлы» сүзеннән), абызлар (гарәпчә хафиз «яттан сөйләүче»), бәхшишләр (кытайча фаһ-си «шаһзадәнең тәрбияче-жырчысы») һ.б. төрки телләрнең нинди поэтик чара була алу данын бик югары күтәргәннәр. Дөньяда иң зур эпос – төрки халыкларда ат менгән батыр Маңаш (алмачуар, «миңлә») турындагы атаклы эпик әсәрне (алтайларда Алып-Маңаш, Ир-Маңаш, кыргыз, казак, каракалпакларда Манас, башка халыкларда Алып-Мамыш, Алпамыш, Алпомыш, шулай ук «Гуруглы», «Кузый-күрәгәч», «Ир-таргыл», «Кыз-ефәк» дастаннарын кайбер чөчәннәр бөтен ел буена диярлек сузып сөйләгәннәр. Һәрбер хан, би, тархан үз кабиләсенең яисә үзенең шәхси шәжәрәсенең борынгы батырлардан килгәнлеген исбат итәргә тиешле эпос-дастан ижат иткәннәр.

Татарларда эпос зур үсеш алмаган. Моның сәбәбе, беренчедән, татар халкы тарихында кабиләчелекнең роле зур булмавында. Икенчедән, татар халкында элек-электән китап культурасы көчле булган. Татарлар гарәфәләрдә һәм бәйрәмнәрдә, жыйеннарда һәм кичәләрдә чөчәнне түгел, ә «китап сүзен» тыңлаганнар. «Йосыф китабы», «Тат-һир белән Зөһрә (Бабахан дастаны)» һәм башка шундый язма дастаннар, күпсанлы бәетләр, мөнәҗәтләр, шигырь китаплары халыкның рухи азыгын тәшкил иткәннәр. Әлбәттә, болар белән беррәттән, авыздан сөйләнгән әкиятләр, такмазалар да тыңланган, әмма әкият тыңлау һичкайчан да эпос тыңлау дәрәжәсендәгә ритуал булып тормаган. Әкият сүзе үзе дә китаби хикәят (хикаят) сүзеннән үзгәргән вариант. «Әкият» мәгънәсендәгә гомумтөрки йомак (борынгы төрки йом «арбау, сикерләү сүзе» тамырынан) һәм иртәк («иртә» ягъни элек, борын-борын заманда булып үткән нәрсәләр) сүзләре татар теленең тик аерым сөйләшләрәндә яисә фразеологизмнар составында гына сакланган («Әкият – йомагым, бетеп бара йомгагым...»).

Эпосның пассивлашуы нәтижәсе буларак, татар фольклорында гомумтөрки геройлар азрак билгеле. Аның каруы, бер яктан, Аю Әппәз, Бозау ичәчән, Камыр батыр кебек үзебез-

* Ахыры. Монографиянең башы журналның 1999 елгы 1–2, 2000 елгы 1–4, 2001 елгы 1–4, 2002 елгы 1нче саннарында

нең жирлектә «туып үскән» әкият батырлары, икенче яктан, *Әбугалисина, Салсал, Шаһмара* кебек фарсы-тажик әкият персонажлары активлашып киткәннәр. Көндәлек тормыштагы вакыйгалар бәетләрдә тасвир ителгән. Бәетләрнең формасы шулай ук шәрык поэзиясе арсеналынан алынган. Башта бәетләрнең тик бер генә төре – «нәүрүз бәетләре» билгеле булган. Һәр елның нәүрүз көнендә ел башында шәкертләр узган ел эчендә булып үткән мөһим вакыйгаларны искә төшереп, америн «бәетләр», ягъни (гарәпчә) «ике юллы мисрагълар» белән назымга салып баян иткәннәр һәм өйдән өйгә кереп яисә җыелган халык алдында «әйткәннәр»: тарих мең дә сигез йөздә... фәлән җирдә... фәлән нәрсәләр заһид булды... Соңыннан «бәет» сүзе бөтен бер эпик жанр атамасы булып киткән.

Бу фактлар аркылы без татар әдәби теленең күптәннен бирле язма «төрки телнең» көчле йогынтысы астында формалашканлыгын күрәбез. Татар әдәби теле, шулай итеп, язма «төркинең» «халык теле» белән интерференциясе нәтижәсендә үскән. Бер-берсенә якын кардәш булсалар да, төрки һәм татар гомумхалык теле – икесе ике тел системасы алар.

Язма төрки телнең беренче варианты V-VIII гасырларда Көнчыгыш Төркстанда барлыкка килә (борынгы уйгур һәм Орхон-Енисей-Таласс истәлекләре). Бу телдә, гомумтөрки сүzlәр белән беррәттән, санскрит, согди, кытай телләреннән алынган сүzlәр дә күпкәнә була. Соңыннан, төрки халыкларның күпчелеге ислам культурасы йогынтысында калгач, Уйгурстан (Кашгария), Көнъяк Казахстан һәм Урта Азия шәһәрләрендә яңа әдәби тел – төрки барлыкка килә. Бу тел грамматик һәм фонетик нормалары буенча уйгур-карлук һәм угыз сөйләшү телләренә нигезләнә, лексик җәһәттән «төрки» телгә гарәп-фарсы сүzlәренә һәм калыгаларының (тәгъбир күчermәләренә) күпләгә хас.

Татар теле исә төптән карлук телләренә дә, угыз телләренә дә керми. Гарәп-фарсы сүzlәре татар теленә төрле аралашулар, сөүдә мөнәсәбәтләре һ.б. юллар белән җанлы сөйләшү процессында да күпләп кергәннәр. Татар халкы тормышында «төрки» әдәби теле мөһим роль уйнаган чорларда, шул ук (әлек кергән) сүzlәр татар теленә кабаттан һәм икенчерәк яңгырашта һәм үзгәрәк мәгънәдә керә башлаганнар. Шулай итеп, сөйләм теле белән язма «төрки» телнең интерференциясе (кисешүе) сүzlәрнең һәм кайбер кушымчаларның дублетлашуына китергән. Шундый дублет (ягъни, пар, игез) һәм азрак санда триплетларга, мәсәлән,

түбәндәгә сүzlәр керә:

1. Төптә гарәп сүzlәре:

газан – азан
газамат – азамат
галәм – әләм
гамәл – әмәл
гарь – әр
дәгъва – дау
тәсбих – дисбе
кашгари (Кашгариянеке) – кашкарий
(кашгар гөле)
кальга – кала
кыйммәт – кыйбат
остаз – оста
фөкыйрь – бахыр
фәтыйха – бата
хафиз – абыз
хәҗәт – әҗәт
хәрәм – әрәм
хәрәбләшү (искечә «сугышу») – әрепләшү
хәзинә – казна
хәзер – әзер
хикаят, хикәя – әкият
һәйбәт – әйбәт
һәвәс – әвәс
жәббә – чоба – зыбын (гарәпчә жүббүн)
 һ.б.

2. Төптә фарсы-тажик сүzlәре:

ахун – акын (фарсыча ахунд «уку-мышлы»)
гәман – көмән (авырлы, йөкле)
дару – дары (фарсыча даруи-милтикъ «мылтык даруы»)
дию – дәү
зәңгәри (зәңгәр буяу) – зәңгелә («тән зәңгәрләнү, цинга»)
йабайы «кыргый үсем» – җабай («примитив») – юа («кыргый суган»)
сипаһи – сыбай – ыспай
пәһлеван – балабан (балбал) – барабан һ.б.

3. Төрки сүzlәр (алдагы баблардан да к.)

баһадир – батыр
баглау – бөйләү – баулау
бөек – биек
дәхи – тагы – да (кисәкчә)
дүнү – түнү
сөчек – төче
тугры – туры
олуг – олы
ошау – ошау
ыруг – ыру һ.б.

Татар телендәгә шактый гына бөйләкләр, теркәгечләр һ.б. ярдәмлек сүzlәр һәм модаль сүzlәр (аларның күпчелегә асылда фарсы һәм гарәп телләренә кайтып калса да) шул

ук төрки язма телдән кәргәннәр. Мәсәлән, *мөмкин, ихтимал; бәлки, чәнки, хәлбуки, бүтән, гайре, гаять, шаять, әгәр, әмма, әллә, әле, әлбәттә; иллә; шикелле; һич, һәр, һәм, һәммә, һәмишә*. Шулай ук актив кулланыштагы күп кенә рәвешләр – *һаман, гел, шәп* һ.б. да шул ук төрки йогынтысының нәтижәсе. Күпсанлы исемнәр һәм сыйфатлар турында әйтеп та торасы юк. Бу хәлләр татар теленең борынғы әдәби телдән үсеп чыкканлыгын дәлиллиләр.

Әлбәттә, шул ук «әдәби сүзләр» мәселмәнлык һәм иске әдәби «төрки» йогынтысы барлык төрки телләрдә дә күзәтелә. Ләкин татар теле үзенең фонетик һәм морфологик нормалары буенча да язма төркигә бик якын тора. Бу хәлне ачыграк күзаллау өчен түбәндәге таблицага күз салырга кирәк (таблицада тик төрки тел йогынтысы астында формалашкан әдәби телләр генә исәпкә алына).

	Ассимиляция һәм диссимиляция үсешкән телләр	Ассимиляция һәм диссимиляция артык үсешмәгән телләр		
		бау, тау, кәл ~ күл (кәлдәр ~ күлдәр)	багъ, тагъ, кәл (кәлләр)	багъ, дагъ, гәл (гәлләр)
Иҗек азагындагы борынғы ғ, г -нең рефлекслары				
Борынғы ж – ч парынның рефлекслары				
ж – ч жан, жол – чөл	кыргыз	төп казан сөйләшләре, карачай-балкар теле	үзбәк сөйләшләре	
ж, й – ч жан, жол ләкин йол – чөл, чүл		татар, кумык әдәби телләре,	үзбәк, уйгур әдәби телләре	төрөк, төрөкмән, азәрбайжан, гагауз әдәби телләре
дз, ж – ц дзан, дзол – цөл, цүл (жан, жол)		мишәр, карачай-балкар һәм караим сөйләшләре		
й – ц йан, йол ~ йул – цөл, цүл		мишәр сөйләшләре, себер татар диалекты, караим сөйләшләре	төрки шивәләрдә кулланылган ш авазы булган (шуны әйтергә кирәк, ш авазы уйгур һәм утыз группасындагы телләргә, шулай ук чувашларга хәзер дә ят).	
й – с йән, йул – сүл	башкорт теле			
й – ш йән, йул – шөл		нугай теле		
ж – ш жан, жол – шөл	казакъ, каракалпак телләре		Таблицаны лингвистик нигездә анализлап караганда шунысы мәгълүм була: татар һәм кумык телләре кыпчак телләренең иң борынғы тибына якын торалар. Татар-кумык тибындагы телдән кыргыз теле үсеп чыккан (ул татар-кумык тибынан тик ассимиляция-диссимиляция күренешләренең көчле үсеш алуы белән аерыла). Башкорт, казах-каракалпак һәм нугай телләре исә кайчандыр кыргыз телен кабул иткән төрки түгел кабиләләрдә үсеш алганнар (алар башук төрки булсалар, бу телләрдә ж һәм ч авазлары үзгәрмәс иде).	

Бу таблицага кайбер шәрехләр кирәк.

Ассимиляция-диссимиляция Себердән килә, ул Себер төрки телләренә – якут, тыва, хакас, алтай һ.б. хас. Һәм, әлбәттә, бу күренешнең кыргыз, башкорт, казак, каракалпакларда саклануы бу халыкларның төп бабалары Себердән килгәнлегенә дәлил.

Саңгырау **к** һәм **т** тартыкларының сүз башында яңгыраулашуы монгол телләренә хас. Һәм утыз төркиләренә (төрөкмән, азәрбайжан, төрөк, гагаузларның) борынғы бабалары да төркиләшкән монголлар булса кирәк. Сүз (иҗек) азагында **з** һәм **г**-нең **ш**-ләшүе (гомумән алганда ике сузык арасында **к** > **з** // иҗек азагында **г** > **ш**) – кыпчаклык билгесе: кыпчакларның борынғы (әле төркиләшмәгән) бабаларында иҗек азагында **ғ** һәм **г** мөмкин булмаган, аның каруы, аларда борынғы

Башкорт һәм татар телләре арасындагы якынлык, беренчедән, бу ике телнең кыпчак төрки телләре асгруппасына керүе белән, икенчедән (һәм хәлиткеч сәбәп буларак), башкорт вә татарның соңгы мең ел эчендә бер-берсе белән тыгыз мөнәсәбәтләрдә яшәве белән аңлатыла. Монда хикмәт шул: татар, башкорт һәм чуаш телләренә түбәндәге өч аффинлы аваз күчешләре хас:

**Борыңгы төрки
(гомум төрки)**

1. э: эки, эртә,
кэл-

и: ит, чилим, кир-

2. о (ачык, «рус-
ча» о): ока, той,
чок

у: кум, курбан,
толу, толы

3. ö («немецчә» ö):
кöl, көп-, сөт-

ү: сүт, күл, күбә

**Идел-Урал телләре
союзы**

и: ике, иртә, кил-

э: эт, челем, кер

(чуашча ё=e)

у: ука, туй, чук

õ: кõм, кõрбан,
тулы- (чуашча
язылышлар үзен-
чәлекле)

ү: күл, күп-, сүт-
(чуашча ү=ү)

õ: сөт, көл, көбә
(чуашча язылыш
лары гына үзенчә-
лекле)

Яки икенче төрле язылышта

1. э>и//и>э

2. о>у//у>õ

3. ö>ү//ү>õ

Бу күчешләрнең уртак сәбәбе-чыганагы, һичшиксез, бердәй (бүтәнчә була алмый). Һәм ул чыганакның тулы гәүдәләнешә (бигрәк тә э>и//и>э параллель күчешләре) башлыча татар телендә. Димәк, уртак чыганак тел татар теленә якын булган! Димәк, урта Иделдә-Урал регионнда иң борыңгы төрки тел дә татар теле булган (тик ул тел XIII гасырга кадәр татар теле дип аталмаган гына).

Шуны шәйләгән тикшеренүчеләр, күптән инде, болгарлар (шулай ук башкортлар да) борыңгы татарларны яулап алып, дәүләт корганнар, дигән фикергә киләләр (мәсәлән, атаклы археолог О.Бадер һ.б.). Тик бу нигезле, исбатланырлык нәтижә гайре-фәнни сәбәпләр буенча күпләргә ошамый: русларга да, чуашларга да, башкортларга да һәм, нишләптер, кайбер, татар галимнәренә дә.

Урта Иделдә субстрат тел – борыңгы татар теле тәэсирендә болгар теле үзе дә нык үзгәргән, татар вокализмын кабул иткән, әмма үз грамматикасын һәм үз консонантизмын саклаган хәлдә, аерым тел булып калган. Һәм менә шул – татарлашкан болгар телендә мариаларның бер өлеше үз акцентлары

белән сөйләшеп киткәннәр. Чуаш теле шулай барлыкка килгән.

Башкортларга килгәндә, аларның хәл-әхвәле дә шундыйрак: алар татар вокализмын кабул иткәннәр, әмма үзләренәң консонантизм үзенчәлекләрен саклаганнар. Тик борыңгы башкорт теле баштан ук бурят һәм төрекмән телләренәң кайбер үзенчәлекләрен үзенә алган кыпчак теле булган.

Жисмән алганда, татарларның бабалары – күктөркиләр, һуннар, болгарлар, кыпчаклар, финн-угыр халыклары, монголлар шулай ук кайбер һинд-европалылар (скиф-сарматлар, фарсы-тажиклар, славянар һ.б.). Татар милли культурасы төп өлешләрендә дә шундыйрак булып чыга. Телдә – гомумтөрки нигезгә өстәлгән һинд-европа (сугди, балтославян), кытай-тибет, монгол-тунгус, семит (гарәп), уйгур-үзбәк, угыз-төрөк һәм фин-угыр элементлары. Музыкада – гомумкөнчыгыш пентатоникасына өстәлгән Урта Азия һәм Көнчыгыш Европа музыкаль аһәңнәре.

Бу хәл – культура элементларының «гетероген» булуы – бер татарга гына түгел, барлык башка зур халыкларга да хас.

Славян халыклары белән төркиләр моннан мең ярым еллар элек үк очрашалар һәм актив контактка керәләр. Буразна, сала, ызба, мунча кебек славян-рус сүзләре татар телендә XII-XIII гасырлардан бирле яшәп киләләр.

XV-XVI гасырларда дөнья тарихында бик тирән үзгәрешләр пәйда була. Шул чорда Европа халыкларының житештерү көчләре һәм культурасы кызу темп белән алга китә. Азия, Африка һәм Америка халыклары бик артта калалар. Бу хәл бигрәк тә берләшкән зур дәүләтләр төзегән Европа халыклары – испаннар, португаллар, французлар, голландиялеләр, инглизләр һәм руслар өчен уңай шартлар тудыра. Бу халыклар Америкада, Евразиядә һәм Африкада зур территорияләр яулап алалар. Күп кешеле, зур, әмма берләшмәгән Европа илләренә (Италия, Германия һәм Польшага) Европаның алга китеше әллә ни колониаль файда китерми.

Евразиядә берләшкән, көчле хөкүмәткә ия булган ике дәүләткә – Төркиягә һәм Кытайга да башта «яңа заман» чоры уңай шартлар тудыра. Бу ике дәүләт XV-XVII гасырларда гаять зур территорияләр яулап алалар. Әмма аларның хәрби-политик уңышлары житештерү көчләренәң алга китүе белән түгел, күрше халыкларның (көнчыгыш төркиләренәң, монголларның, гарәпләренәң, фарсыларның, Балкан халыкларының) тар-

каулығы һәм артталыгы белән генә аңлатыла. Шуңа күрә Кытай һәм төрек империяләре бик тиз таркала да башлыг.

XVIII гасырда инде барлык төрки халыклар, житештерү һәм дәүләтчелекнең артта калган, тузган формалары белән үз язмышларын бәйләгән хәлдә, Европа белән чагыштырганда бик кызганыч торгынлык кичерәләр. Бу

шартларда яңача культура элементларының читтән керүе зарур була. Рус империясә составындагы төрки халыкларга яңа культура йогынтысы башлыгча Россиядән килә. Шуңа күрә татар телендә дә, башка күрше төрки телләрдә дә рус теленнән һәм рус теле аркылы Европа телләреннән кәргән сүзләр күбәя.

Ул сүзләрнең тарихы – аерым бер зур тема.

ЧЫГАНАКЛАР

- Владимирцов В.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Ч. 1. – Л., 1929.
- Вәлиди Ж. Татар теленәң тулы аңлатмалы сүзлегә. 1-2 т. – Казан, 1928-1929.
- Гиганов И. Словарь российско-татарский. – СПб., 1804.
- Гордеев Ф.И. О татарских лексических заимствованиях марийского языка//Вопросы марийского языкознания. Вып. III. – Йошкар-Ола, 1973.
- Гордеев Ф.И. Этимологический словарь марийского языка. Т. I-II. – Йошкар-Ола, 1979, 1983.
- Гришкина М.В., Владыкин В.Е. Письменные источники по истории удмуртов IX-XVII веков//Материалы по этногенезу удмуртов. – Ижевск, 1982.
- Грузов Л.П. Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении. – Йошкар-Ола, 1965.
- Губогло М. Гагаузская терминология по скотоводству//Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971.
- Дамдинов Д.Г. О земледельческих терминах в монгольских языках//Исследование по восточной филологии. – М., 1974.
- Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар. – Л., 1981.
- Дмитриева Л.В. Этимология географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках//Алтайские этимологии. – Л., 1984.
- Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.
- Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. – Казань, 1986.
- Зверева Л.Е. О четырех терминах в удмуртской микропонимии//Вопросы удмуртской диалектологии и ономастики. – Ижевск, 1983.
- Иванов И.Г., Тужаров Г.М. Словарь северо-западного наречия марийского языка. – Йошкар-Ола, 1971.
- Изысканный дар тюркскому языку (Китаб ит-тұхфа аз закийя). – Ташкент, 1978.
- Исанбаев Н.И. Лексико-семантическая классификация татарских заимствований в марийском языке//Вопросы марийского языка. – Йошкар-Ола, 1978.
- Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология. – М., 1961.
- Катаринский В. Башкирско-русский словарь. – Оренбург, 1899.
- Кельмаков В.К. Краткая характеристика кырымтатарских говоров южноудмуртского наречия//Вопросы удмуртской диалектологии. – Ижевск, 1977.
- Котлеев В.И. К фонетике общетюркской лексики в чувашском языке//Проблемы исторической лексикологии чувашского языка. – Чебоксары, 1980.
- Курьшжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского языка письменного памятника XIII в. – тюркско-арабского словаря. – Алма-Ата, 1970.
- Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. – М., 1976.
- Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. – М., 1978.
- Махмутова Л.Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка//Исследование по исторической диалектологии татарского языка. – Казань, 1979.
- Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком языке. – СПб., 1900.
- Мокшин Н.Ф. Мордовское название чувашей. – СФУ, 1978, №4.
- Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984.
- Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М., 1975.
- Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. – Ашхабад, 1973.
- Насибуллин Р.Ш. Наблюдения над языком красноуфимских удмуртов//О диалектах и говорах южноудмуртского наречия. – Ижевск, 1978.
- Насыри К. Ләһжәи татари. – Казан, 1895-1896. Т. I-II.
- Новикова К.А. К истории и этимологии названий лошади в алтайских языках//Проблемы алтаистики и монголоведения. – М., 1975. Вып. 2.
- Ногман М. XVII-XVIII йөзләрдәге русча-татарча кулъязма сүзлекләре. – Казан, 1969.
- Номинханов Ц.-Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. – М., 1975.
- Нурмагамбетов А. Жергілікті тіл ерекшеліктерін тәркіні. – Алматы, 1985.
- Остроумов Н. Татарско-русский словарь по крещенскому выговору. – Казань, 1892.
- Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. – М., 1959. Т. I-III (фонотип).
- Петров В.Н. Иерархия марийских культовых объединений//Материальная и духовная культура марийцев. – Йошкар-Ола, 1981.
- Плано Карпини. История монголов; Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. – СПб., 1911.
- Полякова Е.Н. Лексика местных деловых памятников XVII-начала XVIII вв. и принципы ее изучения. – Пермь, 1979.
- Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб. – М., 1938.
- Потапов Л.П. Этнографический очерк земледелия у алтайцев//Сибирский этнографический сборник. Вып. 1 – М., 1952.

- Потапов Л.П. Очерки народного быта тувинцев. – М., 1969.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1893-1911.
- Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.
- Саваткова А.А. Словарь горного наречия марийского языка. – Йошкар-Ола, 1981.
- Сборник материалов, относящихся к Золотой Орде. – Л., 1941.
- Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования азербайджанского языка. – М., 1962.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974 (Общетюркские и межтюркские основы на гласные); 1978 (Основы на букву «Б»); 1980 (Основы на буквы «В», «Г», «Д»).
- Сепеев Г.А. Восточные марийцы. – Йошкар-Ола, 1975.
- Сергеев Л.П. Диалектический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1968.
- Сергеев Л.П. Словарь чувашских народных говоров: фонетические диалектизмы//Материалы по чувашской диалектологии. – Чебоксары, 1971. Вып. 4.
- Смирнов И.Н. Вотяки. – Казань, 1890.
- Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. I-IV. – М., 1958.
- Старчевский А.В. Сибирский переводчик. – СПб., 1893.
- Тараканов И.В. Обозначение масти в удмуртском языке//Учен. Зап. Тарт. ун-та., 1975.
- Тараканов И.В. Тюркизмы в удмуртских диалектах по письменным памятникам XVIII века//Вопросы удмуртской диалектологии. – Ижевск, 1977.
- Ташкин С.Ф. Инородцы приволжско-приуральского края в Сибири. – Казань, 1922.
- Троянский А. Татарско-русский словарь. Т. I-II. – СПб., 1833-1834.
- Тумашева Д.Г. Кенбатыш Себер татарлары теле. – Казань, 1961.
- Упымарий (В.М. Васильев). Мари мутэр. Моско, 1928.
- Усманов М. Жалованные акты джучиева улуса. – М., 1979.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964-1973. Т. I-IV.
- Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии. – М., 1984.
- Федотов М.Р. Этапизм и итализм в свете тюркских названий реки Волги//СТ, 1978, №4.
- Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазьләренә тел үзенчәлекләре. – Казань, 1981.
- Цинциус В.И. Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков//Проблемы общности алтайских языков. – Л., 1971.
- Цинциус В.И. Этимология алтайских лексем с анлаутными придыхательными смычными губно-губным *п и заднеязычным *к//Алтайские этимологии. – Л., 1984.
- Шпилевский С.М. Древние города и другие болгаро-татарские памятники Казанской губернии. – Казань, 1877.
- Щербак А.М. Названия домашних и диких животных//Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.
- Щербак А.М. О фонологической оппозиции гласных по признаку раствора в тюркских языках//Народы Азии и Африки. 1966. №1.
- Beke O. Zur Lautgeschichte der tschuwassischen Lehnwörter im tscheremissischen//FUF, 1933, t. XXIII. – S.66-84
- Berta A. Die russische Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren. – Szeged: (Studia Uralo-Altaica, 21) 1983. – 106 S.
- Clauson G. An etymological Dictionary of pre-thirteenth Turkish – century Turkish. – Oxford, 1972, 970 p.
- Doerfer G. Tschuwassisch-m <urtürkisch-m> gemeintürkisch n//UAY, 1973, Bd. 45. S.174-212
- Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd.1: Mongolische Elemente im Neupersischen. – Weissbaden, 1963. – 760 S.
- Gomboz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache//MSFOu, 1912, t. XXX. – S. 262
- Itkonen E. Bemerkungen über den Vocalismus der ersten Silbe von tschuwassischen Lehnwörter in einigen finnisch-ugrischen Sprachen//FUF, 1957, t. XXXVIII. – S. 1-260.
- Joki A.Y. Uralier und Indogermanen//MSFOu, 1973, t. 151. – S. 419.
- Joki A.Y. The Lehnwörter des Sayansamoyedischen. – Helsinki, 1952. – 394 S.
- Kannisto A. Die tatarische Lehnwörter im Wogulischen//FUF, 1925, T.17.
- Kecsnemeti J., Paasonen H. Tatarische Dialektwörterverzeichnis//JSFOu. Helsinki, 1965. T. 66.
- Poppe N. Die türkischen Lehnwörter im tschuwassischen//UAI, 1927, t. VII, Hefte 1-4. – S. 151-167.
- Platts I.T. A dictionary of Urdu, classical Hindi and English. (Фонотип: М., 1959, т. I, 620, т. II, 1259).
- Radloff W. Vergleichende Grammatik der nordlichen turksprachen. Erste Teil, Phonetik. – Leipzig, 1888, XL+318 S.
- Ramstedt Y.I. Kalmückisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. – 560 S.
- Ramstedt Y.I. Studies in korean Etymology//MSFOu, 1949, t. XCV. – 291 S.
- Räsänen M. Die Tschuwassische Lehnwörter im Tscheremissischen//MSFOu, 1920, t. XLVIII. – 274 S.
- Räsänen M. Die Tatarische Lehnwörter im Tscheremissischen//MSFOu, 1923, t. L. – 83 S.
- Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Turksprachen//MSFOu, 1969, XVI+533 S.
- Raun A. Über die sogenannte Lexikostatistische Methode und ihre Anwendung im des Finnisch-Ugrische und Türkische. UAI 1956, t. XXVIII, S. 151-156.
- Redel K., Rona-Tas A. Protopermian and votyak loan-words in chuvash. Szeged: Studies in chuvash etymology. 1982. – p.158-179.
- Rona-Tas A. Loan-Words of ultimate Middle mongolian origin in Chuvash//Op. Sit. – p. 66-135.
- Serebrennikow B.A. Zur Fragen nach dem Ursprung der prothetischen Konsonanten v und y im Tschuwassischen. UAI, 1957, t. XXIX, Hefte 3-4. – S. 224-230.
- Scherner B. Arabischen und neupersische Lehnwörter im Tschuwassischen//Versuch einer chronologie ihrer Lautveränderung. – Weissbaden, 1977. – 170 S.
- Wichmann I. Die tschuwassischen Lehnwörter in der permischen Sprache//FUF, 1904, t. IV, II. – S. 19-25.
- Zenker J. T. Dictionnaire turk-arabo-persan. – Wiesbaden, Leipsig, 1866-1876., t. I-II. – 980 S.

© Тимергалин А. К., 2002

КУЛМӘК-ЫШТАН ДИГӘННӘН...

Адлер Тимергалин



АДЛЕР КАМИЛ улы ТИМЕРГАЛИН – язучы һәм редактор, ТАССРның атка-
занган сәнгать эшлеклесе. «Пәһлеван кабере», «Космостан кунаклар», «Кабул
булсын теләгең» кебек мажаралы һәм фәнни-фантастик әсәрләре белән таныл-
ды. Астрономия һәм физика буенча русча-татарча терминологик сүзлекләр авто-
ры.

Тимергалин А. К. Говоря о рубахе-штанах...

*В статье представлена краткая история проникновения в Европу, в том числе на Русь, такой
формы одежды, как штаны-шаровары, возникшей в среде кочевнических народов (народов-всадни-
ков).*

Европага чалбар безнең эрага кадәр 500
еллар элек Кара диңгез буйларында яшәгән
скифлардан кәргән, дип уйлыйлар. Скифлар-
ның чалбары табигый һәм нык материалдан
– тиредән тегелгән булган. Ихтимал, борын-
гы германнар һәм галлар, шулай ук жайдак-
лар кабиләсе буларак, чалбар кебек уңайлы
киемне алардан беренчеләрдән булып үзләш-
тергәннәрдер. Дәрес, кайбер мәгълүматларга
караганда, Владимир шәһәре тирәсендә
археологик казу эшләре вакытында моннан
20 мең еллар элек, ягъни атны кулга ияләш-
тергәнгә кадәр үк яшәгән кешеләрнең дә
тире чалбар киеш йөргәнлегенә дәлиләр та-
былган.

Борынгы Римда чалбар, вәхшиләр киеме
буларак, тыела. Ягъни римлылар чын
мәгънәсендә ыштансызлар булган дияргә
ярый. Хәер, бу тыю жиңүче булып кайткан
гаскәр башлыкларына кагылмаган, тантана
вакытында алар, ни сәбәптәндер, кызыл
төстөгә чалбар кигәннәр.

Көнчыгыш халыкларында, бигрәк тә
төркиләрдә, ыштан-чалбар өс киemenең иң
мөһим төре булган дияргә мөмкин. Ә
Көнбатыш Европада урта гасырларда ирләр
оек-балаклар киеш йөргәннәр. Һәр оек-ба-
лак аерым киелгән; XII гасырда аны кыска
ыштанга, ә соңрак курткага бәйләп куя
торган булганнар. XIV-XV гасырларда уң
һәм сул балаклар төрле төстә булса аеруча
модалы булып исәпләнгән.

Рус елъязмаларындагы миниатюр
рәсемнәрдән күренгәнчә, рус кенәзләре
чалбар урынына тубыктан алып, күрәсәң,
бот төбенә кадәр озын чолгау (обмотка)
урып торган булганнар. Өске якта аларны,

ихтимал, гашник (ыштыр) тотып торган-
дыр. Гомумән, рус телендә ыштан-чалбар-
ны белдергән сүзләрнең һәрвакыт күплек
саны шәкелендә булуын искә төшерсәк,
электә чалбар хезмәтен үтәүче киemenең
аларда чыннан да ике аерым кисәктән тор-
ганлыгына, ягъни бияләй яки аяк киemenә-
ре кебек парлы булганлыгына ышанырбыз
(мәсәлән, порты-портки, штаны, шаровары,
шальвары, брюки, кюлоты, рейтузы, джин-
сы, бриджи, гамаши, трусы, шорты, каль-
соны, колготки). Жәя эчендә санап ки-
телгән атамаларның берсе генә дә чын рус
сүзә түгеллегенә игътибар итик. Хәттә
«порты»–«портки» һәм «портыянки» сүзләре
дә латинча материя кисәгә мәгънәсендәгә
сүзгә барып тоташалар. Шуны да әйттик,
тел белгечләре русча «портки» һәм татарча
(ертык-)«портык» сүзә белән дә уртаклык
табалар. «Шаровары» һәм «шальвары»
сүзләре шәрыкныкы, алар элегрәк, Голлан-
диядән «брюки» сүзә килеп кәргәнгә кадәр
актив кулланылган. «Штаны» сүзә исә
төрки «иштун» – эчке кием сүзеннән алын-
ган, рус теленә кыпчак яки татар теле ар-
кылы кәргән булуы ихтимал. Шәригәтәтә:
«Ыштан киеш йөрү тиешле» дигән хөкем
булуын башта ук әйтеп китик.

Рус теле диалектларында тагын «кало-
ши» һәм «сополи» сүзләре бар. Аларның да
мәгънәсә төптә «балак»ны белдерә. «Кало-
ши» яки «холошни» дип аю тиресенәң арт-
кы (түбәнгә) өлешен бозмыйча гына «сал-
дырып» алу юлы белән, энә тигермичә
эшләнгән «табигый чалбарга» да әйткән-
нәр. Ихтимал, мондый ысулны төньяк ха-
лыклары яки хәтта бозланыш чорында

яшәгән борынгы элгәрләребез уйлап чыгарырга мәжбүр булгандыр. Югарыда телгә алынган Владимир тирәсендә археологлар тапкан тире чалбар калдыкларының да шушы «холошни» булуы бик мөмкин хәл.

Янә китереп, рус телендә чалбар мәгънәсендә йөргән диалекталь «гачи» сүзе булган, ләкин аңарда да шул ук аерым балаклар мәгънәсә төсмерләнә (балакны төшермичә тотып тора торган бау, ыштыр мәгънәсендәгә «гашник» сүзе шуңа ишарәли).

Гусарларның тәнгәсыланып тора торган чалбары «чикчеры» дип аталган.

XX гасырда гына уйлап чыгарылган «плавки» һәм «ползунки» сүзләре шул элекке күплек саны шәкелендәгә үрнәк буенча ясалганнар.

Билгеле булганча, Идел бие авылларында яшәгән русларда ир балаларга үндүрт-

унбиш яшькә кадәр чалбар төтемәгән, алар тезләренә тикле төшеп торган озын күлмәк киеп йөргәннәр. Ыштан кию хокукы үсмерләргә өйләндерергә ике еллар калгач кына бирелгән.

Озын сүзнең кыскасы, ыштан-чалбар дигән нәрсә русларга бик соң килеп керә һәм бу яктан төрки халыклар аларга Көнбатышка караганда күп элек мәдәни йогынты ясаганнар дип әйтә алабыз. Чалбарның төркиләргә хас киём булуы исә, әйткәнәбезчә, бабаларыбызның гомер бие аттан төшмәүләренә һәм климат шартларына бәйле булса, икенчедән, монда гаурәт жирләрне яшерүне таләп иткән Ислам диненең дә әхлакый яктан уңай йогынтысы бәхәссез. Дәрәс киенү хатын-кызларыбызның пакизәлеген һәм гыйффәтлеген дә тәэмин иткән.

© Галиева Э.Р., 2002

ЖАМАЛ ВӘЛИДИ ХЕЗМӘТЛӘРЕНДӘ МӘДӘНИ-ТАРИХИ КОНЦЕПЦИЯ

Эльмира Галиева



ЭЛЬМИРА РӘКЫЙП кызы ГАЛИЕВА – Казан дәүләт педагогия университетының татар әдәбияты кафедрасы доценты.

Галиева Э.Р. Культурно-историческая концепция Джамала Валиди.

В статье прослеживается процесс становления литературно-научных взглядов видного татарского ученого Джамала Валиди в рамках культурно-исторической школы, сложившейся в татарском литературоведении в 20-е – 30-е годы XX века.

20нче-30нчы елларда татар әдәбият фәне үсү, күтәрелү чорын кичерде. Бу чорда милли әдәби фәнни фикернең гаять киеренке үсеше күзәтелде. Бу хәрәкәттә күп кенә татар әдәбият галимнәренең эшлекле катнашуларын күрергә мөмкин. Татарстан Җәмһуриятендә гомумән гуманитар гыйлемнең, шул исәптән татар әдәбият белеме фөненең ныклы, нигезле үстереләүен булдыру татар Академизмнең оештырылуы һәм эшчәнлегенә (1922-1930) белән турыдан-туры бәйләнгән иде. Милли әдәбият белеме фәне бу чорда рус, Көнбатыш Европа, Көнчыгыш әдәбият фәнендә билгеле булган эре фәнни мәктәп — мәдәни-тарих мәктәбе тәгълиматына корылып үсте, аның казанышларын ижади үзләштереп, шул мәктәп канаты астында үз

мөстәкыйль йөзә булган зур фәнни милли әдәбият белеме мәктәбе булып формалашты. Бу мәктәпне нигезләүдә, аның уңышлы үсешен тәэмин итүдә Габдрахман Сәгъди, Галимжан Нигъмәти, Галимжан Ибраһимовның рольләре искиткеч зур булды.

20нче елларда татар мәдәни әдәбият мәктәбе кысаларында эшчәнлек алып барган күренекле кешеләрнең тагын берсе — Җамалетдин Вәлиди. Ләкин, кызганычка каршы, бу шәхес үзенең дәрәжәсенә лаеклы бәяне алмаган, аның бай әдәби гыйльми мирасы да бүгенгә көнгә хәтле тиешенчә өйрәнелмәгән. Бу мәкаләдә без галимнең фәнни эшчәнлегенә төп юнәлешен билгелибез, аның әдәби фәнни хезмәтләрендә, мәкаләләрендә мәдәни-тарих карашлары системасының эшлекле ча-

гылуын күрсәтергә омтылабыз.

Әйтергә кирәк, Җ.Вәлиди утызынчы елларда һәлак ителгән шәхес култы корбаннарының берсе. Ул репрессияларның беренче дулкынына элгеп, 45 яшендә 1932 нче елда атыла, иҗат эшчәнлегенң иң югары ноктасында чагында юк ителә. Бу талантлы шәхеснең кыска гына гомерендә иҗат итеп калдырган мирасы зур, бай, фәнни яктан әһәмиятле, кыйммәтле. Аның күпләгән хезмәтләре, мәкаләләре татар әдәбият белеме тарихының югалмас сәхифәләрен тәшкил итә. Шулар арасында Тукайны өйрәнү фәнен тудыруга мөһим өлеш булып кергән тулы бер цикл мәкаләләрен, әдәби хәрәкәт, Г.Исхакый, Ф.Әмирхан Г.Ибраһимов, Ш.Камал һ.б. классик язучыларыбыз иҗатына бәя биреп язган җитди мәкаләләрен, бигрәк тә 1923 нче елда рус телендә Мәскәү-Петербург нәшриятында басылып чыккан татар мәдәнияты, мәгарифе, әдәбияты тарихын яктыртуга багышланган «Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 года)» дигән күренекле хезмәтен күрсәтергә кирәк.

Җамал Вәлиди бу хезмәтендә, мәдәни-тарих мәктәбенң классик вәкилләренә хас булганча, татар әдәбиятын мәдәният рәтендә торучы башка күренешләр системасында, фән, мәгариф, дин, тарих, тел, язу белән бәйләнештә тикшерүе аңынан кызыклы. Бу китап үзенң эчтәлегә, корылышы белән классик мәдәни-тарих кысаларында язылган күп кенә башка хезмәтләренә бик якын тора. «Академические школы в русском литературоведении» дигән китапта А.Л.Гришунин рус мәдәни-тарих мәктәбе галимнәренң әдәбият тарихына караган хезмәтләре хакында «әдәбиятны өйрәнү урынына аларда мәдәният тарихы, иҗтимагый фикер тарихы, язучыларның биографияләре тикшерелә» дип яза [1, 185]. Рус мәдәни-тарих мәктәбенң атасы, аның күренекле вәкилләреннән берсе А.Н.Пыпин әдәбиятны укымышлыкның бер тармагы дип раслаган һәм ул идеяләр чагылдыручы буларак каралырга тиеш дип санаган [1, 181]. Мәдәни-тарих мәктәбе тарафдары, рус галиме С.А.Венгеров турында югарыда күрсәтелгән хезмәттә А.Л.Гришунин болай дип яза: «Для С.А.Венгера «наша литература никогда не замыкалась в сфере чисто художественных интересов и всегда была кафедрой, с которой раздавалось учительное слово», в соответствии с этим писатели представляли для него интерес прежде всего как «художники-проповедники», неизбежно отзывавшиеся на «потребности времени» [1,

181-182]. Нәкъ шул фикерләренә Җ.Вәлидинең югарыда телгә алынган хезмәтенә карата да әйтергә мөмкин.

Җ.Вәлиди дә әдәбиятны укымышлыкның бер кисәгә, бер тармагы дип карый, ул татар мәгарифенең эзлекле үсеш хәрәкәтен күзәтеп, яңа чор әдәбиятын аның логик дәвамы итеп ала. Әмма «Очерки...» китабын карауга керешкәнчә, аның язылуына китергән сәбәпләргә тукталып үтү, Җ.Вәлидинең әдәбият тарихын өйрәнүгә якын килү юнәлешендә эзләнүләрен, табышларын барлау урынлы булыр.

Әдәбиятны киң мәдәни җирлектә, аны тел, тарих, фәлсәфә, мәгариф белән бәйләнештә өйрәнү омтылышы Җ.Вәлиди эшчәнлегенң баштагы чорларыннан, XX гасырның унынчы елларыннан ук алып давам итеп килде дисәк, дөрес булыр. Җ.Вәлидинең торымын, фаҗигале язмышын өйрәнәп язган хезмәтләрендә һәм мәкаләләрендә галимнәр М.Мәһдиев [2], Р.Мөхәммәдиев [3], Р.Мостафин [4], М.Гайнетдинов [5], Т.Камалов [6] һ.б. аның күренекле әдәбият тәнкыйтьчесе, әдәбият галиме, танылган телче, тарихчы галим, педагог, философ булуын билгеләп үтәләр.

«Татар энциклопедик сүзлегендә» [7] Җамал Вәлиди әдәбият галиме, тел галиме, педагог буларак тәкъдим ителә, аның татар халкының рухи культурасы проблемалары буенча хезмәтләре булуы турында әйтелә. Дөрестән дә, Җ.Вәлидинең 20 еллык иҗат гомере дәверендә (1910-1930) тудырылган хезмәтләре аша без аның әдәбият, сәнгать, тел, фән, фәлсәфә, дин, мәгариф, тарих күренешләрен үзара тыгыз һәм тирән бәйләнешләрдә карарга омтылуын, культурологик пландагы галим булуын бик ачык күрәбез.

Алда исемнәре телгә алынган татар галимнәренң хезмәтләрендә Җ.Вәлидинең торыш һәм иҗат тарихы, биографиясе, эшчәнлегә, фаҗигале язмышы җитәрлек тулы яктыртылган дип әйтергә мөмкин. Без исә үзбездә бурычыбызны аның 20нче еллардагы фәнни, тәнкыйть мирасын мәдәни-тарих контекстында өйрәнү белән чиклибез. Әлбәттә, галимнең мәдәни-тарих карашларының эзлекле үсеш динамикасын аның Октябрьгә кадәргә иҗатыннан алып күзәтү сөрә. Безнең төп максатыбыз — Җ.Вәлидинең Октябрьгә кадәргә чорда ук билгеләнгән, башлангыч алган әдәби-фәнни карашларының 20нче елларга кадәр эзлекле, давамлы үсеш килеп, шул чорда оешкан мәдәни-тарих

мәктәбе кысаларында тулы бер фәнни концепция рәвешен алуын күрсәтү.

Темадан бераз читкә китү булса да, без бу урында Ж.Вәлиди фигурасының шактый зур, күренекле, калку булуын истә тотып, аның киң карашлы галим, иҗат шәхесе булып формалашуына китергән, фәнни эшчәнлегенә төп юнәлешен билгеләгән берничә шартка аеруча басым ясап үтәсебез килә.

Татарстанның Апас авылында гади крестьян гаиләсендә туган Жамалетдин Жәләлетдин улы Вәлидовка (1887-1932) заманының алдынгы, атаклы уку йортларында — башта Иж-Буби мәдрәсәсендә, аннары Казан татар укучылары мәктәбендә белем алу бәхете насыйп була. Ж.Вәлидинең уку-педагогик һәм фәнни эшчәнлегенә Иж-Буби, Оренбургның «Хәсәния» мәдрәсәләрендә башланып китүе дә игътибарга лаеклы күренеш. Күренекле уку йортларында уку һәм эшләү яшь егетнең тирән һәм киң белемгә ия булуына ярдәм иткән, аның иҗат мөмкинлекләре ачылуға, фәнни мәнфәгатьләре формалашуға җитди этәргеч ясаган.

Оренбург чоры (1911-1918) Ж.Вәлидинең иҗат эшчәнлегенә төп юнәлешен һәм үзенчәлеген билгеләүдә гаять мөһим урын тотта. Ул монда чын мәдәни чолганышка килеп элгә, Фатих Кәрим, Р.Фәхретдинов кебек киң карашлы иҗат шәхесләре, чын мәдәни затлар әйләнәсендә, даирәсендә кайный, аларның «мәктәбен» үтеп, алар үрнәгендә үзе дә мөстәкыйль иҗат юлына баса. Башка бик күпләр кебек, Ж.Вәлидине дә «Оренбургны мәдәни тормышыбызның Казан дәрәжәсендәге матбугат һәм иҗат учагына әйләндергән Дәрдемәнд «академиясе» үстерә [5, 131] (мәгълүм булганча, Дәрдемәнд милли мәдәниятны үстерү файдасына хезмәт итәрдәй бик күп эшләргә чыгымны үз кесәсеннән тоткан).

Үзенә эшчәнлегендә татарның тарихын, әдәбиятын, динен, мәдәниятен — һәрберсен аерым мөстәкыйль тармаклар рәвешендә дә һәм үзара тыгыз, тирән бәйләнешләрдә дә өйрәнүне төп юнәлешләре итеп алып барган Риза Фәхретдинов, киң мәдәни юнәлештә эшләүче Фатих Кәрим (язучы, тәнкыйтьче, әдәбият галиме, публицист, журналист, нәшир-матбагачы, педагог, тәрҗемәче, Истанбул университетында югары филологик белем алган, шулай ук тәрҗемәче сыйфатында күп кенә Ауropa илләрендә (Германия, Бельгия, Франция, Италия, Австро-Венрия, Сербия, Болгария) булып, Көнбатышның гыйлеме, мәгарифе, мәдәнияты белән яхшы

таныш булган татар мәдәнияты эшлеклесе), иҗат куәсе шулар дәрәжәсеннән һич тә ким булмаган Дәрдемәнд — Ж.Вәлидинең рухи остазлары, аның эшчәнлегенә гомуми юнәлешен, рәвешен билгеләүдә хәлиткеч рольне уйнаган тәрбияле, мәдәниятле, мәгърифәтле затлар. Шулар үрнәгендә аның да ижади, гыйльми мәнфәгатьләре берьюлы бер-берсе белән аерылгысыз бәйләнгән берничә тармак буенча үсеп китә: журналистика, әдәбият, тарих, тел, фәлсәфә, мәгариф һ.б. Ж.Вәлиди «Хәсәния» мәдрәсәсендә мегаллимлек иткән елларда бер үк вакытта шул чор татар дөнъясындагы абруйлы, демократик рухлы милли матбугат органы булган «Вакыт» газетасында әдәби хезмәткәр булып эшли, аның редакторы булып тора.

Нәкъ шушы чорда ул татар әдәбияты фәне, иҗтимагый фикер тарихында тирән эз калдырган җитди хезмәтләрен язып бастыра («Татар әдәбиятының барышы», Оренбург, 1912; «Милләт һәм миллият», Оренбург, 1914). Нәкъ шушы елларда Ж.Вәлидинең «Вакыт» газетасы, «Шура», «Аң» журналлары битләрендә татар халкының рухи мәдәнияты проблемаларына багышланган, татар әдәбиятының шул вакыттагы гомуми тормышын яктыртып, агымдагы әдәби хәрәкәтне анализлап, Г.Тукай, Г.Исхакый, Г.Ибраһимов, Ш.Камал һ.б. язучыларның иҗатларына хас үзенчәлекләрен тикшереп язган дистәләргә мөкаләләре дөнъя күрә.

Ул беренчеләрдән булып, «Татар әдәбиятының барышы» дигән хезмәтендә татар әдәбияты тарихын язу омтылышын ясый. Үз вакытында Г.Ибраһимов бу китап турында «татар әдәбияты тарихы буенча бердәнбер тәҗрибә» дип язып чыга. Яшь авторның «Татар әдәбиятының барышы» дигән хезмәтен революциядән соң, 1923 нче елда басылып чыккан «Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 года)» китабының беренче варианты дип карарга мөмкин. Инде беренче хезмәтендә үк Ж.Вәлидинең татар әдәбиятын мәдәният системалары белән бәйләнештә тикшерә башлавы күзәтелә. Әйткә, «Татар әдәбиятының барышы»нда әдәбият, тел, фән, иҗтимагый фикер тарихы кебек гомуммәдәни система эченә керүче кечерәк системалар үзара бәйләнештә карала, бу теоретик аспекттагына түгел, тарихи-фактик материалның бүленешендә дә ачык күренә. Хезмәтнең эчтәлек бүленешенә күз салу белән үк, аның киң мәдәни юнәлештә язылган хезмәт булуын ачык аңлыйбыз. Менә ул «Мөдәриҗә»:

1) Фән вә әдәбият; 2) Тел вә әдәбиятның җәмгыяте бәшәриягә мәүкугы; 3) Бездә әдәбият; 4) Схоластика вә иске әдәбиятымыз; 5) Шиһап-эт-дин әл-Мәрҗани; 6) Каюм Насыйри; 7) Радлов; 8) Салих Кукляшев; 9) Шигырь вә шагыйрьләр; 10) Нәсер вә назым; 11) Эпос вә лирика; 12) Бакыргани; 13) Әбелмәних; 14) Акмулла.

Шунысы мөһим, нәкъ мәдәни-тарих мәктәбе галимнәренә хас булганча, Җ.Вәлидинең бу хезмәтендә «әдәби хәрәкәтнең иҗтимагый тормыш һәм тарихи чынбарлык белән турыдан-туры бәйләнештә булуына басым ясала» (3, 336). «Әдәбиятның гомум иҗтимагыя илә мөнәсәбәте бигрәк куәтледер. Шуның белән боларны берсен икенчесеннән аерып язучы мөмкин түгел», — дип яза ул [8, 11].

1914 нче елда язылган, татар милләте формалашу мәсьәләсенә багышланган «Милләт вә миллият» дигән икенче мөстәкыйль хезмәтендә галимнең мәдәният-тарих карашлары теоретик планда тагын да аныклана төшә (Җ.Вәлидинең бу хезмәтенә аерым бүлекләрен «Мирас» журналы үзенең 1994 нче елгы 3нче (80-85 б.) һәм 4нче (68-71 б.) саннарында хәзерге язуга күчәрәп бастырып чыгарды). Ул телне, динне, әдәбиятны милләтнең бөтенлеген тәшкил итүче төп билгеләр итеп карый. Бу нәкъ менә мәдәният-тарих мәктәбенә хас гомуми алым. Нәкъ шул хәл Җ.Вәлидинең әдәбиятны милли үзенчәлекләр белән бәйләп өйрәнүгә этәрә. Бу — мәдәни-тарих мәктәбен нигезләүче галим И.Тәнның мәгълүм формуласындагы («раса», «среда», «момент») беренче буынга туры килә.

Җ.Вәлиди фикеренчә, милләт «тышкы вә вакытлы бәйләнешләр илә генә түгел, бәлки әдәбият, мәдәният, игътикад (инану), тарихи ганганә (традиция) кеби әсаси, рухи элементлар илә багланып... урнашкан, ...нык вә бербөтен төркем хәлендә оешкан... җәмгыять» ул [9, 82]. «Милләтне кан, дин, гадәт вә ганганә кеби әсасларның берлеге сәбәпле бергә җыелган кешеләр җәмгыяте дип тәгъриф итсәк (аңлатсак), шаять ялгышмабыз», — дип яза автор, — ...миллиятне югарыда күрсәтелгән менә шушы әсаслар саклап торалар да. Боларның арада иң көчлесе шөбһәсез тел вә әдәбият илә дин вә игътикадтыр» [9, 70]. Менә ни өчен Җ.Вәлиди матур әдәбиятны өйрәнгәндә аны милләтнең мәдәниятен билгеләүче башка күренешләр белән бәйләнештә өйрәнү кирәклегенә хакындагы фикергә килә. Иң беренче чиратта матур әдәбиятта милләтнең теле, рухы, акылы, психологиясе, йола-ышанулары, гореф-гадәтлә-

ре, традицияләре үзенчәлекле чагылыш таба.

Җ.Вәлидинең алга таба мәдәни-тарих юнәлешендәге эшчәнлегендә аның гомуми концепциясе белән турыдан-туры бәйлә булган өч мөһим ноктаны аерып күрсәтергә кирәк. Моның беренчесе — галимнең 1915-1916 нче елларда татар матбугатында татар дөньясының мәдәни кыйбласы буенча алып барылган мәгълүм бәхәс вакытында алган юнәлеше, үткәрелгән позициясе; икенчесе — Җ.Вәлидинең Октябрь инкыйлабыннан соң, 1922 нче елда әүвәл «Татарстан» газетасы битләрендә башланып, 1923 нче елда «Безнең байрак» газетасы битләренә күчеп дәвам иткән әдәби мираска мөнәсәбәт мәсьәләсе буенча Г.Ибраһимов белән ике арада барган мәгълүм бәхәс барышында белдерелгән карашлары; галимнең мәдәният-тарих концепциясен аеруча тулы чагылдырган өченче мөһим күрсәткеч — бу аның 1923 нче елда басылып чыккан «Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 года)» дигән китабы. Җ.Вәлидинең мәдәни-тарих юнәлешендәге эшчәнлегендә бу методологик әһәмияте ягыннан өч төп ноктаны тәшкил иткән һәм бер-берсе белән концептуаль нигездә бәйләнгән әлеге күренешләрнең һәрберсенә аерым-аерым тукталып үтик.

Мәгълүм ки, 1915-1916 нчы елларда татар вакытлы матбугаты битләрендә иҗат интеллигенциясе арасында татар әдәбиятының дөнья мәдәниятенә мөнәсәбәте мәсьәләсе буенча зур бәхәс куба. Берәүләр дөнья мәдәниятенә мөнәсәбәт мәсьәләсен Шәрәк белән генә чикләп карыйлар, моны татар халкының шәркыйльгә белән бәйләп аңлатырга тырышалар. Бу караш татарның милли үзенчәлеген саклап калу, эзәр өлгегә ияреп, милли үзенчәлекләрен югалу ихтималын булдырмау ниятеннән, теләгеннән чыгып үткәрелә. Татарның мәдәни кыйбласын Шәрәк белән генә бәйләп карау аның билгеле бер дәрәҗәдә чикләнелгән китереп чыгарыга мөмкин иде.

Шәрәк концепциясен ачыктан-ачык Нәҗип Думави яклап чыга. Ул «Йолдыз» газетасының 1915нче елгы 14нче сентябрь санында «Бер мөляхазә» дигән мәкаләсен язып бастыра һәм анда татар тормышының, әдәбияты, мәдәниятның Көнчыгышка йөз тоту юнәлешендә генә үсеп барырга тиешлеген бөтен катгыйлыгы һәм кискенлеген белән куя. Җ.Вәлиди моңа каршы чыга, ул Думавиниң Көнчыгыш ориентациясе турындагы концепциясен кире кагып, «Аң» журналы битләрендә «Әдәби хәрәкәт» («Аң», 1915, №3), «Шәрәктән Гарепкә» («Аң», 1916, №4) дигән

мәкаләләре аша бу мәсьәләгә карата булган үз карашларын аңлатып чыга. Ул яңа тарихи шартларда, яңа заманда татарның шәркый үзенчәлеген саклаган хәлдә Аурупага таба борылып алып хәрәкәт итә башлау тиешлеген тануын, аңлавын күрсәтә, татар мәгыйшәтенә бөтен өлкәләрендә дә, шул исәптән, әдәби, мәдәни барышта да аурупалашу хәрәкәтенәң инде башлануы турында әйтә.

Дөрестән дә, жәмгыять үсешенәң ул баскычында татар дөньясының, әдәбиятының, мәдәниятенәң яңаруын, аурупалашуын тормыш, ижтимагый барыш үзе таләп итә, үзе шуңа этәрә, бу — тарихи объектив мәжбүрият була. Әлбәттә, яңару, үсү һич кенә дә элекке чорларда канунлашкан милли үзенчәлекләренәң юылуы, югалуы хисабына түгел, ә бәлки милли тормышның үз эчке ихтыяжлары, милли әдәбиятның үз эчке үсеш таләпләренән исәптә тоткан хәлдә барды. Татар мәдәнияты XX гасыр башында динамик типтагы цивилизация юлына чыгып үсә башлады [10]. Ә цивилизациянең динамик тибы — ул Аурупа тибы, мәдәниятның мондый тибы күбрәк Аурупада өстенлекле булды. Яңа тарихи баскычта милли татар мәдәниятенәң Аурупа тибында үсә башлавы ул — иң элек әдәбиятның жәмгыятьтә барган һәр төрле социаль, тарихи, мәдәни үзгәрешләргә сизгерлек күрсәтүе дигән сүз иде. Аурупалашу — ул һич кенә дә Аурупа әдәбиятына, сәнгәтенә, мәдәниятенә турыдан-туры иярү, эзер калыпка, модага иярү дигән сүз түгел, ә бәлки, әдәбиятның тормыш, үсеш кануннары хәрәкәтә нәтижәсендә килеп туган тарихи хәл һәм ихтыяжларга тәңгәл булып үсеп баруы, иң әһәмиятлесе һәм мөһиме — әдәбиятның тышкы үзгәрешләргә үз мөнәсәбәтен күрсәтә алуы дигән сүз иде.

Татар әдәбиятының рус һәм Көнбатыш Аурупа әдәбиятларыннан үрнәк алып, аларның реалистик традицияләре яктылыгында үсеп баруы Ж.Вәлиди тарафыннан гаять зур әһәмияткә ия булган прогрессив күренеш һәм ижтимагый тормыш шартларыннан килүче тарихи зарурлык буларак аңлатылды [3, 340]. Ул да әдәбият һәм сәнгәтнең, әдәби-эстетик фикернең Гарепкә яки Шәрәккә мөнәсәбәтен, нинди дә булса «мода»га иярү яисә кемнең дә булса тырышлыгы белән генә тормышка ашырыла торган күренеш дип санаучылар белән килешмәде. «Мөһим вә олуг тарихи яңаруларга «мода» дип карарга ашыгырга ярамый, — дип язды Ж.Вәлиди. — Аңар тарихи вә ижтимагый канун тудырган мәжбүр итеп карарга кирәк» [11, 72].

Мәкаләдә әдәбият һәм сәнгәт мәсьәләләренәң ижтимагый тормыш шартлары белән тыгыз бәйләнештә карарга тиешлегенә, ижтимагый шартлылык һәм тарихилыкка житди әһәмият бирелү [3, 341] Ж.Вәлидинең мәдәният-тарих мәктәбе алымы белән эш итүче галим булуын бик ачык күрсәтеп тора иде.

Безнеңчә, Ж.Вәлиди асылда тулы канлы, чын мәгънәсендәге милли татар әдәбиятының динамик типтагы мәдәният үсеше белән башлануын әйтте. Татар әдәбияты 19нчы гасыр азаларына кадәр берничә гасыр дәвамында бер юлдан гына, уртагасырчылык романтизмына гына тотынып барса, 19нчы гасырның ахырларыннан алып, алга таба инде анда төрле метод, юнәлешләр һәм стильләренәң майданга килә башлавы күзәтелде, бу нәкъ менә мәдәниятнең динамик үсеш чорына чыгуы белән бәйле булды.

Ж.Вәлиди Н.Думаи тарафыннан татар әдәбиятының дөнья әдәбияты һәм эстетик фикерә офыкларына йөз тотып үсү мәсьәләсен өстән генә, ижтимагый тормыш һәм реаль чынбарлык шартларыннан тулысынча аерылган хәлдә аңлатылуы белән килешмәде.

Әдәбият мәсьәләрен, сәнгәт күренешләрен аңлатканда галим милли принцип белән генә чикләнеп калмаса, милли үзенчәлекләренә исәптә тоту белән бергә сәнгәт күренешләрен тудыруда, барлыкка китерүдә катнашучы географик һәм социаль тирәлек, тарих сәбәпләрен дә исәпкә алып эш итәргә кирәклекне искәртте. «Шәрәккәтән Гарепкә» дигән мәкаләсендә ул болай дип язды: «Без заман игътибары белән генә түгел, урын игътибары белән дә хәзер чын Шәрәк халкы түгелбез. Без Шәрәккәтә түгел, бәлки Гарепнең Шәрәккә койрыгында торабыз; безнең мохитебез руслыктыр. ...Безнең хәзергә хәлдә шәрәккәле булырга тиешлегебезне исбат өчен каныбызның, чыгышыбызның шәркый булуын дөгъва кылу гына житми. Минемчә, монның әһәмияте аз. ... Әһәмият чыгышта, канда түгел, тарихтадыр» [11, 69-70]. Мәдәният-тарих мәктәбе карашларында торган Нәжиб Думаи мәдәни ориентация, милли әдәби үсеш мәсьәләләрен хәл иткәндә, мәдәни-тарих мәктәбе атасы Тәнның «раса, среда, момент» дигән мәгълүм формуласындагы беренче буынга гына (раса) өстенлек бирсә, шул ук мәктәп карашларында торучы Ж.Вәлиди әлегә формуладагы өч буынны да үзара бәйләнештә, системада алуның зарурлыгын теоретик нигезләп чыкты.

Ж.Вәлидинең 20нче еллар башында

мәдәни мираска мөнәсәбәт мәсьәләсендә Г.Ибраһимов белән ике арада кабынып киткән билгеле бәхәс вакытында тоткан методологик карашлары да аның мәдәни-тарих концепциясе белән турыдан-туры бәйләнгән иде. Бу, барыннан да элек, аның әдәбиятны-сәнгатьне, матур әдәбият һәм сәнгать эсәрләрен тарих күренеше, мәданият күренеше итеп карауында күренде. Бәхәс барышында галимнең мәдәни-тарих концепциясенә төп кагыйдәләре төгәлләштерелде. Бәхәс әдәбият тарихын чорларга бүлү мәсьәләсен ачыклау өчен дә мөһим булды.

Ж.Вәлиди үткәнне, үткәндәге мәданиятны белергә кирәк дип санады. Әмма ул шул чорда урнашкан тарихи-идеологик шартларда әдәби мираска пролетар сыйныфый якин килүне катгый таләп итүче Г.Ибраһимов белән нигездә килешә алмавын белдерде, аның ялгыш караш-мөнәсәбәтләрен кире кагып, тулаем әдәби мирасыбызны һәм, аерым алганда, Г.Исхакыйлар әдәби мирасын саклау, яшәтү өчен көрәш сызыгына басты [5, 131]. Монда аның үткәндәге әдәби мираска бәя куйганда тотрыклы милли эстетик критерийлардан чыгып эш итүе күренде. Ж.Вәлиди идеологиянең, сыйныфыйлыкның тарихи, үзгәрүчән булуын, ә әдәбият, сәнгать кыйммәтләренең мәңгелек булуын яхшы аңлавын күрсәтте. Ул милли хәзинәләребезгә мөнәсәбәт мәсьәләсен «революционныймы, түгелме» сызыгында торып түгел, ә бәлки аларның төрле тарихи заманнарда да үзгәрмәс сәнгати кыйммәтләре агуыннан торып бәяләнергә тиешлеген яклап чыкты. Ул Г.Ибраһимовның әлеге бәхәс уңае белән язылган «Аңларга тырышыгыз, туганнар!» дигән мәкаләсенә («Татарстан», 1923 ел, 23 июль, №140) җавап рәвешендә язылган «Аңларга тырыштык, аңлый алмадык» дигән мәкаләсендә («Татарстан хәбәрләре», 1922 ел, 10 март, №59) болай дип язды: «Риәзиәттәге (математикадагы) хакыйкәтләр фикер үзгәртүгә карап үзгәрмәгән ике җирдә ике революционер каршында да, революционер булмаган кеше каршында да һаман дүрт булган кебек, әдәбиятның мондый ялангач хакыйкәтләрдән гыйбәрәт булганнары, фикерләре, дөньяга карашлар үзгәрүгә карап үзенең иске кыйммәтен, мәгънәсен югалтмыйдыр» [12, 133]. Ж.Вәлиди әдәбият, сәнгать эсәрләренә «бер бәһа куйганда... бу эсәрләренең революционныймы, түгелме икәнлеген тикшермичә, фәкәт сәнгать таләпләрен үтәгәнме, юкмы икәнлеген күздә тотуның хакыйкәт» булуын таныды. Бүгенге

ераклыктан караганда, без нәкъ менә Ж.Вәлидинең бу бәхәстә хак булганын, дөреслек агуында торганын күрәбез.

Ж.Вәлидинең мәдәни-тарих концепциясе 20нче елларда төмәм формалашып җитте. Октябрь инкыйлабына кадәрге аерым тикшеренүләрендә, мәкаләләрендә билгеләнгән аерым теоретик фикерләре билгеле бер фәнни система рәвешен алды.

Бу урында төп мәсьәләдән бераз читкә китү булса да, Ж.Вәлидинең Октябрь инкыйлабыннан соңгы, 20нче еллардагы эшчәнлеген турында сүз әйтми булмас.

Ж.Вәлиди 20нче еллар әдәби һәм мәдәни хәрәкәтендә дә бик актив катнашты, әдәбият, мәданият, халык мәгарифе өлкәләрендә эшчәнлеген дәвам итте. Ул 1921 нче елда Казанга килә һәм Көнчыгыш Академиясендә укуга башлый. 1921-1924 нче елларда Татарстан Жир эшләре халык комиссариаты каршында мөдир урынбасары һәм терминология Комиссиясе рәисе булып эшли. 1922-1926 нчы елларда татар рабфагында укуга. 1925-1931 нче елларда — Көнчыгыш Педагогика институтының милли филология бүлегендә доцент. Ж.Вәлиди 20нче елларда «Безнең юл», «Мәгариф» журналларында, «Татарстан», «Татарстан хәбәрләре», «Безнең байрак» гәзиталарында әдәбият, тарих, тел, мәгариф мәсьәләләренә багышланган күп кенә мәкаләләр язып бастыра. Аларда әдәбият-сәнгать мәсьәләләренең материалистик эстетика таләпләреннән чыгып аңлатылуы, әдәбият-сәнгатьнең, язучы талантының билгеле бер тарихи вакыт, заман, тарихи-иҗтимагый җирлек, шартлар эчендә өлгерүе, җитлеге хакындагы фикерләренең төп нигез итеп тотылуы, бигрәк тә, мәданият рәтендә торучы күренешләренә — тел, әдәбият, тарих, мәгариф һ.б. үзара бәйләнештә өйрәнү Ж.Вәлидинең мәдәни-тарих мәктәбе галиме булуын бик ачык күрсәтеп тордылар. Әйтик, Казанда «Мәгариф» китапханәсендә 1918 нче елда басылып чыккан «Г.Тукайның мәҗмугаи эсәре»нә язган кереш мәкаләсендә Ж.Вәлиди: «талант (истигъдат) һәр милләттә, һәм заманда вә урында килергә мөмкин, ләкин аның кувәттән фиғыльгә чыгуы, җимеш бирүе, шөбһәсез, мохит белән чикләнә» (43 б.) дигән фикерне әйтте һәм «Тукайның шагыйрь»леген («Мәгариф», 1923, №3-4) шул караштан чыгып, шул фикергә нигезләнеп аңлатты, аның 1905 ел революциясе тәэсирендә мәйданга килгән талант һәм үз заманының олуг фикер иясе һәм сүз рәссамы булуын күрсәтеп чыкты.

Ж.Вәлиди Октябрь инкыйлабынан соң тел проблемаларын өйрәнүгә дә гаять зур игътибар бирде һәм бу өлкәдә бик күп кенә житди фәнни хезмәтләрен, татар тел гыйле-ме тарихына караган күп кенә мәкаләләрен язып бастырды: «Татар теленең кагыйдәләре» (1918), «Татар теленең грамматикасы» (1919), «Татар теле грамматикасының кыскача курсы» (1921), «Каюм Насыйрида татар теле» (1922), «Татар теленең грамматикасы» (1929), «Наречие Казанских и Глазовских татар» (1930), 1927 нче һәм 1929 нчы елларда аерым-аерым ике зур том булып чыккан «Татар теленең аңлатмалы сүзлегә», «Татар телен эшләү мәсьәләләре» («Безнең юл», 1922, №4, 51-56б.), «Төрөк-татар телләренең язымышы» («Безнең юл», 1923, № 1(13), 22-27 б.); №2, 62-67 б.), «Телебезнең иске хәзинәләрендән «Диване лөгаты-әт-төрөк» («Безнең юл», 1927, №3, 30-33 б.), «О диалектах Казанского татарского языка» («Вестник научного общества татароведения», №6), «Телебезнең үсү тарихы» («Безнең юл», 1928, №1, 22-24 б.), «Галимҗан Ибраһимовның тел мәйданындагы хезмәтләре» (Галимҗан Ибраһимов // 20 еллык әдәби, гыйльми-иҗтимагый хезмәт бәйрәменә каратылып чыгарылган гыйльми-тәнкыйди җыентык. — Казан: Татарстан дәүләт нәшрияте басмасы, 1928, 131-142 б.) һ.б., һ.б. Әйтергә кирәк, галимнең тел гыйлеменә караган тикшеренүләре дә киң культурологик планда алып барылды, тарих, әдәбият чикләрендә язылды.

Ж.Вәлидинең мәдәни-тарихи карашлары системасының чагылышын аның татар мәгарифе һәм әдәбияты тарихын яктыртып язган «Очерки...» хезмәтендә күрәбез. Бу китапның «Г.Шәрәф инициативасы, Радимов ярдәме белән татарчадан урысчага тәрҗемә итеп чыгарылганлыгы» турында әйтеп китик [13]. 90нчы елларда дөнья күргән икенче басмада [14] кереш мәкалә авторы Тәфкил Камалов, Ж.Вәлидинең татар милләтенең формалашу проблемаларын өйрәнәп язган «Милләт вә миллият» хезмәтен тикшереп, анда телнең, әдәбиятның милләтне тәшкил итүче төп билгеләр буларак каралуына игътибар итә. Ул асызыклап болай дип яза: «... он среди всех признаков нации особо выделяет язык и литературу, имея ввиду под последней всю философскую, общественную, научную и художественную мысль народа» [6, 5]. Галимнең «Очерки ...» китабында нәкъ менә шушы үзенчәлек чагыла да — анда яңа заман татар әдәбияты тарихи фактларның киң фонында карала. Китапта автор башта гомумән татар

халкының кыскача тарихы белән таныштыра, шул бәйләнештә рухи мәдәният тарихының төп сәхифәләрен яктыртуга күчә, алга таба Октябрь инкыйлабына кадәр татар мәгарифе системасын (иске методтагысын да, яңа методтагысын да) сыйфатлауга зур урын бирә, күренекле дин галимнәренең, җәдитчелек юнәлеше вәкилләренең — тарихчыларның, публицистларның, иҗтимагый фикер хәрәкәте вәкилләренең (Г.Курсави, Ш.Мәрҗани, К.Насыйри, Ф.Халиди, Ш.Рәхмәтуллин, И.Гаспринский, Г.Баруди, Г.Баязитов, Р.Ибраһимов, Г.Буби, З.Камали, Р.Фәхретдинов, М.Бигиев, Ф.Кәрим, Г.Фәйзи-Буби, Х.Фәйзи-Чистайлы, Й.Акчура, Б.Шәрәф, Һ.Максуди, С.Максуди, Һ.Атласи, З.Вәлиди, Г.Гобәйдуллин, Г.Әхмәров һ.б.) тормыш, иҗат биографияләрен бирә, эшчәнлекләренә туктала, хезмәтләренә күзәтү ясый.

Ж.Вәлиди татар мәдрәсәләренең камилләшүен, аларның схоластикадан арына баруын күрсәтә, мәдрәсәләр тарихы мисалында җәдитчелек хәрәкәтенең төп этапларын билгели. «Мөхәммәдия», «Хөсәения», «Галия», Иж-Буби мәдрәсәләре эшчәнлеген мисалында, бигрәк тә соңгыларын оештыруда катнашкан, шунда укыткан, эшләгән Габдулла Буби, Зия Камалилар үрнәгендә, татар мәгарифенең яңа этапта татар җәмгыятенең ихтияҗларын күздә тотып, Ауropa мәдәниятына тагын да якынаюын уңай күренеш буларак бәяли. Бу алдынгы карашлы шөхәсләр яңа шартларда сәнагать үсү, техник алгартыш башлану белән бәйлә рәвештә татарларга да яңа белемнәренә кирәк булуын, моның өчен мәгариф, фән, мәдәният прогрессы булган Ауropaга йөз тоту, ул алгартышка органик кушылу зарурилыгын яхшы аңлыйлар. Ж.Вәлиди болай дип яза: «Абдулла Буби и Зияутдин Кемали ... в основанных ими медресе (в Уфе и в д.Иж-Буби) ... были расадниками реформаторских идей ислама. Это уже был не просто новый метод, который мы видели в медресе Мухаммадийе и Хусайнийе; здесь мы замечаем еще шаг вперед. Здесь имеет место не только отречение от старой схоластики, ... но и тенденция к полному применению ислама с современной европейской культурой» [14, 96].

Җәдит мәдрәсәләре тарихы («Мөхәммәдия», «Хөсәения», «Галия», Иж-Буби), аларның оештыручылары (И.Гаспринский, Г.Баруди, Ә.Хөсәенов, Г.Хөсәенов, Г.Буби, З.Камали һ.б.) турында автор тарафыннан бирелгән мәгълүматлар, күзәтүләр китапның кыйммәтле, әһәмитле сәхифәләрен тәшкил итә.

Шулай итеп, Ж.Вәлиди татарларда төгълим-тәрбиянең характерын билгели, татар укымышлыгының жентекле тарихи-мәдәни очеркын тудыра. Алга таба ул шушы гомуми күренеш эчендә яңа заман татар мәгърифәтчелеге, фикер хәрәкәте эшлеклеләренең, публицистларының (Ф.Кәрим, Й.Акчура, Н.Максуди, С.Максуди, Ф.Туктаров, Х.Ямашев, Ш.Мөхәммәдов һ.б.) эшчәнлегенә аерым-аерым туктала, Р.Фәхретдиновтан алып, С.Рәмиевкә хәтле булган күренекле татар язучыларының шөхесләренә һәм иҗатларына кыскача сыйфатнамә бирүгә, әдәбиятның үзен карауга күчә («Художественная литература» дигән бүлектә). Татарның танылган язучылары исемлегенә Р.Фәхретдинов, Ф.Кәрим, М.Акъегетзаде, З.Һади, Г.Исхаки, Ф.Амирхан, Г.Ибраһимов, Акмулла, М.Гафури, Г.Камал, Г.Тукай, Дәрдемәнд, С.Рәмиевләр кертеп карала, яшьрәкләрдән Ф.Бурнаш, С.Сүнчәләй, Ш.Бабичлар алына. Әмма ләкин, бу әдипләр турында автор тарафыннан язылган күзәтүләрнең бердәй булмавын да билгеләп үтәргә кирәк. Аерым язучыларның иҗат эшчәнлекләре тирән, тулы яктыртылган, ә кайберләре турында (М.Акъегет, З.Бигиев, Г.Камал һ.б.) астөшермәләрдә генә искә алынып кителгән. Яңа дәвер әдәбиятын бөтен жанрлары бирелешендә бирелүне дә күрмибез. Бу бер яктан аңлашыла да, чөнки Ж.Вәлиди милли әдәбият тарихын тулы яктыртуны күздә тотмый, ә бәлки аның үсешендә этап булып торырдай язучыларны гына алып, гомуммәдәни фон эчендә әдәбиятның гомуми торышын күрсәтүне генә максат итеп куя.

Билгеләп үтәргә кирәк, китапта әдәбият турындагы очерк иске дәвер белән яңа чорга күзәтү арасында, уртада бирелгән.

Китапның соңгы бүлекләрендә («Историография», «Язык и правописание») Ж.Вәлиди татар тарихы, татар теле һәм алфавиты буенча хезмәтләрнең торышына күзәтү язый. Мөслими, Мәрҗани, Р.Фәхретдиновлардан соң килгән яңа буын тарихчылардан Хәсәнгата Габәши, Һади Атласи, Зәки Вәлиди, Гайнетдин Әхмәров, Газиз Гобәйдуллин исемнәре, аларның тарих өлкәсендәге хезмәтләре, биографияләре языла, күрсәтелә, эшчәнлекләренә җыйнак күзәтү ясала.

Ж.Вәлиди гарәп алфавитының татар теленә тулысынча туры килеп, төңгәл килеп бетмәве турында әйтә. Ул, татар һәм гарәп алфавитларын чагыштырып, татар телендә гарәп алфавитындагы кайбер хәрефләргә туры килә торган авазлар булмавын, һәм ки-

ресенчә, гарәп алфавитында татар телендәге кайбер авазларны белдерүче хәрефләр булмавын күрсәтә һәм орфографиянең камил булмавы язуда да, укуда да авырлык тудыруын билгеләп үтә. Әлбәттә, язу, әлифба, орфография мәсьәләләрен тикшерү Ж.Вәлиди өчен үз максат түгел. Мәдәни-тарих мәктәбе галиме буларак, бу мәсьәләләр аны татар жәдитчеләренең татар алфавитын, мәгарифен, мәдәниятен камилләштерү юнәлешендәге эшчәнлекләренә кайсы, нинди тармакларда, тарафларда һәм ничек баруын күрсәтү ягынан кызыксындырды. Чөнки, бер яктан, графика мәсьәләләре жәдитчеләрнең программаларының бер өлеше булса, икенче яктан, ул әдәбиятта да турыдан-туры килеп кагыла торган өлкә, әдәбиятның да бер өлеше булып тора. Һәм, ниһаять, алфавит, язу — мәдәниятнең бер өлеше. Болар барысы да бер-бере белән үзара бәйләнгән мәсьәләләр. Элегрәк гарәп графикасы белән сузык авазлар күрсәтелмәгән. Октябрь инкыйлабыннан соң инде бөтен сузык авазлар да кертелеп языла башлый, татар телендә авазлары булмаган саф гарәп хәрефләре язудан төшерелә. Ә бу гарәп язуын камилләштерү, җиңелләштерү юнәлешендә жәдитчеләр башлаган эшнең Октябрдан соң давам иттерелүе була. Шулай итеп, яңа методчыларның алфавитны яңарту юнәлешендә төрле яклап эш алып барулары күрсәтелә. Әмма Ж.Вәлиди фикеренчә, татар педагогларының һәм лингвистларының татар теленә карата кулланылучы гарәп алфавитына реформа ясау һәм билгеле бер орфография булдыру юнәлешендә байтак эшләүләренә карамастан, безнең телебездә әле һаман төгәл орфография булдырылганы юк. Ж.Вәлиди моны татарларның XX гасыр башындагы тарихи үсеше үзенчәлегенә белән бәйләп аңлата. Бу мәкаләдә ул алга таба да бәхәсләрен, фикер, карашлар көрәшенең, бәрелешенең давам иткәнен күрсәтә. Ж.Вәлиди хаклы булды, аның алдан күрүчәнлегенә дәрәжә чыкты, графика, алфавит, язу мәсьәләсендә татар дөньясында әле бер фикергә килгәнә юк, бүген дә көрәшнең тынганы юк, әле бүген дә ул мәсьәлә ахыргача хәл ителеп бетмәгән.

Күрәбез ки, Ж.Вәлидинең «Очерки...» китабында тарих, мәгариф системасы, әдәбиятны тудыручы фикер ияләре һ.б. — һәрберсе аерым-аерым проблемалар бәйләме буларак кына алынмый, ә бәлки, болар барысы бер системада бирелә, ә бу инде мәдәни-тарих мәктәбенең төп билгесе.

1923 нче елда «Безнең байрак» газетасында (1923, 4 апрель, №11) Г.Ибраһимов

Ж.Вәлидинең «Очерки...» китабына рецензия язып чыга. Ул китапның җиңел, җанлы тел белән язылуын билгеләп үтә. (Бу урында Ж.Вәлинең үз хезмәтен Р.Фәхретдиновның әдәби-тарихи, тәрбияви-әхлакый әсәрләре стилиндә, публицистик стильдә язылуы турында әйтеп китәргә кирәк). Тәнкийтьче хезмәтнең «мәдрәсә, мәктәпләр турындагы бүлекләрен «муаффакиятьлә чыккан баблар» («бу чыннан да дәрест, тугъры көзгә булып чыккан») дип бәяли. Ләкин шуның белән бергә, ул китапның кайбер кимчелекләрен, җитешсезлекләрен дә күрсәтә. Шуларның берсе, Г.Ибраһимов фикеренчә, анда татар әдәбияты тарихының җитәрлек тулы бирелмәве («әсәргә татар әдәбияты тарихының мәгълүм бер баскычында зур әһәмияте булган вакыйгаларның күбе бөтенләй керми калган»), XIX йөзгә кадәрге әдәбият тарихының бөтенләй яктыртылмавы («мондагы бәян буенча, яңа әдәбият анасыз, атасыз, уйнаштан туган бер бала булып килеп чыга»), яңа татар әдәбиятының да күп кенә вәкилләренең обзорга кертелми калдырылуы [13].

Г.Ибраһимовның рецензиясенә җавап рәвешендә язылган «Җавап түгел» дигән мәкаләсендә («Безнең байрак», 1923, 8 май, №16) Ж.Вәлиди XIX гасырга кадәрге әдәбият тарихы урынына китапта иске гыйлем-схоластика дөнәясына күбрәк урын бирелүнең сәбәбен түбәндәгечә аңлатып яза: «Безнең яңаруга (19 гасырның ахырына) кадәр булган дәверездә ... анда-монда күренгән әдипләр бар, әмма бер әдәби хәят юк иде. ... Бездә исә ... тик схоластика кошы торган мәдрәсәләр генә бар иде. Шуның өчен бездә чын мәгънәсә белән әдәби хәят иске тормышның җимерелүе, схоластика ояларының тузуы белән берлектә генә баш күтәрде. ... Шуның өчен мин беренче дәверне язган вакытта, бигрәк андагы гыйлемгә туктадым. Әдәбиятыбызны исә соңгы дәвердән яза башладым. Һәм чын мәгънәсә белән татар әдәбиятының тууы шул вакыттан башлаптыр. Монда бер дә, тәнкийтьче әйткәнчә, яңа әдәбиятның атасыз-анасыз уйнаштан туганлыгы күренми» [15, 135-136].

Монда, бер яктан, Җамал Вәлиди дәрестән дә, татарларда 19нчы гасырда да профессиональ әдәбиятчылыкның булмавын әйтүе белән чын әдәби хәятнең 19нчы гасыр ахырларыннан гына башлануы турындагы фикере белән хаклы иде. Аның татар әдәбияты тарихын 19нчы гасыр азаларыннан гына башлап алуы да шуның белән аңлатыла. Ләкин, икенче яктан, ул 19 нчы гасырга чаклы, урта гасырларда тудырылган әдәби

мирасыбызның бик күп өлешенә татар естенән узган тарих даваллары, зилзиләләре вакытында харап булуы, юкка чыгарылуы, яндырылуы-көйдерелүе күренешләрен исеннән чыгара, шуның нәтижәсендә ул этаплардагы әдәби хәятне торгызуның авыр булуын, хәтта әлегә мөмкин булмавын танымый. Әмма вакытлар белән әдәби фактлар ачылган, табылган, җыйналган саен беренче дәвернең әдәбияты тарихын тудыруның мөмкин эш булачагын аңлап җитми.

Шулай ук, ул беренче дәверне, «схоластика дәвере» дип кенә карап, бу чорда руханиларның прогрессив ролен бәяләп бетермәде, аларны бер яклы гына күрсәтте. Бездә, татарларда 19нчы гасырга хәтле әдәби әсәрләр тудыручылар, әдәби тарихны яшәтүчеләр, әдәби, шигъри иҗат белән шөгыльләнүчеләр дә шул катлаудан булды.

Монда тагын бер нәрсәгә игътибар итеп үтәргә кирәк, үзе дә мәдәният-тарих мәктәбе вәкиле, тарафдары, аның күренекле фигураларынан берсе булган Г.Ибраһимов Ж.Вәлидинең «Очерки...» китабындагы нәкъ шушы моментның җитеп бетмәвен күрсәтте. Аның фикеренчә, галим һәр күренешнең тарихи тамырын эзләргә, аны сәбәп-нәтижә бәйләнешләрендә карарга, аңлатырга тиеш, «ансыз тарих язу — хәзер инде гыйлем дөнәясында бөтенләй ташланган бер ысул» [13, 377]. Г.Ибраһимов әдәбият, сәнгать өлкәсендәге тикшеренүләрдә мәдәният-тарих методын кулланып эш итүнең дәрәҗәсәз нәтижәләргә китерәчәгенә басым ясап әйтте, классик Ауropa, рус мәдәни-тарих мәктәбе галимнәре үрнәген китерде: «XIX йөзнең ахырларыннан алып Гарби Ауropaда зур урын тоткан мөнәккыйд тарихчысы Брандесны, яңа мәшһүр әдәбият һәм сәнәигы нәфисә тарихчысы, буржуаз галим Ипполит Тэнны, һич булмаса, рус әдәбият мөөррихләрен алыгыз, — дип язды ул, — һәммәсе үзләренең мәгълүм бер ысуллары буенча хәдисәләрен сәбәпләрен, нәтижәләрен эзләп язалар. Чөнки ансыз — тарих булмый, әкият була» [13, 377].

Ж.Вәлидинең 20нче елларда мәдәни-тарих мәктәбе кысаларында төмәм оешып, формалашып җиткән әдәби концепциясенә чагылышын аның 1924 нче елда «Безнең юл» журналында (№4-5, 228-280) Г.Газиз һәм Г.Рәхимнәрнең «Татар әдәбияты тарихы өчен материаллар җыю юлында тәҗрибәләр» дигән китабына карата язылган рецензиясендә дә күрәбез [16]. Рецензент авторларының әдәбиятыбызның башлангычын бик ерактан алып китүләрен, аның хакында

сөйләшүне чыгтай, сәлжүк, госманлы халыклары мәдәниятен язудан башлап жибәрүләрен билгеләп үтә, әмма бу бүлекнең язылуының файдасыз булмавын әйтә, чөнки болар «безнең әдәбият җимешләребез агып чыккан төп мәнбәгъләр» [16, 228], «бу бүлек безнең татар әдәбияты өчен генә түгел, бәлки хәзерге көндә язуды-сызуды булган бөтен төрек халыкларының әдәбият тарихы өчен мәдхәл булып хезмәт итәрлектер», ягъни бу бүлек, Ж.Вәлиди фикеренчә, башка төрки халыклар әдәбиятларын өйрәнү өчен дә чыганаҡ, башлангыч, кереш хезмәтен үти ала.

Ж.Вәлидинең тагын бер мөһим фикере шул: ул төрле географик урыннарда һәм төрле тарихи чорларда яшәгән төрки халыклар һәмәсә дә үзләренең үсешендә 4 төрле этапны — орхон-уйгыр, чыгытай, госманлы этаптарын үткәргәннәр дип саный. Бу мәдәни эпохалары үсешендә гомуми момент, төп юнәлеш сызыгы булып Көнчыгыштан Көнбатышка таба хәрәкәт итү тора, ягъни мәдәни традицияләренә орхоннан госманлыга таба күчә баруы күзәтелә («моңа без төрек әдәби хәятенең Шәрәкьдән Гарепкә аккан бер елга хәлендә үсүен күрәбез» [16, 229].

Алга таба Ж.Вәлиди татар әдәбиятын чорларга бүлү мәсьәләсен куя. Татар әдәбияты тарихын ул ике дәвергә: 19нчы гасырга хәтле һәм 19нчы гасырдан соңгы чорларга

бүлөп карый. Ул Яңарыш чорына хәтле, ягъни 19нчы гасырга хәтле булган әдәбиятның борынгы, урта гасырлар әдәбиятының гомумтөрки әдәбият традицияләренә һәм үзенчәлекләренә, сыйфатларына якынарак булуы турында әйтә. «Уяну дәверенә кадәр булган иске әдәбият үзенең теле, өслүбе белән дә, эчке ягы белән дә» хәзерге укучыга аңлашылмый, ди. Урта мәктәпләрдә әдәбият укуында, Вәлиди фикеренчә, аны коры фән итеп укуы түгел, бәлки гамәли файдасы күзәтелергә тиеш. Автор фикеренчә, тарих буенча дәреслек әдәбият тарихындагы ике этапның бер-береннән кискен аерылып торуын исәптә тотып төзәлгән тиеш. Аныңча, урта сыйныфлар өчен төзәлгән дәреслекләрдә икенче дәвер әдәбияты тарихы һәм ағымдагы әдәбият, «аңлашыла торган» материал бирелергә тиеш.

Ж.Вәлиди карашынча, төп бурыч булып татар әдәбияты үсешенә гомуми концепциясен тудыру тора. Аның бу фикере хәзерге фән өчен дә бик зур әһәмиәткә ия. Өченче меңбеллек бусагасында, гомумән, татар фәне, шул исәптән татар әдәбият белеме фәне, конкрет фактларны җыйнау, туплау, бәяләүдән ары китеп, аларны системалаштыруга күчә бара, билгеле бер нәтиҗәләр ясарга, моңа хәтле ирешелгән казанышларны, тәҗрибәне аңларга, алга таба үсеш юлларын билгеләргә, үсеш концепциясен ачыкларга омтыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Академические школы в русском литературоведении («Культурно-историческая школа» дигән бүлек). — М.: Наука, 1975.
2. Мөһдиев М. Татар совет әдәби тәкыйте (1917-1932) (кандидатлык диссертациясе). — Казан, 1963; Тарихтан сабак (Жамал Вәлидинең тууына 100 ел) // Социалистик Татарстан, 1987, 13 октябрь.
3. Мөхәммәдиев Б. Югалмас мирас эзеннән // Китапта: Мөхәммәдиев Р. Әгәр без янамасак... — Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1980. — 100-121 б.; Жамал Вәлиди // Китапта: Татар әдәбияты тарихы, 6 томда, 4 т. (Татар совет әдәбияты (1917-1941)). — Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989. — 330-344 б.;
4. Мостафин Р. Трагедия таланта // Татарстан, 1997, №12, с.45-56.
5. Гайнетдинов М. Батыр яуда беләнә (Жамал Вәлидинең тууына 110 ел) // Казан утлары, 1997, № 10, 131б.;
6. Камалов Т. Джамалетдин Валиди // Джамалетдин Валиди. Очерк истории образованности и литературы татар. — Казань: Иман, 1998. — с.3-8.
7. Татарский энциклопедический словарь (под редакцией академика М.Х.Хасанова). Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 1999, с.103.
8. Вәлиди Ж. Татар әдәбиятының барышы. — Оренбург, 1912.
9. Вәлиди Ж. Милләт вә миллият // Мирас, 1994, №3.
10. Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур. — Казань: Фән, 1997, 190 с.
11. Вәлиди Ж. Шәрәкьтән Гарепкә // Аң, 1916, №4.
12. Вәлиди Ж. Аңларга тырыштык, аңлый алмадык (Галимҗан иптәш Ибраһимовка җавап) // Казан утлары, 1997, № 10.
13. Ибраһимов Г. Татар әдәбияты хакында тагы бер әсәр/Г.Ибраһимов. Әсәрләр, 8 томда, 5 т. — Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1978, 372-378 б.
14. Валиди Джамалетдин. Очерки истории образованности и литературы татар. — Казань: Иман, 1998, 160 с.
15. Вәлиди Ж. Җавап түгел // Казан утлары, 1997, №10, 135-136б.
16. Вәлиди Ж. [Рецензия] // Безнең юл, 1924, №4-5, 228-230б. — Рец.: Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы өчен материаллар җыю юлында бер тәҗрибә. Беренче җилд. Борынгы дәвер. 1 бүлек. Мәдхәл. — Казан: Татарстан матбугат һәм нәшрият комбинаты, 1924. — 174 б.

© Асылгәрәев Ш.Н., 2002

XX ЙӨЗ БАШЫНДА ИМЛА ҺӘМ ХӘРЕФ ИСЛАХЫ ХӘРӘКӘТЕ

Шәрифжан Асылгәрәев



ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – Г.Ибрагимов исемеңдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәүче фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты.

Асылгараев Ш. Н. Движение по реформированию орфографии и алфавита в начале XX века.

В статье анализируются события, связанные с реформированием татарского алфавита и сопутствующими изменениями в орфографии.

Тарихтан билгеле, безнең ерак бабаларыбыз – болгарлар 922 елда рәсми рәвештә ислам динен кабул итәләр. Дин үзе белән бергә гарәп алфавитын һәм орфографиясен (имла) дә алып килә. Ләкин бу чорда әле гади халык язу-сызу эшләре белән шөгыйльләнмәгән. Язу нигездә дәүләтнең рәсми эшләрендә генә кулланылган. Шуңа күрә гарәп хәрефләренең һәм имласының гади халыкка кулай булу-булмавы да тикшерелеп тормаган. Ләкин вакытлар үтү белән язу-сызу эшләре халыклар арасына ныграк һәм тирәнрәк үтеп керә башлагач, гарәп хәрефләре үзләренең уңайсызлыкларын да күрсәтә башлыйлар. Чөнки гарәп алфавиты татар халкының тел үзенчәлекләренә җавап бирә торган алфавит түгел.

Татар теле – аглютинатив тел, гарәп теле флексив телләр группасына керә. Бездә сүзләр тамырга кушымчалар ялгану юлы белән ясала һәм төрләнә, гарәп телендә исә сүзнең тамыры фонетик үзгәрешләргә җиңел бирелә. Гарәп телендә барысы 28 хәреф. Шуларның өчесе сузык авазларны, 25е тартык авазларны белдерү өчен хезмәт итә. Шунун өстенә тартык авазлар арасында безнең тел өчен һич кирәге булмаган, бәлки бер үк хәрефнең төрле-төрле вариантлары рәвешендә йөргән сигез хәреф бар. Мәсәлән, «Т» хәрефе ике, «Х» хәрефе ике, «С» хәрефе өч, «З» хәрефе дүрт вариантта йөри. Бу хәрефләр безнең алфавитта үз тәңгәлләре белән бер үк вазифаны үтилә. Шундый балласт хәрефләр булу белән бергә, гарәп алфавитында татар теленә хас булган *п, ч, җ, в, ң, 2*

кебек тартык, *ә, э, е, о, ө, ы* кебек сузык аваз хәрефләре юк. Гарәпнең һәр хәрефе дүрт шәкелдә (формада) языла: сүз башында бер, сүз уртасында – икенче, сүз ахырында – өченче, ялгыз булганда дүртенче рәвешенә ала. Менә шул алфавит бездә үз вакытында гарәпләрдәгечә диярлек үзгәрешсез кабул ителә. Аның бу җитешсезлегенә беренче татар дәрәслекләре авторлары (С.Хальфин «Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов», М., 1778; И.Гиганов «Грамматика татарского языка», С.-Петербург, 1801; И.Хальфин «Азбука и грамматика татарского языка с правилами арабского чтения», Казань, 1809; М.Иванов «Татарская грамматика», Казань, 1842; Мирза А.Казембек «Общая грамматика турецко-татарского языка», Казань, 1857; А.Троянский «Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах», Казань, 1860) да әлләни игътибар итмиләр.

XX йөз башында алфавит һәм имланың үзгәрешсез кала алмавын аңлаган галимнәр, журналистлар, әлифба һәм дәрәслек авторлары майданга килә. Алар тырышлыгы белән татар телендә булып та, гарәп сөйләшендә булмаган авазларны билгеләү өчен яңа хәрефләр алына. Болар – *п, ч, 2, ң*, шулай ук башка халыклар (бигрәк тә фарсылар һәм руслар белән аралашу җирлегендә) безгә *ж* һәм *в* хәрефләре килеп кергән. Шулай итеп, тора-бара гарәп графикасына нигезләнгән татар алфавитындагы хәреф саны 35кә җитә. Шуңа да карамастан, алфавит һәм имла төзәтү турында бәхәсләр көн тәртибеннән

төшми. Гарәп графикасына нигезләнгән татар алфавитына яңа сузык аваз хәрефләре өстәү һәм гарәп теленә генә хас булган, татар телендә кулланылмый торган тартык аваз хәрефләрен төшереп калдыру, татар имласын камилләштерү өчен XIX йөз ахырында башланган хәрәкәт 1929 елга кадәр, ягъни яңалифкә күчкәнчә дәвам итә.

Алфавитны камилләштерүгә орфография (имла) мәсьәләсе бик тыгыз бәйләнгән. Аларны берсен икенчесеннән башка күз алдына китерү мөмкин түгел. Алфавитка теге яки бу хәрефне өстәү яки булганын төшереп калдыру белән аның орфографиясе дә үзгәрә, яңа дәрәҗә язу кагыйдәләре эшләргә туры килә.

Гарәп графикасына нигезләнгән татар алфавитында сузык авазларны язуда күрсәтү өчен өч билге: “әлиф”, “вау”, “йа” хәрефләре йөргән. Аларны мәд (сузык) хәрефләре дип атаганнар.

Татар теленә үзенә генә хас үзенчәлеген бирү өчен гарәп хәрефләренәң житмәве турында беренче башлап Каюм Насыйри язды чыга. Ул “Әнмүзәҗ” (1895) исемле хезмәтендә “...теләмездә ун төрле тавыш хәрефләре бардыр”, ягъни ун сузык аваз бар дип белдерә һәм аларның һәрберсе өчен аерым хәреф булырга тиешлеген мисаллар белән күрсәтә. Ләкин Каюм Насыйри татар фонетикасындагы бу ачышын үзе тормышка ашыра алмый. Чөнки, Г.Ибраһимов сүзләре белән әйтсәк, бу фикерне тудырган иҗтимагый хәрәкәт әле искене җиңмәгән була. Әмма галимнең бу башлангычы эзсез югалмый, бу чорда фән дөньясына яңа, яшь көчләр килә. Шуларның берсе Әхмәтһади Максудов (Һ.Максуди) була.

Һ.Максуди – “Йолдыз” газетасының мөхәррире, күпсанлы әлифбалар авторы. Аның “Мөгаллим әүвәл” исемле әлифбасы 1892 елдан 1917 елга кадәр 1 миллион 200 мең тираж белән 31 тапкыр басылып чыга. Әлифбасының беренче басмасында ук ул “имлада ишетелгәнчә язу тиешле” принцибын яклай. Һәм, шуннан чыгып, моңача булмаган “о” һәм “ә” сузык аваз хәрефләрен татар алфавитына кертә. Шулай итеп, Һ.Максуди тырышлыгы белән сузык аваз хәрефләренәң саны бишкә җиткерелә. “Ә” хәрефен ул “һаи рәсмия” дип атай. Бу хәрефнең *әтәч, бәбәк, күмәч, тәрәзә, пәрәмәч* кебек сүзләрдә язылачагын әйтә. Һ.Максудиниң бу яңалыгы турында Г.Ибраһимов болай яза: “Насыйридан берәз соң хәреф-имла мәсьәләсендә ныклап кәрешүче Һади Максуди әфәнде булды. Ул Насыйри юлы белән бармады – революция ясар

га теләмәде, тик элекке өч мәд өстенә яңадан икене арттырды: берсе – кыска вау. Икенчесе электән һәмзә урынында да, кайбер вакыт әлиф яки фәтхә, өст урынында да йөргән билгене мәгълүм ачык кагыйдә астына алды. Моңа “Һаи рәсмия” дип исем бирде... Үзенәң әлифбасында, шулай ук төрле китапларында моны гамәлгә куйды... Башта болардан “зинадан туган вау” дип, “Һади һәмзәсе” дип бик көлсәләр дә, болар акрын-акрын имлабызга керә башлады” [1].

Шулай итеп, Һади Максуди татар алфавитын һәм орфографиясен камилләштерүгә үзеннән зур өлеш кертә, ул төкәдим иткән проектлар акрынлап булса да гамәлгә аша баралар.

Каюм Насыйри һәм Һади Максудилардан соң бу өлкәдә зур тырышлык куючылар Гыймад Нугайбәк, Гыйбад Алпаров, Мөхетдин Корбанғалиевләр булдылар, алар үзләренәң хәреф вә имла проектларын төкәдим ителәр, шуларны тормышка ашыру буенча китаплар язды матбугатта чыгардылар. Каюм Насыйри фикерен куәтләп, Гыймад Нугайбәк 1910 елда “авазлары булмаган” гарәп хәрефләрен (сүз сизгез хәреф турында бара) татар алфавитынан чыгарып ташлауны һәм сузык аваз хәрефләре санын унга җиткерүне таләп итә. Үзенәң 1911 елда чыккан “Башлангыч” исемле әлифбасын ул шул нигездә төзи. Югарыда әйтелгәннәрдән тыш ул: а) чит сүзләргә бер дә кертмәү, хәреф, китап дигән бик аз сүзләр керә икән, аларны татар имласы белән язу; б) истисналарны (чыгарма вә искәртмәләрне) бетерү; в) һәммә сүзгә ишетелгәнчә язу таләпләрен дә куя. 1913—15 елларда сарыф-нәхү китаплары чыгарган Хужа Бәдигый һәм Мөхетдин Корбанғалиевләр дә татар алфавитында ун сузык аваз хәрефләре булуны яклап чыгалар. Соңыннан бу төркемне унчылар дип йөртәләр. Алар үзләренәң хезмәтләрен Казан татарлары сөйләшенә нигезләп язалар һәм ун сузыкның һәркайсына аерым тамга куеп, кушымчаларны да ишетелгәнчә – *да-дә, лар-ләр, дан-дән, чак-чәк* дип язу ягында торалар. Бу авторларның унчылыкны алга сөргән әлифба һәм уку китаплары матбугатта һәм мәктәпләрдә киң урын ала.

Гарәп графикасына нигезләнгән татар хәрефләренәң дүрт төрле шәкелен (дүрт төрле язылышын) бер яки ике генә төрле итеп калдырырга теләүчеләр дә мәйданга чыга. 1898 елда Габделмәннән Рахманколы, 1903 елда Г.Гафуров (Г.Чыгтай) гарәп хәрефләренәң дүрт төрле шәкелен икәгә, ә Гыйбад

Алпаров бергә генә (1913 елда) калдыру мәсьәләсен күтәрәләр һәм, үзләре тәкъдим иткән хәрефләргә нигезләнә, үз әлифбаларын, китапларын бастырып чыгаралар.

Ләкин һәр зыялы да татар алфавитында сузык аваз хәрефләренең санын унга житкерү белән риза булмый. Мәсәлән, Әхмәтҗан Мостафа һәм аның тарафдарлары унчылар тәкъдим иткән ун сузык авазның алтысы гына мөстәкыйль (басит), ә дүртесе (у-у, ый-и) мөстәкыйль түгел (мөрәккәп), ягъни кушык, һәркайсы ике аваздан кушылып ясалган, диләр. Алар фикеренчә татар телендә өч пар (калын һәм нечкә) сузык аваз бар һәм алар язуда алты хәреф белән күрсәтелергә тиеш, диләр. Шуңа күрә боларны алтычылар яки урта имлачылар дип йөртәләр. Сузык авазларның саны һәм имла камилләштерү турындагы бәхәсләр нигездә шушы ике төркем – унчылар һәм алтычылар арасында бара. Бу бигрәк тә имла-хәреф мәсьәләсенә багышланган съезд, конференция һәм укучылар жыйыныларында ачык күренә. Алар турындагы материалларны Г.Нугайбәк һәм М.Корбангалиев, Г.Шәрәфләрнең “Татарлар арасында имла һәм хәреф исламы хәрәкәте” (“Мәгариф”, 1927 ел, № 10–11), “Уфада яңа татар имласы” (“Мәгариф”, 1926 ел, № 5) мәкаләләрендә, Г.Ибраһимовның тел, хәреф һәм имлага багышланган хезмәтләрендә [1] һәм Х.Курбатовның “Татар әдәби теленең алфавит һәм орфография тарихы” [2] монографиясендә тәфсилләп язылган. Бу мәкалә һәм хезмәтләрдә сүз нигездә съезд, конференция һәм жыйыныларда күтәрелгән мәсьәләләр һәм анда кабул ителгән карарлар турында бара.

Мәсәлән, 1915 елның 20–27 июнендә дәрәсләкләр сайлау буенча Уфада киңәшмә үткәрелә һәм анда имланы камилләштерү мәсьәләләренә житди әһәмият бирелә. Докладны Г.Ибраһимов ясый. Аның доклады буенча кабул ителгән карарда, “имлада идеалыбыз фонетика буенча һәр авазга бер хәреф тапмактыр”, дигән бурыч куела. Сүзнең ахырында гына түгел, бәлки башында һәм уртасында да “ә” хәрефе яза башлау, шулай ук иштелгәнчә язуга бару юлында уңай күренешләрнең берсе була.

Киңәшмәдә унчылар һәм алтычылар арасында барган бәхәс алтычылар файдасына төгәлләнә. Унчылар һәрбер сузык авазга аерым бер хәреф алырга чакыралар, тартыкларның да һәркайсы бер генә хәреф белән билгеләнергә тиеш, диләр. Сүзләргә һәм ку-

шымчаларны жанлы телдә – халык телендә әйтелгәнчә язу тенденциясен алга сөрәләр. Ләкин аларның үз араларында бердәмлек булмау, алтычыларны өскә чыгара. Унчыларның жиңелүенә искелек, күп кенә хәлфәләрнең, дин әһелләренең консервативлыгы да зур сәбәпче була. Искелек яклылар хәреф кушу методын, укутуның дингә нигезләнүен һәм иске алфавитны үзгәртми саклап калу өчен тырышалар.

Искелекне яклаучылар инде вакытның алар файдасына эшләмәвен дә беләләр. Шуңа күрә алар дини эчтәлеккә яңа әлифбалар төзиләр, үз фикерләрен яклап китаплар бастырып чыгаралар. Шундыйларның берсе “Әлифба хакында” дип атала. Аны заманында руханилар дөнъясында исемә киң таралган Зәйнулла ишан Рәсүли язган.

Китап алланы, пәйгамбәрне мактау сүзләре белән башлана һәм кешелек акылы иҗат иткән алфавит белән әбҗәд алла тарафыннан пәйгамбәрләргә күктән индерелгән сәмави әйбер, дип игълан ителә. Китапта хәрефләргә исемнәр гарәпчә әйтергә кирәк, диелә. Автор хәрефләргә исемнәрен дә татарча өйрәтүгә каршы чыга.

Нәтиҗә шул: хәрефне һәм әбҗәдне жирдә кеше акылы уйлап тапмаган, бәлки эзер килеш аларны күктән алла жибергән. Шулай булгач, алар изге әйберләр. Аларны үзгәртү гәнаһ.

1917 елның 1–8 августында, 1918 елның 10–28 маенда Казанда бөтен Россия мөселман укучыларының икенче һәм өченче съездлары була. Беренчесе 1917 елның 20–27 апрелдә үтә. Г.Ибраһимов үзенң “Имла, тел, әдәбият мәсьәләләре” (Казан, 1925) китабында “Казанда бөтен Русия укучыларының беренче съездында бу мәльгун мәсьәлә яңа күп талашлар тудырды, монда карар алтычыларга каршы унчылар рухында иде”, – диелә. Ләкин Г.Нугайбәк һәм М.Корбангалиев мәкаләсендә (“Мәгариф”, 1927 ел, № 10–11) Г.Ибраһимов сүзләренң дәрәсләге расланмый. Авторлар фикеренчә, беренче съездда имла мәсьәләсә бөтенләй күтәрелмәгән. Карарның унчылар файдасына үтүе съездда түгел, ә Гыйльми һәйәт конференциясендә булган. Съезд берләшү, оешу, хөкүмәткә, сугышка мөнәсәбәт шикелле мәсьәләләр белән узган. Съездның мөһим карарлары арасында, басма отчетта имла мәсьәләсә телгә алынмый, диелә.

Икенче съездда имла мәсьәләсә иң житди

мәсьәләләрнең берсе була. Анда Ә.Мостафа, Г.Сәгъди, Х.Гани, М.Корбанғалиев докладлар белән чыгалар. Фикер каршылыгы нык күзгә ташлана. Һәркем үз карашын үткәргә тырыша. Иң зур көрәш өч агым: 1) унчылык; 2) Ә.Мостафа житәкчелегендәгә фәнни алтычылык; 3) гамәли алтычылык арасында бара. Карар башында Г.Ибраһимов торган гамәли алтычылык файдасына була. Съезд татар алфавитында алты мәд хәрефе булуын рәсми рәвештә таний. Гарәп алфавитындагы өч сузык (әлиф, вау, йа) хәрефкә Һ.Максуди тарафыннан арттырылган һаи рәсмия (ә), өтерле вау белән өтерле йа сузык аваз хәрефләре кушыла.

Имла мәсьәләсе өченче съездны да читләтеп үтми. Карар нигездә икенче съезддагыча кабул ителә. Кайбер мәсьәләләрне хәл итү Гыйльми һәйәткә тапшырыла.

Гыйльми һәйәт конференциясе Казанда 1919 елның 1—12 гыйнварында үтә. Көн тәртибендә шул ук: 1) имла мәсьәләсе; 2) һәмзә мәсьәләсе; 3) у, и авазларының мөстәкыйльме (басит), кушыкмы (мөрәккәп) мәсьәләсе иң зур мәсьәләләрдән исәпләнә. М.Корбанғалиев ун мәднә яклап доклад ясый. Г.Шәрәф авазларның язалу һәм иштәлүләренә приборлар ярдәмендә үткәрелгән экспериментларның нәтиҗәләре белән таныштыра һәм фәнни алтычылык тарафдарлары кушык авазлар дип йөрткән авазларның мөстәкыйль (басит) авазлар булуын исбат итә. Конференциядә проф. В.А.Богородицкий да чыгыш ясый. Ул да эксперименталь фонетикага нигезләнеп, татар телендә сузык авазларның саны ун, аларның калыңлыкта һәм нечкәлектә парлы булуын әйтә. Шулай итеп, Г.Шәрәф һәм В.А.Богородицкий докладлары унчылар позициясен бик нык көчәйтәләр.

Х.Курбатов дәрәҗә күрсәткәнчә: “Конференциянең иң кызу вакыты сузык авазлар санын билгеләгәндә була. Унчылыкның көчәюен күреп, ике төрле алтычылар үзара берләшәләр. Ләкин барыбер унчылык җиңә, күпчелек унчылык ягына тавыш бирә”.

Билгеле, алтычылар моның белән килешмиләр, аерым оппозиция төзеп декларация белән матбугатка чыгалар. 1920 елның 17—21 ноябрендә Казанда татар-башкорт журналистлары киңәшмәсе тагын имла мәсьәләсен күтәрә. Ул икенче съезд карарларына, алтычылыкка әйләнеп кайта. Татарстан хөкүмәте аны үз декреты (19 декабрь, 1920 ел) белән законлаштыра. Бу карар 1924 елның 18 февралендә Мәскәүдә булган татар-башкорт мәга-

риф эшчеләренә Икенче съездында да, Гыйльми үзәкнең 1926 ел 1 июнь карарында да үзгәрешсез калдырыла.

Хөкүмәт карары нигезендә булган үзгәртүләр, төзәтүләр һәм камилләштерүләрдән соң имлабызның (орфографиянең) нинди хәлгә килүе белән кызыксынуучылар Х.Курбатов монографиясенең 66—69 битләреннән укый алалар.

Г.Шәрәфнең Гыйльми һәйәт конференциясендә татар сузык авазларының мөстәкыйль авазлар булуын эксперименталь-фонетика ысулы белән исбат итүен һәм шуның белән татар әдәби телендә ун мөстәкыйль сузык аваз булуын тануы турында әйткән идея инде. Ләкин соңыннан ул бу фикерен үзгәртә. Бу турыда Г.Шәрәф үзенең “Уфада яңа татар имласы” (“Мәгариф”, 1926 ел, №5) исемле мәкаләсендә ачык әйтә. Хәзер шул мәкаләдән бер өзек тәкъдим итәбез.

«“Белем” журналының март аенда чыккан 2—3 саннарында Уфада шәһәр укытучыларының җыелып бер комиссия сайлап татар имласын үзгәртү турында карарлар чыгаруы турында белдерелә һәм чыгарылган карарлары игълан ителә... Карарлар “татар имласындагы истисналарны бетерү” дип аталса да, монда сүз истисналар (кагыйдәгә буйсындырылмый торган моментлар) турында түгел, бәлки хәзерге урынлашкан татар имласын әсасән үзгәртү турында бара. Бу карарлар 11 пункттан гыйбәрәт булып, алар түбәндәгә мәсьәләләргә кайтып калалар (*Биредә шуларның берничәсен китерәбез — Ш.А.*).

1. Татар имласындагы хәзерге 6 мәд хәрефе урнына 10 мәд хәрфә алырга.

2. Ватык, тау, йарлы, ай кебек сүзләрдәгә мәдсез “у”, “йә” хәрефләренә, мәдле “у”, “йә” ләрнекенә башка булган тагын аерым ике галәмәт арттырырга.

3. Ат, аш, әкрән, ут, урак, өч кебек сүзләрдә сүз башындагы һәмзәне тапшарга.

Ун мәд хәрефе мәсьәләсе

Ун мәд мәсьәләсе бездә К.Насыридан башланып 15-20 еллар тикшерү, аңлашулардан һәм кайбер кыёк адәмнәрдән соң архивка тапшырылган мәсьәлә. “Алтымы?” “Унмы?” мәсьәләсе гамәли уңайлык ягыннан карап хәл ителгән мәсьәлә. Татар теленә төзелешен, гамәли уку агымы кануннарын хәтергә алганда, хәзерге имла буенча туры язганда, татарча сүзләренә анык һәм бер төрле генә язар өчен дә, укыр өчен дә алты мәд хәрфә кирәк һәм җитә. Шуңа күрә татар

матбугаты моны кабул иткән, Татарстан хөкүмәте шуны декретлаштырган. Чит телләрдән кергән һәм сүзләренә төп шул телдә язылганча йә сөйләгәнчә туры китереп язу өчен исә 12 мэд дө, 15 мэд дө житми. Хәрефләренә, имланы аерым сүзләре әжәткә алынган һәм телләргә туры китереп бетерү һич бер тел өчен мәҗбүри түгел. Бик күп татар сүзләрен, татар авазларын урыс, немец, француз, гарәп йә башка бер телнең гамәли имласы һәм аның хәрефләре белән аерым галәмәтләр арттырмыйча язарга мөмкин булмау, ул телләр, ул имлалар өчен кимчелек булмаган шикелле, урыс, гарәп фарсы, немец сүзләренең әйтелешләрен саклап татар имласы белән язып булмау татар имласына да гаеп түгел. Ун мэд кирәк дигән карараны нигезләү өчен китерелгән “татар сүзләренең калын йә нечкә укылулары су-

зынқы (мэд) авазларына гына карап йөрми” (йөри булырга тиеш – Ш.А.) дигән сүз фәнни яктан ялгыш. Авазларны тикшерү өчен ясалган кораллар һәм машиналар белән тәҗрибәләр дө, гади тәҗрибәләр дө татар сүзләрендә мэд авазларының гына түгел, мэдсез авазларның да үз башына калын һәм нечкә булуларын күрсәтәләр. ... Имлада унчылык агымы татар теленең үз төзешеннән, үз кирәгеннән килеп чыкмыйча, безгә бары урыс язуы сөрәптә белән генә килеп кергән».

Ләкин шуны әйтергә кирәк, Г.Шәрәф соңыннан барыбер татар телендә ун мөстәкыйль озын сузык (мэд) аваз булуын таный. Бу хакта аның “Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими” исемле хезмәте белән танышу да җитә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Г.Ибраһимов. Әсәрләр. Сигез томда. – Казан, 1987, 8 т., 242—243 б.
2. Х.Курбатов. Татар әдәби теленең алфавит һәм орфография тарихы. – Казан, 1999.

© Кадырова Л. К., 2002

ӘХМӘД ЯСӘВИ ХИКМӘТЛӘРЕНДӘ КУЛЛАНЫЛГАН ПАРЛЫ СҮЗЛӘР

Ләйсән Кадырова



ЛӘЙСӘН КӘФИЛ кызы КАДЫРОВА – Казан дәүләт университетын тәмамлый. Бүгенге көндә университетта аспирантураның 3нче курсына белем ала, гимназиядә татар һәм гарәп телләрен укыта. 2000нче елда Вахитов районының “Ел укытучысы” бәйгесендә, педагогик осталыгын төрле яктан күрсәтеп, беренче урынга чыга.

Кадырова Л. К. Парные слова, использованные в хикметах Ахмада Ясави.

В статье дается краткая биография поэта XII века Ахмада Ясави и исследуются парные слова, использованные в его произведении “Диван-и хикмет”.

Элек-электән үк борынгы төрки бабаларыбыз үзләренең сөйләм телендә парлы сүзләренә киң кулланганнар [1, 101]. Төрки телләрдә парлы сүзләренң барлыкка килүе һәм актив кулланышта йөрүе, беренче чиратта, тугандаш кабилә һәм халыкларның телләре кушылуы белән бәйле [2, 22]. Т. А. Дегтярева фикеренчә, “Әлегә парлы сүзләр кабилә ара багланышлар чорында барлыкка килә. Бу чорда төрле тугандаш телләренә йөртүчеләргә сүзләр аңлашылсын дип, төрле кабилә, ә кайвакытта төрле телләренң лексик катламнарын куллану мохтажлыгы туа” [3, 136].

Соңрак чорларда парлы сүзләр предметларның күплек һәм җыелмалылык мәгънәләрен күрсәтү, сүзгә экспрессив мәгънә, эмоциональ төсмер бирү максатларыннан чыгып барлыкка килә башлый.

Төрки телләрдә парлы сүзләренә борынгы чордан ук актив куллансалар да, алар турындагы беренче күзәтүләренә XIX гасырга караган М. Терентьевның “Төрөк, фарсы, кыргыз, үзбөк граматикасы”нда гына күрергә була [4].

Әлегә хезмәтендә М. Терентьев парлы сүзләренң ясалыш модельләрен аңлата.

Алар: 1) исем-исем, 2) исем-сыйфат, 3) бер сүзнен ике тапкыр кабатлануы, 4) икенче компонентның мәгънә белдермәве [4, 157].

Соңрак чорларда парлы сүзләр турында Н.К.Дмитриевның “Башкорт теле грамматикасы”нда күрергә була [5].

Бу хезмәтәндә Н.К.Дмитриев исемнәрдән ясалган парлы сүзләргә тикшерә. Аларны семантик, фонетик һәм стилистик үзенчәлекләренә карап төркемләй. Парлы сүзләрнең төрләрен билгели: 1) ике компонент бер-берсенә синоним булып торган парлы сүзләр, 2) икенче компонент беренчесенә бөтенгә өлеш яки өлешкә бөтен мөнәсәбәтәндә торган парлы сүзләр, 3) беренче компонент мәгънә белдереп, икенчесе шуның фонетик варианты булган парлы сүзләр, 4) компонентлары бер-берсенә антоним булган парлы сүзләр.

Өлгә хезмәттә Н. К. Дмитриев шулай ук парлы сүзләрдәге компонентларның урнашу тәртипләренә карата да тукталып китә.

Татар теленә беренче грамматикаларын да парлы сүзләр турында мәгълүматлар юк. Моның сәбәбен Ф.Ә. Ганиев “Ф. Менинскийдан башлап, шул чорда төрки телләргә өйрәнүчеләр төрки телләрдә кушма һәм парлы сүзләр бөтенләй юк яки бик аз дигән карашта” торулары белән бәйли [2, 36].

Татар теле белемдә парлы сүзләргә беренчеләрдән булып өйрәнүче – Каюм Насыри [6, 89]. “Әнмүзәж” исемле грамматикасында К.Насыри парлы сүзләргә өч төргә бүлә: 1) сыйфат, сан, алмашлыктан торган парлы сүзләр, 2) исем-исем моделе, 3) бер исемнең мәгънәсә мәгълүм, икенчесенә билгесез булган парлы сүзләр.

Г. Ибраһимов “Татар сарфы” (1913) грамматикасында парлы сүзләргә: 1) “юлдаш сүзләр” (тау-таш, килеп-китеп һ. б.), 2) “сүз җилемә” (карт-коры һ. б.) төрләренә бүлә.

Г. Алпаров 1928 нче елда ясаган докладында парлы сүзләргә семантик һәм фонетик үзенчәлекләренә карап төркемләй.

Парлы сүзләр һәм аларның структур үзенчәлекләре турында тулы мәгълүматлар В. Н. Хангилдин [6] һәм Д. Г. Тумашева [7] грамматикаларында бирелә.

“Татар телендә парлы сүзләр” дигән мәкаләсәндә Г.Әхәтов һәм Г.Иргалина парлы сүзләргә структур, семантик һәм морфологик билгеләренә карап бүлеләр.

Татар телендә кушма сүзләргә карата Ф. Ә. Ганиев 1982 елда “Образование сложных слов в татарском языке” дигән зур бер хезмәт яза. Бу китапта парлы сүзләргә

өйрәнүнең кыскача тарихы, аларның морфологик, структур һәм семантик үзенчәлекләренә карап бүленгән төркемнәре бирелә [2, 34-65].

Бүгенгә көндә дә күп кенә тел белгечләре парлы сүзләргә карата үзләрен мөнәсәбәтләрен белдерәләр. Шуларның берсе – Н.В.Максимов. Аның төп игътибар биргәнә – парлы сүзләрдән “аныклаулы атамалар”ны аерып карый белү, аларны бер-берсе белән бутамау. Һәм “әгәр дә инде өлгә атамалар кулланышка кергәннәр икән, алар киләчәктә безнең сүзлек составыбызны багътучы буларак кабул ителергә, өйрәнелергә, орфографик кагыйдәләргә буйсынырга, яңа төзелә торган сүзлекләргә төркемләргә тиешләр” дигән карашта тора Н. В. Максимов [9].

Бу мәкаләдә, алда әйтелгәннәрдән чыгып, XII гасыр шагыйре Хужа Әхмәд Ясәвин “Диване хикмәт” җыентыкларында кулланылган парлы сүзләргә анализ ясала.

Төркиләргә беренче суфи шагыйре Ә.Ясәви Яса суы буендагы Төркестан — Яса шәһәрәндә (хәзергә Казахстанда) туып үскән. Идел буй Болгар дәүләтенә аның хикмәтләре үзә яшәгән XII гасырда ук килеп җиткән. Халкыбыз бу әсәрләргә өйрәнгән-белгән, мәдрәсәләрдә аның хикмәтләрен ятлаганнар. Китаплары Казанда XIX гасырдан бирле туктаусыз бастырылып таратылган.

Без тикшеренүләрдә 1878, 1893, 1904 нче елларда чыккан китаплардан файдаландык. Мисаллардан соң рим саны белән ел (I — 1878, II — 1893, III — 1904), гарәп цифрлары белән бит һәм юл саннары күрсәтелде.

Парлы сүзләргә ясалыш моделләре һәм лексик-семантик үзенчәлекләре Ф.Ә.Ганиев хезмәтләренә таянып билгеләнде.

Ә.Ясәви үзен “Диване хикмәте”ндә парлы сүзләрдән оста файдаланган. Аларның түбәндәге модельләре күзәтелә.

Исем — исем: мал-мөлкүң (III.253.2, III.171.4), йүрәк-бәгърим (II.230.9.III.205.7), җаным-тәним (II.233.11), тагъ-чәлини (III.240.1, II.213.13), кан-яшь (III.245.7), төшәк-ястук (II.245.13), түн-кичә (II.244.9), кол-аягың (III.246.9), илик-аяк (II.247.13), йирдә-көкдә (III.249.17), башдин-аяк (III.222.21, III.215.10, II.208.11) һ. б.

Исем-исем моделе белән ясалган гарәп һәм фарсы алынмалары да бик күп. Гарәп алынмалары: акыл-һушым (II.251.2, III.242.4), тәсбих-тәхлил (III.250.4), фасик-фаҗир “азгын-уйнашчы” (III.249.13), аят-

хәдис (III.253.11, II.161.7), дога-тәкбир (I.123.22), иман-ислам (II.123.16), гыйшык-мәхәббәт (I.47.5), казый-имам (I.91.1) һ. б. Фарсы теленнән кергән сүзләр: Фәрһад-Ширин (III.136.19), чәң-робаб “коллы уен коралы исеме” (II.125.11), намаз-руза (III.65.1), багъ-әмән “бакча-болын” (II.238.14), мәйнуш “мәй-әчемлек” (III.244.13) һ. б.

Сыйфат – сыйфат: улугъ-кичик гәнаһлардин (III.202.2, II.230.7), түрлүк-түрлүк галәмәт (III.176.18), улугъ-улугъ китаплардин (III.140.15), татлыгъ-татлыгъ (I.91.5), яхшы-яман сөзүмдин (II.258.18), ялангач-ач (I.82.16).

Гарәп-фарсы алынмалары: гасый-жафи кулуң “гәнаһлы-әрхәмәтсез колың” (II.246.11), бикарар-биихтияр “караарсыз-ихтиярсыз” (III.233.10), хирыс-һава (III.243.26), мөнкәр-нәкир “начар” (III.233.21), бидин-кәфер (II.178.12), тазә-тазә “яңа-яңа” (III.151.23).

Өлегә төркемгә кергән сыйфат-фигыль тибы да кулланыла: тирик-өлгән (III.242.13).

Фигыль – фигыль: күйәк-янак (II.236.12), янса-күйсә (III.240.13), йүрсәң-турсаң (II.241.13), ятса-кобса (III.190.19, 217.14), кил-кил дигәй (III.144.13), имиш-иймиш (I.35.14), чомды-батты (III.144.19), сөктүм-ордум (I.15.19), кылмыш-итмиш (II.96.24) һ. б.

Сан – сан: бир-бир “бер-бер” (II.178.1).

Алмашлык – алмашлык: сизни-бизни (I.26.1), өз-өзегә (III.143.10), мин-минлик (II.161.18, III.244.7), аны-уны (I.199.20). Шушы төркемгә караган сан-сан тибы: бир-биригә “бер-берең” (II.182.5).

Рәвеш – рәвеш моделе. Ә. Ясәви хикмәтләрендә парлы рәвешләрнең бик күп төрле типлары кулланылган.

Исем+исем тибы. Бу төркемгә кергән гади һәм кушымчалы исем сүз төркеме, тезүле бәйләнешкә кереп, рәвеш мәгънәсендә йөргән парлы сүзләр барлыкка китергәннәр: язы-кышын (II.101.11), иртә-ахшам (III.165.23), түн-кичәләр (II.167.7), кичә-күндүз (I.247.6), саффан-саффан “рәт-рәт” (III.239.15).

Сыйфат+сыйфат тибы: ерак-ерак (II.172.20), заһир-батыйн “ачык-яшерен” (I.61.12), һәйһат-һәйһат “ерак-ерак” (III.216.17).

Сан+сыйфат тибы: әүвәл-ахир “беренче-соңгы” (I.43.11).

Рәвеш+рәвеш тибы: оң-соң (II.141.2), ач-

ялангач (III.173.21), анда-мунда (I.97.22).

Фигыль+фигыль тибы.

Ә. Ясәвинен “Диване хикмәт”ендә бу төркемгә караган рәвешләрнең берничә төре кулланылган.

а) “-п кушымчалы хәл фигыль + -п кушымчалы хәл фигыль” моделе: билиб-көрүб (III.166.15), көрүб-билиб (II.172.12), күйүб-пишиб (III.146.3), йүгүрүб-иййлыб (II.155.11), качуб-кутулуб (III.138.22), иштеб-укуб (I.51.16), азыб-тузуб (I.101.18), копуб-йыглаб (III.209.19) һ. б.

б) “-а кушымчалы хәл фигыль + -а кушымчалы хәл фигыль” моделе: бара-бара (II.225.1), әйтә-әйтә (III.149.10), йыглай-йыглай (II.223.9), Алла ди-ди (III.209.3).

в) “юклык формадагы хәл фигыль + юклык форадагы хәл фигыль” моделе: йөрмәй-тынмай (II.135.21), күймәй-янмай (I.45.6).

Ымлык – ымлык: һу-һу (II.243.6), ай-вай (III.173.3), һай-һай (I.11.6).

Кереш сүз – кереш сүз: зинһар-зинһар (III.136.5).

Күргәнебезчә, Ә. Ясәви хикмәтләрендә парлы сүзләр сигез модель буенча ясалган. Иң күп теркәлгәнә – исем+исем моделе.

Компонентларның үзәра мөнәсәбәтенә, ягъни семантик бәйләнешенә карап, тикшерелә торган хезмәттә сүзләрне шулай ук берничә төркемгә аерып карарга мөмкин.

Компонентлары үзәра синоним булган парлы сүзләр: төшәк-ястук (III.247.9), түн-кичәләр (II.244.9), кайгы-михнәт (III.216.7), күймәк-янмак (II.236.12), чумды-батты (III.114.19), качыб-кутулуб (II.143.4).

Компонентлары антоним булган парлы сүзләр: йирдә-көкдә (III.249.17), оң-солга (I.76.23), эче-тышы (II.236.11), илугъ-кичик (III.229.17), яхшы-яман (I.122.14), ятса-турса (I.104.10), сизни-бизни (II.36.13), түн-күн (III.40.13) һ. б.

Компонентлары үзәра өлешкә бөтен яки бөтенгә өлеш мөнәсәбәтендә булган парлы сүзләр: шәһәрәм-йирем (II.154.9), шаригатьдин-тарикатьдин (III.232.17), тагъ-ташка (I.64.11), иман-ислам (II.230.2) һ. б.

Парлы сүзләрнең компонентлары берберсенә якын торган төшенчәләрне белдерә: көрүб-билиб (III.162.17), ач-ялангач (II.180.11), ичмиш-иймиш (I.35.11), йүз-көзләре (III.216.5), дөртә-гәүһәр “әнжә-гәүһәр” (III.208.14), галим-дәрвиш (II.183.4), падишаһ-вәзир (III.150.26) һ. б.

Компонентларның лексик-семантик мәгънәләре тулысынча туры килгән парлы

сүзләр, ягъни бу очракта парлы сүз бер үк сүзнең кабатлануы нәтижәсендә барлыкка килә: зинһар-зинһар (III.136.5), һай-һай (I.11.6), һу-һу (II.243.6), ди-ди (III.209.3), әйтә-әйтә (III.225.6), бара-бара (II.225.1), йыглай-йыглай (III.174.7), ерак-ерак (II.172.20), бир-бир (III.171.11), кил-кил (III.144.13), улугъ-улугъ (II.144.23), түрлүк-түрлүк (III.170.14), татлыгъ-татлыгъ (II.91.5) һ.б.

Мәгънә үзенчәлегенә карап, “Диване хикмәт”тәге парлы сүзләрнең түбәндәге төркемнәре күзәтелә:

– парлы сүзләрнең мәгънәсе компонент мәгънәләренә якынча суммасына тигез була: төшәк-ястук (III.247.9), түн-күн (III.220.1), ага-эне (II.175.26), огул-кыздин (I.196.2), ата-ана (I.55.16), мәй-нуш (II.242.11), фәкыйрь-мискин (I.108.29), гариб-яти (II.213.18), улугъ-кичик (III.229.17), өнкәр-нәкир “начар” (II.233.21) һ. б.;

– парлы сүзләрнең мәгънәсе эмоциональ-экспрессив төсмер ала: копуб-йыглаб (II.216.1), күйүб-пишиб (III.146.3), йыглай-йыглай (II.233.9), сөктүм-ордум (III.71.17), михнәт-зәхмәт (II.199.3), каһһар-газаб (III.172.2) һ.б.;

– нинди дә булса төшенчәләргә җыйнап гомумиләштерүче парлы сүзләр: мал-мөлкүң (III.171.4), башдин-аяк (II.208.11), курт-кушлар (I.11.19), ичи-тышы (III.236.7), йүз-көзләре (II.223.9), түн-кичәләр (III.238.8) һ.б.;

– компонентлары үзара уртача мәгънәләрен белдергән парлы сүзләр: йүрмәй-тынмай (II.135.21), окуб-окумай (III.75.22), оң-соң (II.141.2), анда-мунда (I.97.22) һ.б.

Төрки телләрдәге парлы сүзләргә тикшергәннән соң, тикшерүчеләр, компонентларның урнашу тәртипләренә карап, берникадәр нәтижә чыгарганнар [5, 75].

Аз иҗекле сүзләр күп иҗеклеләрдән алда киләләр: мал-мөлкүң (III.171.4), түн-кичәләр (II.244.9), сәр-кулагын “баш-кола-

гын” (I.78.7) һ. б.

Иҗек саны тигез булса, сузык авазга башланган компонент алга куела: ич-бәгърим (III.221.21), огул-кыздин (II.196.2), янса-күйсә (III.240.13) һ.б.

Ләкин Ә. Ясәви хикмәтләрендә бу кагыйдәгә буйсынмаган парлы сүзләр дә бар. Мәсәлән: кол-аягың (III.246.9), башдин-аяк (III.222.21), халык-илдин (I.58.8), тирик-өлгән (III.242.13) һ.б.

Ике компонент та тартык аваздан башланса, беренче урынга спирант яки яңгырау тартыклы сүз куела: йөрмәй-тынмай (II.135.21), билиб-көрүб (III.172.12) һ. б.

Ә. Ясәви шигъриятендә теркәлгән парлы сүзләр әнә шундый үзенчәлекләргә ия. Алар бай һәм төрледән-төрле чаралар белән ясалганнар. “Диване хикмәт”тә һәрберсенә берничә төре булган сигез парлы сүз ясалу модели табылды. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, әлеге парлы сүзләрнең төп сүзлек катламы борынгы төрки чорга барып тоташа. Шуңа да карамастан, Ә. Ясәви гарәп һәм фарсы алынмаларынан да уңышлыгына парлы сүзләр төзегән. Аларның күбесе хәзергә төрки әдәби телләрдә актив кулланыла: аят-хәдис (II.161.7), дога-тәкбир (I.132.22), иман-ислам (III.230.2), гыйшык-мәхәббәт (I.47.5), миһер-шәфкать (III.72.26), мелла-мөфти (I.90.21), әүвәлахир (III.50.13) һ.б. Хикмәтләрдә кулланылган парлы сүзләрнең барчасы да мәстәкыйль мәгънәле компонентлардан ясалганнар. Исем+исем, сыйфат+сыйфат, фигыль+фигыль, рәвеш+рәвеш модельләре белән ясалган парлы сүзләр киң кулланыла. Сан+сан моделенә бер генә мисал күрсәтергә мөмкин.

Семантик үзенчәлекләргә ягыннан караганда, “Диване хикмәт”тә җыйнау, гомумиләштерү мәгънәсенә ия булган парлы сүзләр зур урын тотар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Егоров В.Г. Словообразование в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. – М., 1971.
2. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – М., 1982.
3. Дегтярева Т.А. Пути развития современной лингвистики, т. III. – М.: Мысль, 1964.
4. Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Кн. 1. – СПб, 1875.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948.
6. Ганиев Ф.А. Хәзергә татар әдәби теле. Сүз ясалышы. – Казан: Мәгариф, 2000.
7. Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. – Казан, 1959.
8. Тумашева Д.Г. Хәзергә татар әдәби теле морфологиясе. – Казан, 1964.
9. Максимов Н.В. Парные слова, приложения, слова двойного назначения // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. – Казань, 1992.

© Биктимерова А. Р., 2002

ТАТАР ХАЛЫК ЖЫРЛАРЫНЫҢ КАЙБЕР ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Айгөл Биктимерова



АЙГӨЛ РИНАТ кызы БИКТИМЕРОВА 1999 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетын тәмамлый. Хәзерге вакытта татар теле кафедрасы аспиранты.

Биктимерова А.Р. Некоторые языковые особенности татарских народных песен.

В статье исследуются языковые особенности татарских народных песен, автологический и металогический приемы создания эмоционального, лирически насыщенного текста.

Жыр — халыкның иң тирән, самими һәм нечкә хис-кичерешләрен чагылдыручы үзенчәлекле жанр. Жыр ул “сихерле көзгә”, бу көзгедә — халыкның йөзе, уй-теләкләре, өмет-хыяллары, көнкүреше, үткән һәм киләчәк гомере. Юкка гына Габдулла Тукай халык жырларын “халкыбыз күңеленең һич тә тутыкмас вә күгәрмәс, саф вә раушан көзгеседер” [1] дип атамаган. Жыр көй һәм поэтик текстның үзара үрелүенә нигезләнеп туган синтетик жанр булуы белән халык ижатының башка төрләрәннән аерылып тора. Моңлы, аһәңле көй һәм нәфис сүзләр татар халкының талантлы композитор, мәшһүр шагыйрь булуын раслый.

Татар халык жырлары эчтәлекләре белән генә түгел, сәнгати формасы ягыннан да үзенчәлекле. Бу, бер яктан, жырларның жанрлык табигате белән бәйлә булса, икенче яктан — аларны тудыручы һәм үстерүче конкрет шартларга бәйлә. Татар жыр шигъриятенә, аның яшәү үзенчәлекләренә татар культурасы һәм әдәбиятының күренекле вәкилләре зур әһәмият биргәннәр. Халык жырларының тел үзенчәлекләре дә игътибарга лаек: татар халкының жыр текстларында милли шигъри бизәкләр (поэтик детальләр) байтак урын ала.

Бу мәкаләдә татар жырларында урын алган стилистик алымнарда игътибар юнәлтелә (әлбәттә, мәкаләнең күләме чикләрендә), аларның лингвопоэтик текст хасил итүдә роле күзәтелә.

Сәнгатьле сөйләмнең көчән арттыру өчен төрле стилистик фигуралар, алымнар ярдәмгә килә. Күчерелмә мәгънәдәгә сүзләрдән (ягъни троплардан) файдалану металогик алым дип йөртелә. Сүз сәнгатенең

башка төрләрәннән аермалы буларак, тезмә әсәрләрдә күчерелмә мәгънәдәгә сүзләр еш-рак кулланыла. Металогик алым (грекча meta — “аркылы”, logos — “сүз”) шигъри текстларда фикерне тагын да сурәтләрәк, сәнгатьчә йогынтылырак, эмоциональрәк, образлырак һәм тәэсирләрәк итә. Жыр туку-масында әлеге алымның чагылышын метафорик һәм метонимик төркемгә караган кайбер троплар аша күзәтик.

Татар халык жырларында иң күп кулланылган стилистик фигураларның берсе — **чагыштырулар**. Чагыштырылучы һәм чагыштыручы объектларның төрләрәнә карап, шундый нәтижә ясарга мөмкин: жыр текстлары теге яки бу төргә генә өстенлек бирә дип әйтү дәрәс булмас иде. Компонентлар арасында структур-семантик мөнәсәбәтләр жанлы, жансыз, жанлы һәм жансыз күренешләрнең үзара чагыштырылуынан гыйбарәт. Мәсәлән:

- Арысландай — Иса егетләре,
Күбәләктәй — Иса кызлары.
- Дөнъяга чыккан кояш кебек
Күренәсең күземә.
- Карлыганнан кара каш,
Бөрлегәннән кызыл йөз*.

Чагыштыру чараларына килгәндә, жырларда аларның барлык төрләрән дә очратырга мөмкин. Шулай да иң еш кулланылганнары — кебек, күк, тик, төсле, сыман, шикелде бәйләкләре; -дай/-дәй, -тай/-тәй чыгыш килеше кушымчалары; гуя теркәгече; бул, ит ярдәмче фигыльләре. Янәшәлек юлы белән

* Мәкаләдә китерелгән мисаллар И.Надиров төзегән “Татар халык жырлары” китабыннан [2] алынды.

ясалган чагыштырулар да татар җырларының бер үзенчәлегә. Мәсәлән:

- Без кечкенә кеше идек,
Чикләвекнең төше идек.

Чагыштырылучы компонентларны бәйләүче ике чара параллель кулланылу да җырларның образлыгын, тәэсир көчен арттыра.

- Байлар каршысында без торабыз

Әмән читлектәге кош кебек.

мисалда кебек бәйләгә һәм әмән сүзә (тәржемәсе – кебек, шикелле, сыман) файдаланылган.

Җыр текстларында кулланылган стилистик алымнарның чираттагысы — **метафоралар**. “... шигырьләрең халык күзенә мәргүп (ягымлы) күренсен дисәң, сүзне мөстәһар (метафоралы итеп) сөйлә, әмма истигарәне (метафораны) мәдехтә (мактауда) күп истигъмал ит...” — дип язып калдырган күренекле мәгърифәтче галим К.Насыри метафора турында [3].

Метафора термины тел белемдә дә, әдәбият белемдә дә кулланыла. Әдәбиятчы өчен метафора — турыдан-туры әйтеп бирмичә, сыйфатлана торган предметның үзенчәлеген ачыграк, конкретрак күрсәтү өчен кулланылган күчәрмә мәгънәдәгә сүз. Телче өчен исә, охшашлыкка нигезләнгән телсә нинди күчәрелмә мәгънәдәгә сүз метафора була. Исемле исем сүзтезмә (“Ах, жанашым, каләм каш”); сыйфатлы исем сүзтезмә (“Үз иркемә куймыйча, көчлөп үк салдыгыз ла утлы хәтәргә”); фигыль сүзтезмәләр (“Озын керфекләрен сиреп, очкын сибә күзләре”) нигезендә ясалган метафоралар халык җырларына үзенчәлекле колорит, ачык образлы яңгыраш бирәләр.

Нигезендә күчәрелмә мәгънә яткан тел-сурәтләр чараларының тагын берсе — **эпитетлар**. Эпитетлар “булырга мөмкин булмаган билгене аерып күрсәтә” [4]. Сүз гади термин булудан туктап, эмоциональ бизәклә тропка әйләнә. Татар халык җырларында кулланылган эпитетларның, икенче төрле әйтсәк, тасвирий сыйфатламаларның тематикасы искиткеч киң. Бу, әлбәттә, аларда яшеренгән мәгънә күләме белән аңлатыла. Әгәр эпитетларга сүз төркемнәре ягыннан килсәк, җырларда сыйфат эпитетлар ешрак кулланыла. Алар ярдәмендә процесс, күренеш, билгә, гомумән халыкның уй-хыял, кичереш дәрәҗәсе поэтик бизәкләрдә бөтен самимилегә, нечкә-

легә белән тасвирлана.

Җанландырулар да татар халык җырларында шактый урын били. Аларның нигезендә табигать күренеше, үсемлекләр һәм хайваннар дөнәясы белән кеше тормышы, аның аңлы эшчәнлегә арасында охшашлык принцибы ята. **Сынландыру** — ул мөстәкыйль бер сурәт-образ.

Борынгы чорларда кеше табигатьнең серле көченә ышанып, хайваннар һәм үсемлекләр дөнәясын тере аңлы тормыш белән яши дип уйлаган — бу образларга билгеле бер эчтөлек салган. Вакытлар үтү белән, эчтөлек тараеп, формага әверелә, күчә барып, тел-сурәтләр чарасына әйләнгән.

Татар халык жил, йөрәк, жан; күк җисемнәре — ай, кояш, йолдыз, болыт; сандугач, һ.б. образлар белән бер рәттән абстракт мәгънәле сүзләргә дә җанландырырга ярата.

- Әкрән искән җәйге таң жилләре
Миннән сиңа сәлам илтсеннәр;
Киң далада яткан кабереңне
Сыйпап алар үбеп китсеннәр.
- Ай да карий миңа моңсу гына,
Белгән кебек минем уемны.
- Һаваны каплаган
Дөм кара болытлар,
Җил-давыл күтәрәп,
Төнъякта йөзәләр.
- Әллә бәхет акты микән,
Сайрар кошым, сандугачым,
Язгы кар суларына?

Җырларның тәэсир көчен метафоралар белән янәшә кулланылган сынландырулар тагын да көчәйтә. Мисал өчен: “Икебезне ике якка тормыш дулкыны какты”; “Гыйшык утлары кабынган мескеннең йөрәгенә” юлларында тормыш дулкыны, гыйшык уты метафоралары җанландырылалар, ягъни җанлы сурәт тудыралар.

Чираттагы стилистик алымнар — **метонимия** һәм **синекдоха** — күчәрелмә мәгънә белән бәйләнешле метонимик төркем хасил итәләр. Татар җырларында алар шулай ук шактый еш очрый:

- Әй, бөдрә чәч, зәңгәр күз,
Әйтмәм, бәгърем, авыр сүз.
- Нечкә билнен анасы
Килсен минем үземә.

- Кара кием, кара кием,
Кара каралмый бит ул.

Әлеге метонимияләр текстка поэтик яңгыраш өсти, лиризмны көчәйтә.

Ә синекдохаларга килгәндә, татар җырларында алар аз санлы. Мәсәлән, билгесез күплеккә карата билгеле булган зуррак санны куллану очрагы: “Безнең жаный баскан җиргә сиксән төрле гөл үсәр”; өлеш урынына бөтен яисә бөтен урынына өлеш куллану: “Аның һавасы югары, сөймә дигәннәр иде”; “Ник агара бу башлар?”. Соңгы мисалда кайгы-хәсрәтнең күләмен, көчен аңлатыр өчен халык чәч дип кенә калмый, баш сүзен куллана.

Татар халык җырларында файдаланылган шигъри бизәкләр арасында тагын бер стилистик фигура — **гипербола**лар актив. Гипербола әдәби тәэсирне көчәйтү максатыннан әйтелә. Татар халык җырларында да шулай ук. Җыр тукумасында бу стилистик алым уңышлы кулланыла. Күләм арттырылган гиперболалар — татар җырларында иң күп кулланылган очрак:

- Син дусти́ма сәлам язам
Урал таулары кадәр.
- Бик күтәрмә борыныңны,
Чиләк элөп куярлар.
- Кыланышларың кырга сыймый,
Урманга кереп бара.

Әлеге мисаллардан күренгәнчә, предметлар гадәттән тыш үстерелеп бирелә. Бу үстерелеш, арттыру татар җыр поэтикасына хас әһәмиятле үзенчәлек. Ул җырларда хис-тойгы үсешен бирә һәм тәэсирне арттыра. Әлбәттә, шаян җырларда бу стилистик фигура юмор көчен үстерүдә зур роль уйнаса, лирик җырларда алар геройның эмоцияләрен үтемлерәк итү өчен файдаланылалар.

Кулланылу ешлыгы агыннан икенче урында процессны арттырып сурәтләүче гиперболалар тора.

- Ике арага ут салдылар,
Пожар чыгар ахыры.
- Утырсам үләннәр көяр
Йөрәгем ялкынына.

Татар халкы гади сүз белән, кабатланмас шигъри бизәк аша җырларына аһәң, көчле яңгыраш бирә белгән. Халык бигрәк тә сагыну хисләрен арттырып сурәтли, моның өчен ул кичерешләрен сан агыннан үлчи:

- Көннәрәм үтә ай кебек,
Гел сине уйлап кына.
- Җитмеш процентка җитә
Сагыну дәрәжәләрем.

Саннар аша гипербола төзү шаян җырларга да хас: “Кырык тугыз яр сөйгәнсең, нигә илле итмәдең.” Татар халык җырларында чагыштыруларның гиперболалаштырылуы шулай ук үзенчәлекле күренеш.

- Тал тибрәткән былбыл кебек
Аягың басулары.
- Сусыз кипкән гөл шикелле
Көтәмен хатларыңны.

Гиперболага капма-каршы стилистик фигура, яисә кире гипербола — **литота** да җыр текстларында урын ала. Нигездә, предметлар кечерәйтелеп сурәтләнә: “өч көнлек яр”, “кош теледәй хат”. Кайбер предметлар шаян җырларның үзенчәлеген буларак кечерәйтелсә, кайберләре халык күңеленең нечкә кыллары тибрәнеше чыгылышы булып тора. “Уймак авыз”, “талчыбыктай нечкә бил” образлары гади сүзләр аша югары эстетик бизәк тудыра.

Димәк, татар халык җырларында стилистик образ-бизәк тудыруда күп кенә поэтик чаралар катнаша. Бу мәкаләдә без шулардан чагыштыру, эпитет, жанландыру, метонимия, синекдоха, гипербола, литота турында сүз алып бардык. Әлеге поэтик чаралар җырны җыр итүдә, аны тәэсирле итүдә, һичшиксез, мөһим чара булып торалар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Тукай Г. Халык әдәбияты. — Казан: ТНК, 1946. — 100 б.
2. Татар халык җырлары. (Төзүчесе — И.Надиров). — Казан: ТКН. 1965. — 466 б.
3. Насыри К. Сайланма әсәрләр. — Казан: ТНК, 1956. — 419 б.
4. Томашевский Б.В. Стилистика. — Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — 288 с.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘГЕ АГАЧ АРХИТЕКТУРАСЫ АТАМАЛАРЫ БЕЛӘН БӘЙЛЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

Алсу Сәгыйтова



АЛСУ МӘХМУТ кызы СӘГЫЙТОВА – Яр Чаллы дәүләт педагогика институты филология факультетының татар бүлеген тәмамлый. Хәзерге көндә Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының аспиранты, профессор Фуат Ганиев җитәкчелегендә фәнни эш алып бара.

Сагитова А. М. Фразеологизмы татарского языка, связанные с терминами деревянной архитектуры.

В статье рассматриваются татарские фразеологизмы, включающие термины деревянной архитектуры и их семантические особенности.

Фонетик тышчадан гыйбарәт төшенчәгә ия сүзләр, ягъни гади сүзләр, тел структура-сының төп лексик берәмлекләре булып тора. Татар теленең грамматик законнарына нигезләнеп, сөйләмдә, телдә һәрвакыт яңарып торган сүзтезмәләр, ягъни ирекле сүзтезмәләр, ике яки өч сүздән ясала. Аларның гомуми мәгънәсе аерым компонентларның мәгънәләре суммасына тигез була. Фразеологик сүзтезмәләр, ирекле сүзтезмәләрдән аермалы буларак, берничә сүздән төзелгән булса да, аерым сүзләргә таркалмый. Төзелеше бунча мондый сүзтезмәләр катып калган була. Телгә, сөйләмгә үзенең бербөтен формасында килеп керә һәм шул килеш кулланыла. Әгәр дә составындагы берәр сүзен үзгәртсәк, аның ритмикасы, яңгырашы һәм мәгънәсе югала. Тел белемендә таркалмый торган тотрыклы сүзтезмәләргә “фразеологизм”нар дип атыйлар. Мондый сүзтезмәләргә өйрәнә торган тармакны “фразеология” диләр.

Фразеологик әйтелмәләр сөйләмнең эчтәлеген баетуда, матурлауда кулланылалар. Аларга татар теле бик бай. Әйтелмәнең бер компоненты булып агач архитектурасына караган атамалар да килергә мөмкин. Агач архитектурасы атамасы дигәндә без өй, хужалык һәм культ корылмаларын, аларның кисәкләрен, бизәү элементларын, киртәләргә, материалларны белдерә торган атамаларны күз алдында тотарбыз.

Фразеологик әйтелмәләр телнең үз байлыгы нигезендә барлыкка киләләр. Шуңа да

алар составында кулланылган өйрәнелә торган тармак атамаларының стилистик, мәгънәви үзенчәлекләрен өйрәнү кызыклы. Аларны өйрәнү өчен Н.Исәнбәтнең ике томлык «Татар теленең фразеологик сүзлегә» [3] алынды.

Сүзлеккә агач архитектурасы атамалары кергән 410 фразеологик әйтелмә теркәлгән. Әйтелмәләргә составында а) өй һәм аның кисәкләрен белдерә торган атамалардан бәпкә, бүлмә, кайчы, киштә, кыек, нигез, чарлак, өрлек — 1, чорма — 2, бура, тупса, шүрлек — 4, почмак, төнлек — 5, стена, түр — 6, бусага — 7, тәрәзә — 11, түшәм — 14, идән, мич, сырт — 15, өй — 16, чөй — 22, түбә — 23, ишек — 44; б) хужалык корылмаларын һәм аларның кисәкләрен белдерә торган атамалардан аран — 1, баз — 2, келәт, кетәк, әвен — 3, абзар, кое — 5, күпер — 11, мунча — 13, тегермән — 32; в) культ корылмасын һәм аның кисәкләрен белдерә торган атамалардан манара, михраб — 1, мәчет — 6; г) бизәү элементларын белдерә торган атамалардан бизәк — 4; д) киртәләргә белдерә торган атамалардан читән — 1, койма — 2, киртә — 15, багана — 19, капка — 21, тәртә — 26; е) материалларны белдерә торган атамалардан такта — 13, бүрәнә — 17, агач — 35 тапкыр кулланылган. Барлыгы фразеологик әйтелмәләргә ясалашында агач архитектурасына караган 49 атама катнашкан. Менә шуларның кайберләре белән төзелгән фразеологизмнар:

а) **бусага:** бусагадан атлатмау, бусагадан уз-
мау, бусага саклау, бусагасын таптау, бусагасын
төшерү һ.б.; **ишек:** ачмаган ишеге кермәгән ти-
шеге юк; бәхет ишеге ачылу; ишеге кай якка
ачыла; ишеге ләхеттән тар, ишегенә “чәбә” дип
язылган, ишек артында гына, ишек күрсәтү
һ.б.; **түбә:** түбәбезгә таммый бит, түбәдән ат-
саң да мәче кебек дүрт аягына төшәр, түбәдән
жиргә иңү, түбәсе карабодай саламы белән яп-
кан, түбәсе тишек һ.б.; **түшәм:** бар түшәмә
шул, башы түшәмгә тию, борыны түшәмгә
тигән; бот күтәрәп, түшәмгә төкереп ята;
түшәмнән алу, түшәм санап яту һ.б.;

б) **күпер:** күпер башында киндер ките-
решкән, күпер селкетеп талашу, сират күперенә
якын китерү һ.б.; **мунча:** иске мунча, иске таш;
иске мунча фирештәсе, кемгә нәрсә; корчаңгыга
мунча; мунча ташына сипкән су кебек, мунча бака-
сы, мунча кертү һ.б.; **тегермән:** арты белән те-
гермән тарта; минем тегермәнем арна да тарта,
көрпә дә; суы корыган тегермән, тегермәндә сакал
агарткан, тегермәнәнә су кою, тегермән күзе, те-
гермән ташына кереп он гына булмау, тел тегерм-
әнә тарту һ.б.;

в) **манара:** Бабил манарасы (кору); **мәчет:**
иске мәчеткә кәккүк мәзин; мәчет таш, мулла
юкагач; мәчет карты, таш мәчеткә агач мулла
һ.б.;

г) **бизәк:** акай бизәкле, алакай бизәк, бөтеркә
бизәк һ.б.;

д) **багана:** баганага сәлам бирү, баганага сөяү,
борын белән багана аударып йөрү, дүрт багана
каккан да күк белән япкан, күзле багана һ.б.;
капка: бөтен тапканы бер капкага кайта, капка
астыннан өрәп калу, капка ачыла башлау, күңел
капкасын ачу һ.б.; **киртә:** килгән юлыңа киртә
кормаган, киртәдән чыгу, киртәсенә керү, күзе
киртәдән чыккан һ.б.;

е) **агач:** агач арасыннан урман күрмәгән, агач
мылтык, агач башында сумса, бал булып тамса;
кәкрә агач кыңгыр чөй һ.б.; **бүрәнә:** бүрәнә аркы-
лы бүрә куу, бүрәнә артыннан бүрә куркыту,
бүрәнәгә борчак аткан кебек, бүрәнә тарттыру,
инәнә бүрәнә итү һ.б.; **такта:** барын бер такта-
га тезү, икесен бер идән тактасына куеп карау;
такта сакал, сахитә вәкар; такта талак, таш
бөерәк; такта чөем, ачык чыраем һ.б.

Н.Исәнбәт тәкъдим иткән мондый әйтел-
мәләрнең кайберләрендә бер үк тематик
төркемгә кергән атамалар ике тапкыр, сирәк
очракта өч тапкыр кулланылган очраклары
да күзәтелә: ачык та тишек, тәрәзә дә ишек;
аягы түшәмдә, башы идәндә; ишеккә карап елап,
түргә карап көлеп; ишек тупсасын төшерү,

ишектән кереп төнлектән чыгар; капкасыннан
эт бакмый, төнлегеннән эңил какмый; мәчет
жимерелсә дә, михрабы урынында; ни келәте юк,
ни кетәге; син ишектән кергәнче ул тәрәзәдән
керә һ.б.

Фразеологик сүзтезмәләр — лексика сис-
темасында үзләренә аерым бер урын алып
торган лексик берәмлекләр. Алар үзләренә
семантик яклары белән аерым сүзгә якын
торсалар да, грамматик төзешләре белән
ирекле сүзтезмәләргә хәтерләнеләр. Ләкин
“бер төшенчә бирүче әйтелмәләрнең элемент-
лары, мөстәкыйль лексик элементлар булуга
карамастан, фразеологик бәйләнешкә кергәч,
үзләренә мөстәкыйльлекләрен югалта
төшәләр һәм сүзнең “ижекләре” ролен генә
үтәп килгән төсле булалар” [4]. Аларның
мәгънәсе сүзтезмәләргә кебек составында-
гы сүзләренә мәгънәсеннән, бу
мәгънәләрнең суммасыннан хасыйл булмый.
Фразеологик әйтелмәләрнең мәгънәсенә
барлыкка килүен компонентлар мәгънәсенә
үзара тыгыз бәйләнешендә дип аңларга
кирәк. Тик бу бәйләнеш — катлаулы, һәм
уникаль характерга ия. Структурасы буенча
билгеле бер фразеологизмның мәгънәсе бер
сүз мәгънәсенә структурасына охшый.
Шуңа да, күпчелек очракта, фразеологик бе-
рәмлекне үзенә тиндәш булган бер сүз белән
алмаштырырга була. Мәсәлән: башы түшәмгә
тию — шатлану, яргыч тегермән — мактан-
чык, багана сөяү — алдау, тегермән тарттыру
— гырлау, ишектән уздырмау — кертмәү һ.б.

Компонентларының саны ничә булуга ка-
рамастан, фразеологик сүзтезмәләргә
мәгънәсенә таркалмаучанлык, тулылык,
бөтенлек хас булуы агач архитектурасына
караган атамалардан ясалган әйтелмәләрдә
дә күзәтелә. Аларның мәгънәсе кемдер,
нәрсәдер турында, хакында яисә кемгәдер,
нәрсәгәдер карата кинәя белән, читләтеп
әйтүгә кайтып кала. Мәсәлән: оста куллы
кеше, һөнәр иясе турында агачтан сандугач
кына ясамый, агачтан төймә генә төйми, агач-
тан төен төя һ.б. диләр; тырыш хужа ту-
рында ишек алдында кычыткан үстерми диләр;
татар хатын-кызлары үзләренә уңган ирләр-
ненә карата алтын багана, алтын бусагам
диләр; аңгыра, ахмак, фикерсез, акылсыз
кеше турында агач матрос, агач арасыннан ур-
ман күрмәгән, агач башмак, акыл өләшкәндә аб-
зар артында йоклап калган, акыл өләшкәндә
идән астында калган, акыл өләшкәндә өйдә бул-
маган, акыл өләшкәндә өй артында калган, бер

тактасы ким, күзле багана һ.б. диләр; бик эреләнеп, масаеп йөргән кешегә карата *борыныңны бик күтәрмә, бүрәнәгә абынырсың; борыныңны бик күтәрмә, агачка эләкмәсен; борынын чөйгә элгән; борын белән багана аударып йөри* һ.б. диләр; әрсез, шома кеше турында *ишектән кереп төнлектән чыгар, ишектән кусаң, тишектән, тишектән кусаң, тәрәзәдән, тәрәзәне япсаң, моржадан керер; ишектән чыгарсаң, моржаңнан төшәр; син ишектән кERGәнче, ул тәрәзәдән керә* һ.б. диләр; үткен кешегә карата *агач башындагы карга авызыннан калжа тартып ала; ачмаган ишеге, кермәгән тишеге юк; түбәңнән керер, табаныңнан чыгар* һ.б. диләр; гайбәтче хакында *кырык өйнең түбәсен ачучы; кырык өйнең түбәсен ачып, тугыз өйнең түбәсен тишип; гайбәт тегермәне, гайбәт капчыгы* һ.б. диләр; тар күңелле кешене *ишек шыгырдаганны ишетеп, төсө китә* диләр; ялкау кеше турында *мич башында тәхет корып төшми яткан зат* диләр; эшсез тик яту турында *мич башында кабырга жылыту, мич башында таракан санап яту, түшәмгә төкереп яту, түшәм санап яту* һ.б. диләр; бик сәләтле, җитез, булдыклы, яшәүчән, әллә нинди хәтәрдән дә боргаланып ерып чыгучы турында *түбәдән атсаң да, мәче кебек дүрт аягына төшәр* диләр; озын буйлы кеше турында *түбәсе белән түшәм*

тишә, шырантай агач диләр һ.б.

Билгеле бер мәгънә эченә тупланган фразеологизмнар бер-берсенә карата мәгънәдәш синонимнар булып тора.

Ике яки берничә фразеологизмның мәгънәләре бердәй яисә якын булуын югарыда билгеле бер мәгънә оясына туплап бирелгән мисаллар гына да күрсәтә. Фразеологик берәмлекләр бер-берсеннән компонентлар составының үзгә булуы белән, ә кайберләре стилистик яктан аерылып тора. Агач архитектурасы атамалары катнашып барлыкка килгән фразеологик берәмлекләр синонимлыгын абсолют һәм идеографик типларга аерырга мөмкин.

Димәк, татар телендә агач архитектура-сына караган атамалар катнашып ясалган фразеологизмнар шактый. Алар ясалышында төрле тематик төркем атамалары катнашкан. Фразеологик әйтелмәләр, составларында күпме сүз булуына карамастан, билгеле бер мәгънә генә белдерәләр. Кулланылган сүзләр һәм агач архитектурасына караган атамалар шул бербөтен мәгънәне бирүдә ярдәм итәләр. Безнең фикеребезчә, фразеологизмнар составында кулланылган агач архитектурасы атамалары татар теленең борынгы чорында ук барлыкка килгән сүзләр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сафиуллина Ф.С. Тел белеменә кереш (Дәреслек-кулланма), 2 кисәктә. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1987-1988.
2. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 1994.
3. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлегә: 2 томда. – Казан: ТНК, 1989-1990.
4. Әхәтов Г.Х. Хәзерге татар теленең лексикологиясе (Укытучыларга кулланма). – Казан: ТНК, 1979.

ГЫЙБАД ХӘБИБУЛЛА улы **АЛПАРОВ** (1888-1936) – татар теле буенча тирән тикшеренүләр алып барган, оригиналь хезмәтләре белән танылган мәшһүр татар галиме. 1921-24 елларда казах һәм төрекмән орфографияләрен тәүдә катнаша. 1926 елдан ТАССРның Мәгариф наркоматында һәм Казан педагогия институтында эшли, профессор (1932).

Фәнни хезмәтләре татар теленең орфографиясе, морфологиясе, синтаксисы буенча. Татар һәм төрекмән телләре буенча дәрәсләкләр язган. Татар телен гыйльми яктан тикшергән беренче төпле хезмәт – «Шәкли нигездә татар грамматикасы» авторы (1926).



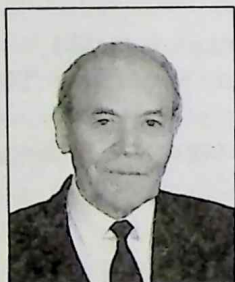
АЛПАРОВ ГИБАД ХАБИБУЛЛОВИЧ (1888-1936) – знаменитый татарский ученый, известный своими оригинальными исследованиями по широкому спектру проблем татарского языка. В 1921-24 годах участвовал в разработке казахской и туркменской орфографий. С 1926 года - в Наркомате просвещения ТАССР и Казанском педагогическом институте, профессор (1932).

Научные труды по орфографии, морфологии, синтаксису татарского языка. Им написаны учебники татарского и туркменского языков. Автор первого фундаментального научного исследования татарского языка «Формальная грамматика татарского языка».

© Хаков В. Х., 2002

КҮРЕНЕКЛЕ ТЕЛ ГАЛИМЕ

Вахит Хаков



БАХИТ ХӘҖҖӘТ улы **ХАКОВ** – филология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты профессоры, ТАССРның атказанган фән эшлеклесе. Фәнни хезмәтләре татар әдәби теленең тарихы, текстология, стилистика, сөйләм культурасы, язучыларның язучы стилистикасы буенча. Мәктәп һәм югары уку йортлары өчен дәрәсләкләр авторы.

Татар тел белеме үсешендә, грамматикалар төзү тарихында мәшһүр шәхесләр бар. Хәлфиннәр династиясеннән башланып киткән бу эшне дәвам итүчеләр арасында күренекле галим, педагог, татар мәдәниятен үстерүгә зур өлеш керткән Гыйбад Алпаров үзенә бер урынны биләп тора. Мәгълүм булганча, татар тел гыйлемендә төрле юнәлештәге грамматикалар барлыкка килә. Элегрәк аларның кайберләре гарәп грамматикалары йогынтысында язылса, соңга таба исә аларның Көнбатыш Аурупа телләре тәэсирендә язылганнары була, рус теле грамматикаларына иярәп төзелгәннәре аеруча күбәеп китә.

Гарәп, фарсы, рус телләре бөтенләй башка системага корылган. Үзләренә типологиясез төзелешләре белән татар теленә туры килмиләр. Шунлыктан, төрки телләрнең, шул исәптән татар теленең дә, үз канунарына нигезләнгән грамматикалары булырга тиеш. Мондый омтылышлар күптәннән килә. Татар тел белемен шушы юнәлештәге хезмәтләр белән баегучы һәм башкалардан аерылып торган үзенчәлекле грамматика төзүче Гыйбад Алпаров була.

Г.Алпаров – киң эрудицияле, үзенә бөтен гомерен фәнне үстерүгә, уку-укыту эшен камилләштерүгә, халыкны агартуға ба-

гышлаган, төрле өлкәләрдә хезмәт иткән галим. Барыннан да бигрәк, ул тел галиме, тел гыйлеменәң мөһим мәсьәләләренә багышланган фәнни хезмәтләренә, «Шәкли нигездә татар грамматикасы»ның авторы, күпләгән гәзит-журнал редакцияләрендә эшләгән танылган шәхесләребезнең берсе.

Гыйбадулла Хәбибулла улы Алпаров 1888 елның декабрендә Уфа губернасы Стәрлетамак өязе Корманай авылында туа. Авыл мәдрәсәсендә башлангыч белемне алганнан соң, Уфадагы «Госмания» һәм «Галия» мәдрәсәләрендә укый. Гыйбадулла укуга сәләтле, алдынгы шәкертләренә берсе була. Аны мәдрәсә гыйлемлегә генә канәгатьләндерми, ул үзлегеннән әдәбият, хисап, география һ.б. фәннәренә укуга зур игътибар бирә.

Г.Алпаров үзенең иңат эшен тәржемәләрдән башлый, русчадан тәржемә итеп, «Бичара колның торышы» (1908), «Миллионнар табу» (1909), «Бичара хатын» (1910) һәм «Кесәлек мәңгелек календарь» дигән тәржемә китапларын бастыра. Беренче мәкаләләре Ырынбурда басыла торган әдәби, сәяси һәм иҗтимагый журнал – «Шура»да чыга.

«Мәдрәсәи Галия»не тәмамлаганнан соң, ул 1911 елда Казанга килә, «Татар укытучылар мәктәбе»нә («Татарская учительская школа») укырга керә. Анда 1913 елга кадәр була. 1914 елда Башкортстанга кайтып, педагоглык эшчәнлеген дәвам итә. Ул инде 1910нчы елда ук Стәрлетамакта укытып киткән була. Педагогик эштә булу аңа тел өлкәсендә тикшеренү эшләре алып барырга һәм практик тәҗрибә тупларга ярдәм итә. Ул татар язуы өчен кулланыла торган гарәп әлифбасының зур кимчелекләрен күрә, һәр аваз өчен бер генә билгә алуны күтәрәп чыга, алфавитка үзгәрешләр кертергә кирәклекегә әйтә һәм тәкъдимнәрен үзенең укыту эшендә файдалана. Аның бу фикерләре 1912-13 елларда Казанда «Хәреф вә имлабыз», «Татар әлифбасы» исемнәрендә аерым китап булып басыла чыга.

1914-18 елларда Г.Алпаров Стәрлетамак өязе Карамалы авылында земство тарафынан ачылган төбәк китапханәсе мөдире булып эшли һәм шул вакыттан жәмәгать эшләрендә актив катнаша. 1919-21 елларда ул Уфада укытучы була, шул ук вакытта «Авыл халкы», «Кызыл юл», «Шәрәкъярлылары», «Урал» гәзит-журналлары белән тыгыз элемәттә тора, мәкаләләр яза. Авырып китү сәбәпле, Г.Алпаров партиянең Уфа губерна

комитеты тарафыннан дөвалану өчен Төркстанга жиберелә. Ул үзенең күп тармаклы эшчәнлеген анда да туктатмый, үзбәк, төрекмән, казах, кыргыз телләрен өйрәнә, Ташкентта казах телендә чыга торган «Чулпан» журналының сәркатибе, «Ак юл» гәзитенең хезмәткәре булып эшли, казах, төрекмән телләрендә хәреф, имла, тел мәсьәләләрен эшләүдә, грамматикалар төзүдә катнаша. 1924 елда яңадан Уфага кайтып, Башкортстан Халык Комиссариаты каршындагы Гыйльми Үзәктә һәм «Белем» журналы редакциясендә сәркатип вазифасын башкара, Г.Алпаров 1926 елда Казанга күчеп, Татарстан Мәгариф Халык Комиссариатының гыйльми хезмәткәре булып эшли. Олыгаеп баруына карамастан, 1928 елда Ленинград Көнчыгыш институтын, 1932 елда шул институт каршында аспирантураны уңышлы тәмамлый. Аннан соң, гомеренең соңгы көннәренә чаклы, 1936 елга кадәр Казанда фәнни-тикшеренү эшләре алып бара, педагогия институтында һәм башка уку йортларында укыта. Аңа профессор исеме бирелә.

Г.Алпаровның эшчәнлегенә күпкырлы. Ул тел галиме һәм педагог кына түгел, оста публицист-журналист та була. Аның фәнни, әдәби-иҗтимагый мәкаләләре бик күп гәзит-журналларда басыла. Югарыда күрсәтелгәннәрдән тыш, Уфада («Башкортстан», «Көрәш»), Казанда («Йолдыз», «Бәянелхак», «Аң», «Мәктәп», «Безнең юл», «Яңалиф», «Мәгариф», «Кызыл Армия», «Кызыл Татарстан»), Ташкентта («Төрөкмән иле»), Чиләбедә («Башкорт») чыга торган вакытлы матбугатны күрсәтеп үтәргә мөмкин. Ул кайберләренең хезмәткәре, сәркатибе, мөхәррире булып эшли. Г.Алпаровның тел мәсьәләләренә багышланган мәкаләләренең саны гына да бихисап була. «Матбага вә хәрефләребез» («Шура», 1911), «Хәрефләрдә калынлык вә нечкәлек» («Йолдыз», 1912), «Имля хакында», «Дөнья эчендә дөньялар» («Шура», 1914), «Төзек язу» (Уфа, 1918) һ.б. Соңга таба татар тел белеменең мөһим яктан да төрлеләнүе күренә. Мәсәлән: «Татар имлясында «Ж» – «И» мәсьәләсе» («Мәгариф», 1919), «Безнең телебездә падеж бармы, юкмы?» («Белем», 1925), «Ун ел эчендә татар теле» («Мәгариф», 1927), «Тәржемә эшендә игътибарсызлыкка чик куярга» («Яңалиф», 1932) һ.б. Г.Алпаров катнашлыгында 1924 елда «Төрөкмән теле грамматикасы» төзелә. Ул «Татар теленең имля сүзлеген» дә чыгара (1927, 1928).

Г.Алпаровның иң зур хезмәте – «Шәкли нигездә татар грамматикасы». Ул 1926 елда басылып чыга. Бу – телдәге шәкелләр (формалар) нигезенә корылган грамматика, ләкин, кайбер иптәшләр уйлаганча, формаль грамматика түгел. Биредә Г.Алпаров татар телен башка төрки телләр белән чагыштырып, аның үзенә хас фонетик системасын һәм грамматик төзелешен аңлаткан. «Шәкли грамматика» беркемнекенә дә охшамаган, автор берәүгә дә иярмәгән, барлык тел күренешләрен ничек бар, шулай тасвирлаган. Г.Алпаровның бу грамматиканы язу өчен бик күп материал туплаганлыгы, башка төрки телләрдән дә мәгълүматлы булуы күренә. Ул телдәге формаларны төрләп белән генә чыгарып, татар теленә эчкә һәм тышкы кануннарын үзара тыгыз бәйләнештә һәм телдәге күренешләргә ижади күзлектән карап бәя биргән.

Галим грамматиканың нигезе итеп ике якны ала. «Һәрбер сөйләнгән нәрсәнең ике ягы бар, – ди ул, – 1) тышкы ягы, 2) эчке ягы. Сөйләшкәндә тел белән әйтәләр, колакка ишетелгән авазлар, сүзләр, аларның төрләре, тәртипләре, үзгәрешләре телнең тышкы ягы санала; шул авазлар тизмәсеннән аңланган мәгънә, уй һәм төшенчәләр аның эчке ягы була» («Шәкли нигездә татар грамматикасы». Сайланма хезмәтләр. – Казан: Татгосиздат, 1945, 27 б.). Бу хезмәттә телебезнең фонетикасы, сарыфы (морфологиясе), нәхүе (синтаксисы), алардагы закончалыклар, кушымчалар тарихы, сүзләр ясалышы, сингармонизм һ.б. мәсьәләләр җентекләп тикшерелә, күп кенә проблемалар башка төрки телләр – үзбәк, уйгур, башкорт, казах, төрекмән, кыргыз телләре белән чагыштырып күрсәтелә. Г.Алпаров китапта Урал-Алтай телләрен генеалогик төркемләү үткәрә. Тел һәм сөйләм арасындагы мөнәсәбәт, телнең тарихи үсеше, нормаларның үзгәреше мәсьәләләренә дә зур игътибар итә. «Шәкли грамматика»да тел күренешләре сөйләм процессында аңлатылалар. Бу грамматика язылган вакытта тел белемдә Маррның «яңа тәгълимат»ы әле таралмаган, вульгар социологизм урнашып җитмәгән була. Шуңа күрә бу хезмәттә аның тәэсире юк, дип бик иркенләп әйтәргә була.

Татар тел белеме тарихында гомуми тел гыйлеме мәсьәләләрен, тел белемен философия белән бәйләп өйрәнүчеләрнең иң күренеклесе Г.Алпаров санала. Ул беренче мәртәбә киң күләмдә бу өлкәгә башлап җибәрә. Моңа, һичшиксез, Гыйбад Алпаров-

ны 20нче еллар ахырында совет тел гыйлемдә киң таралган, Н.Маррның тел турында «яңа тәгълимат»ы этәргәндер. Галим бик җентекләп бу «тәгълиматның» ничек барлыкка килүе, таралуы юлларын өйрәнә. Моның өчен аңа тулысынча тел философиясен карап чыгарга туры килә. Г.Алпаровның бу юнәлештәге хезмәтләрен «Татар тел белемдә философик тикшеренүләр» дип атарга мөмкин булыр иде. Биредә телнең җәмгыятьтәге урыны, тел белемнең кыскача тарихы, телнең барлыкка килүе һәм үсү мәсьәләләре аңлатыла, тел гыйлемдә диалектик материализм методологиясенә нигезләре бәян ителә. Г.Алпаров тел турындагы «яңа тәгълимат»ның төп эчтәлеген ачып бирә. Аны болай ачык итеп аңлатып биргән хезмәт безнең тел белемдә беркемдә дә юк. Ул «яңа тәгълимат»ка иярми, әлбәттә, шул вакыттагы тел сәясәтеннән читтә дә кала алмый. Шуны төгәл әйтәргә мөмкин: ул чорда телгә кагылышлы яңа тәгълиматны искә төшерүдән, аны хуплаудан башланып китсә дә, «яңа тәгълимат» татар тел белемнең үтәп керә алмый. «Академик Маррның яфетизм теориясе, – дип яза Г.Алпаров үзенә 1929 елда «Мәгариф» журналында басылган мөкаддәмә, – әле безнең төрки телләренә ныклап татбик ителмәгән (яраштырылмаган – В.Х.). Маррның теләсе нинди телдәге бөтен сүзләр, төбәндә, борынгы башлангыч телдәге берничә сүзгә (дүрт нигез элементка) кайтып калалар дигән фикерен, төрки телләргә карата да кулланып була. Ләкин материаллар тикшереләп җитмәгән күрә, әлегә бу турыда тиешле нәтиҗәгә чыгара алмыйбыз» (Г.Алпаров. Сайланма хезмәтләр. – Казан, 1945, 222 б.).

Г.Алпаров мәктәпләр өчен дәреслекләр, методик кулланмалар, программалар төзүдә дә зур эшчәнлек күрсәтте: «Инструкцияләр җыентыгы (әлифба тәртибе, имля, атамалар мәсьәләсе һәм халык әдәбиятын җыю турында)», 1926; «Татар теле (грамматика һәм орфография)», 1934 (В.Хангилдин белән бергәләп); «Татар әдәби теленең орфография кагыйдәләре» (1934) һ.б.

Гыйбад Алпаров – татар тел белемнең генә түгел, тюркологиягә дә зур өлеш керткән галим. Аның хезмәтләре үзләренә оригинальлеге, үзенчәлекле булулары, яңалык алып килүләре һәм тел белемнең кызыксындыру уяту ягыннан югары бәяләнә. Ул тел фәннең тирән төпкелләренә үтәп керә белүе, аның эчке серләренә төшенә алу сәләте белән бүгенге галимнәргә дә үрнәк булып тора.

ФӘНГӘ АНЫҢ ӨЛӘШЕ

Фуат Ганиев



ГАНИЕВ ФУАТ ӘШРАФ улы – күренекле тел галиме, Татарстан Фәннәр Академиясенең мөхбир әгъзасы.

Фәнни эшчәнлегенең төп юнәлешләре – татар теле грамматикасы һәм сүзъясалышы, рус һәм татар телләрен чагыштырып өйрәнү, татар теленең аңлатмалы һәм тәржемәле сүзлекләрен төзү, орфография мәсьәләләре.

Татар тел белеменең талантлы вәкиле Гыйбад Алпаров үзенең фәнни хезмәтләрендә яңа, оригиналь фикерләр күтәреп чыга, шул юл белән үзгәрткән татар тел белеменә, тюркологиягә зур өлеш кертә.

Аның хезмәтләренең фәнни редакторы Шиһап ага Рамазанов бу турыда болай дип яза: «Шәкли нигездә татар грамматикасы», шулай ук «Телебезнең ялганмалык табигате турында» дигән хезмәткә дә – чирек гасыр бунча сузылган укуы һәм гыйльми тикшеренү нәтижәсе. Болар әзәргә иярү яки компиляция юлы белән төзәлгән әйберләр түгел, бәлки Алпаров үзе эшләгән, үзе тикшереп тудырылган хезмәтләр».

Галимнең «Шәкли нигездә татар грамматикасы» (1926 ел) дигән хезмәткә татар тел белеме өчен генә түгел, бәлки гомум тюркология күләмендә фәнни грамматика тудыруда иң уңышлы тәҗрибә була. Әмма, ни өчендер, үз чоры өчен кыйммәтле бу фәнни грамматиканы татар тел белеме тарихында формаль грамматика дип санау гадәткә кергән. Әлеге традицион карашның урнашып китүенә сәбәпче итеп профессорның үзен, аның фәнни редакторы Шиһап Рамазановны танырга кирәк. Чөнки Гыйбад Алпаров үзенең грамматикасын үзе «шәкли» (формаль) дип атаган, кереш өлештә дә бу хакта искәрткән. Шуңа иярә, Ш.Рамазанов та галимнең җыентыгы турында язган зур кереш мәкаләсендә аны формаль грамматика язучы итеп атый.

Китапны җентекләбрәк тикшергәндә, яшәп килгән бу карашның бик үк дәрәҗә булмавы күренә. Чөнки галим грамматик күренешләргә анализ ясаганда форма белән мәгънәне аерып карамый, ә аларны бергә

бәйләп тикшерә. Сүз төркемнәрен мәгънәгә нигезләнеп бүлсә, аларга билгеләмәләр биргәндә дә мәгънәгә игътибар итә. Гыйбад Алпаровның фәнни эшчәнлегенә турында сөйләүчеләр һәм язучылар ни сәбәптәндер бу моментка игътибар итмиләр.

Икенче яктан, тагын шуны онытмаска кирәк: совет тел белемдә Н.Я.Марр тәгълиматы хакимлек иткән чорда элегрәк язылган хезмәтләрнең күпчелегенә буржуаз, формаль дигән мөһер сугылды. Шуңа бәйләнешле рәвештә Гыйбад Алпаровның да грамматикасын формаль дип санау маррчыларның галимгә гаеп ташлавы иде.

Өчөнчедән, башында академик Ф.Фортунатов торган формаль мәктәп тикшеренүләре телнең структурасын өйрәнүдә чагыштырматарихый методка караганда бер адым алга атлау булды. Чөнки чагыштырма-тарихый метод телләрнең кардәшлеген тикшерүдә, тарихый грамматика өлкәсендә, диахроник планда зур уңышларга ирешсә дә, телнең хәзерге көндәгә төзәлешен, структурасын өйрәнү өчен әллә нәрсә бирә алмады. Ә формаль мәктәп тикшеренүчеләре бу яктан шактый уңышка ирештеләр. Шуңа күрә дә Гыйбад Алпаров кулланган терминнарда ябышып ятмыйча, иң элек аның тикшеренүләренең эчтәлеген тарихи планда ачыклаганда, галимнең «шәкли» дигән хезмәтенең эчтәлегенә беринди зыян китермәгән бер термин гына булып калуы күренә.

Гыйбад Алпаров татар тел белеменә нинди яңалык алып килде соң? Билгеле булганча, аның эшләренә төп юнәлеш – татар теленең структурасы, аның грамматикасы була. Ул, иң элек, татар теленең сүз төзәлешенә игътибар итә һәм сүзләрнең структура-

сын шактый төгәл билгели. Сүзләргә төзәлеш ягыннан өч төргә аера: ялгыз сүзләр – яңадан аерым кисәкләргә бүленә алмый торган, күбрәк бер яки ике иҗекле, мәгънәле сүзләр; кушма сүзләр – ике тамырдан кушып бер нәрсәгә исем итеп йөртелгән сүзләр; тагылма сүзләр – әйтелешләрә яки мәгънәләре ягыннан бер-берсенә якынлыгы булган ике сүзгә янәшә китереп, бер-берсенә кертәп әйтелгән куш сүзләр. Бу бүленеш хәзергә вакытта бик үк төгәл саналмаса да, ул вакыт өчен яңа һәм телнең үзенчәлегенә якынча туры килгән бүленеш була.

Галим үзенең хезмәтләрендә татар телендәге кушымчаларга киң туктала. Авазлар составы, яшәеш, функцияләре ягыннан аларның өч төрле классификациясен бирә. Авазлар составы ягыннан татар телендәге кушымчаларны бер авазлы, ике авазлы, өч авазлы һәм күп авазлы кушымчаларга, яшәеш ягыннан жанлы һәм жансыз кушымчаларга, функциясе ягыннан сүз ясагач, сүз төрләндергеч һәм өстәмә кушымчаларга бүлә.

Шулай ук Г.Алпаровның сүз ясагач кушымчаларны беренче һәм икенче рәт ясагычларга бүлүе игътибарга лаек. Ул телнең структурасын ачыклауга караган бик кызыклы күзәтү булып тора. «Өстәмә кушымчалар» дигән төркемгә галим сүзгә иң ахыргы чиратта килеп кушыла торган, ләкин төп сүзгә басымын үзләренә алмый торган кушымчаларны кертә: *ук-үк, гына-генә (кына-кенә), рак-рәк, да-дә (та-тә), сана-сәнә, лалә, мыме, мыни-мени, мын-мен, сың-сең, быз-без, сыз-сез*. Бу хәл татар теленең аның фонетик системасының бер үзенчәлеген тәшкил итә. Шушы төр кушымчаларны билгеләү татар тел белемендә үзәк бер яңалык булып тора.

Сүз ясалыш проблемалары да Гыйбад Алпаров игътибарынан читтә калмый. Ул сүз ясалышының түбән төрләр – фонетик, морфологик һәм синтаксик сүзъясалышларын билгели. Болар барысы да һәр сүз төркемә эчендә бик җентекле тикшерелә. Фигыльләрнең, исемнәрнең, сыйфатларның кайсы сүз төркеменә нинди кушымчалар ярдәмендә ясалышының таблицалары бирелә.

Галим төрки телләренә, шул исәптән татар теленә дә күп килешле булуын иң беренчеләрдән булып күрә. Традицион алты килештән тыш *дай-дәй, ча-чә* кушымчалары белән килгән исемнәргә дә килеш белән төрләнү дип саный. Гыйбад Алпаров, телнең иң нечкә якларын сизүче галим буларак, бу кушымчаларның асылын, әйтергә кирәк,

дәрәс билгеләгән. Чыннан да, татар телендә андый төр кушымчалар килеш кушымчаларын тәшкил итәләр. Шуннан чыгып, без Гыйбад Алпаровны татар теленең күп килешле булуын билгеләүче иң беренче галимнәренә берсе дип әйтә алабыз.

Г.Алпаров сүз төркемнәренә бик җентекле, берничә нигездә эшләнгән классификациясен бирә. Беренче төр классификация буенча сүзләрнең төрләнү-төрләнмәүләренән чыгып, алар төрләнүче һәм төрләнмәүче сүзләргә бүленә. Икенче төр классификациядә сүзләр, мәгънә үзенчәлекләренә һәм аның тулылыгына карап, тулы мәгънәле, ким мәгънәле һәм ымлык дигән зур төркемнәргә берләштерелә. Бу бүленеш хәзергә грамматикаларыбызда да киң кулланыла, әмма төркемнәр генә икенче төрле: мөстәкыйль сүзләр, ярдәмлек сүзләр һәм ымлыктар дип атала.

Галим, морфологик нигезгә таянып, сүзләрнең өчтенче төрле классификациясен бирә. Аның буенча түбәндәге сүз төркемнәре билгеләнә: фигыльләр, исемнәр, сыйфатлар, саннар, вакыт-урыннар, алмашлар, рәвешләр, ымлыктар һәм ярдәмлекләр. Бу классификациядә күрсәтелгән вакыт-урын исемнәре хәзергә көндә аерым сүз төркемә итеп каралмый. Г.Алпаров төрки телләрнең аналитик (кушма) сүзләргә бай булуына нык игътибар итә һәм аларны бик тәфсилле тикшерә. Аларның барлык төрләрен дә бер урынга туплап, системага салып өйрәнә. Кушма сүзләргә дә ул берничә нигез буенча, компонентларның мәгънәләренә, бәйләнеш ысулларына, әйтелешләренә карап классификацияли. Шулай итеп, татар теленең морфологик төзәлешен шактый тулы күз алдына китереп бастыра.

Гыйбад Алпаров эшчәнлегендә татар теленең синтаксисын өйрәнү төп урыннарның берсен алып тора. Телнең синтаксик төзәлешен ул нигездә үзенең грамматикасында (1926) һәм «Татар телендә иярчен җөмлеләр бармы?» (1936) дигән классик хезмәтендә тикшерә.

Югарыда әйтелгәннәр галимнең телне бик яхшы белүе, татар тел төзәлешен, аның грамматикасын бик тирән тикшерүе һәм грамматика фәнен яңа оригиналь фикерләр белән баеп туында сөйли. Профессор Г.Алпаров, татар тел белгечләреннән беренче буларак, телнең гомуми мәсьәләләре белән дә кызыксына. Ул шул проблемаларга багышланган «Тел белемендә марксизмга таба» (1932) дигән китап бастырып чыгара. Анда

үзенең берничә мәкаләсен һәм докладларын урнаштыра. Бу хезмәт беркадәр «Тел белеменә кереш» курсына охшый төшә.

Китапта тел белеменең кыскача тарихы бирелә. Ул телнең барлыкка килүен Фридрих Энгельска таянып аңлата.

Дерес, күп кенә мәсьәләләрдә Гыйбад Алапоров, Н.Я.Маррга ияреп, аның хаталарын да кабатлый. Мәсәлән, телләрнең өскорма булуы, сыйнфыйлыгы, стадияль үсеше, киләчәге турындагы фикерләре бүгенге көн фән үсеше күзлегеннән караганда дерес дип саналмыйлар.

Профессор Г.Алапоров, кайбер тикшеренүчеләр раслаганча, «яңа тәгълиматка» сукуыр-

ларча иярмәде. Шулай да Н.Я.Марр теорияләренең тәэсире аның гомуми тел проблемаларына караган хезмәтләрендә үзен шактый сиздерә. Ләкин шуны бик нык кисеп әйтергә кирәк: Гыйбад Алапоровның конкрет тел мәсьәләләренә багышланган хезмәтләре Н.Я. Марр тәгълиматы йогынтысыннан бөтенләй азат.

Гыйбад Алапоров – тел фактларын дерес караш нигезендә өйрәнергә омтылган һәм шул юлда күп эшчәнлек күрсәткән галим. Ул үзенең оригиналь хезмәтләре белән татар тел белеменә кыйммәтле өлеш кертте һәм ул тикшеренүләрнең бүгенге көндә дә әһәмияте зур.

Гыйбад Алапоровның **“Шәкли нигездә татар грамматикасы”** дигән хезмәте – чирек гасыр буенча сузылган укуы һәм гыйльми тикшеренү нәтижәсе. Анда, тел белемендә беренче буларак, татар теленең тышкы билгеләре, грамматик формалары, сарыф (морфология) һәм нәху (синтаксис) шәкли (ягъни, формаль) яктан өйрәнелә.

Бу хезмәт, мәгълүм бер системага салынган дәрәслек булмаса да һәм автор тарафыннан “телебезне гыйльми тикшерү юлында бер тәҗрибә” дип аталса да, анда татар теленең фонетик, морфологик һәм синтаксик төзелеше оригиналь рәвештә һәм шактый тулы яктыртыла.

Тел турындагы концепциясенең психологизмга авышлыгы һәм грамматик системасының формализмга корылуы, буржуаз-идеалистик лингвистикага иярү дип бу әсәр тәнкыйтьләнәп тә килде. Әмма бүген, психология фәне үсеп киткән, санак (компьютер) технологияләре нигезендә телне формаль яктан өйрәнү, текстларны орфографик һәм синтаксик яктан тикшерү өчен киң юл ачылган чорда, бу хезмәт, һичшиксез, актуаль һәм әһәмиятле.

Укучыларыбызны галимнең гыйльми эшчәнлегенә белән якынрак таныштыру өчен әлеге әсәрнең фонетика, морфология һәм сарыфка багышланган бүлекләреннән өч өзек бирәбез. Алар “Гыйбад Алапоров. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Татгосиздат, 1945” җыентыгыннан алынды.

СИНГАРМОНИЗМ

Телебезнең иң төп табигатеннән берсе, авазлар янәшә тезеләп сүзләр хасил иткән чагында, аларның бары да калынлык, нечкәлектә бер-берсенә ярашып әйтелүләредер. Авазларның калынлык һәм нечкәлегенә, тамыр кисәкләрдә, төп сүзләрдә генә калмыйча, кушымчаларга да күчә. Төп сүзнең азагына ничаклы, ничә рәт кушымча тоташса да, алар бары да калынлык, нечкәлектә төп сүзнең әйтелешенә иярәләр. Мәсәлән: *ал, алды, алдылар, алдыгызмы, алганнарыгыздан; кил, килде, килделәр, килдегезме, килгәннәрегездән... кебек.*

Бер сүздәге авазларның калынлык, нечкәлектә бер-беренә ярашып әйтелүенә «сингармонизм кануны» дип әйтәләр.

Сингармонизм нәрсә ул? Бу канун буенча сүзләрнең калын яки нечкә әйтелүләре берәр төрле авазга иярүдән киләме, әллә ул бөтен сүзнең бер табигатеме? Бу мәсьәләне ачу өчен бу урында беркадәр аңлатма ясап китәргә туры килә.

Сүзләрнең калынлык, нечкәлекләре, бер сүзне

әйткән чакта тел ни рәвештә торса, сүзне әйтеп бетергәнчә чаклы шул торышын үзгәртми саклавыннан – ялкаулыгыннан килә.

Калын сүзне әйткәндә, ияк аз гына ачыла төшәп, тел арткарак тартыла. Тел очы турысында бушлык күбрәк калдырылып әйтелә. Нечкә сүзне әйткәндә, ияк ябыла төшәп, тел алгара килә. Тел төбә белән йомшак аңкау арасында ачыклык күбрәк калдырылып әйтелә. Бөтен кушымчалары белән бөтен сүзне әйтеп бетерми торып, тел үзенең шул торышын үзгәртми. Менә бездә сингармонизм табигате шуннан гыйбарәт.

Бездә сингармонизм – бөтен сүзнең бөтен торышында алынгандагы бер табигате ул. Сүзләрнең калынлык, нечкәлек табигате бездә аның мәгънәсә белән, сөйләүченең башындагы тасавыр белән бәйләнгән. Чөнки зур һәм эре нәрсәләр бездә күбрәк вакыт калын әйтелүчән, кечкенә һәм вак нәрсәләр күбрәк нечкә әйтелүчән була. Калынлык, нечкәлек сүзнең башындагы яки тамырындагы бер

авазга (я бер хәрефкә) карап йөрми. Сөйләүче, бер сүзгә әйтсә теләп, авызын ача башлаганда ук (экскурсия чагында), авыз эчендә үзенең телен, үзенең тасавырына мовафыйк рәвештә, я калыныга, я нечкәгә ипләп куйган була; гүя телгә: «Син, тел, бу сүзгә менә шул көе торып кына әйт, урыныңнан күп кузгалма!» – дип, боерык бирелә.

Бу табигать төрек телләреннән башка телләрдә күренми. Гарәп, рус һәм башкаларда сингармонизм юк. Аларда бер сүзгә әйтә бәтергәнчә, тел әллә ничә төрлө хәлгә кереп, үзгәрә торган. Шуңа күрә аларда бер сүзгә берәз авазы калып, берәз авазы нечкә булып әйтәләр мөмкин, һәм ул аларда шулай да.

Төрек телләрен тикшерүче кайбер рус, Европа галимнәре (тюркологлар) бу сингармонизм табигатен, «төрек телләрендә сузык авазлар гармониясеннән (гармония гласных) гыйбарәт» дип аңлаганнар, шулай дип язгалар да. Хәлбуки бездә сузык авазлар гына түгел, тартык авазлар да калынык, нечкәлектә бер-беренә ошашалар, барысы бергә гармония хасил итәләр. Дәресе, бездә бу канунны «гармония звуков в прогрессивном порядке – бөтен авазларның уңайга таба бер-беренә ярашуы» дип әйтсә, шул мәгънәдә генә аңларга тиеш була.

Билбау, китап, каләм, бәгърем... кебек, берничә сүзләргә карап, бездә сингармонизм юк икән, дип куярга ярамый. Дәресе, бездә кушма сүзләрдә тулы гармония булып житә алмый. Ләкин бу вакытта да ул бер ижәктән дә кими алмый, ягъни гармония иң кимендә бер ижәктә тулы көенчә кала. Читтән кергән *каләм, китап, кадер...* кебек сүзләргә без иске мәдрәсәләрдә өйрәнү, махсус күнегү сәбәплә генә әйтсә өйрәнгәнбез; югыйсә аларны

авыл кешеләре һәм балалар *кәләм, китап, кәдер...* яки *каләм, кыйтап, кадыр...* дип әйтәләр.

Билбау, активирек, Гөлбану... кебек үз сүзләребезне без, гармония ягыннан *бил+бау, ак+тирәк, Гөл+бану...* дигән аерым сүзләргә караган кебек карарга тиеш булабыз. Әйтәләр ягыннан тел аларны бер сүз дип белми, алар тел өчен *син бар, мә ал, тор эшлә...* дигән сүзләргә әйтү белән бер.

Ләкин без, руслардагы кебек, бер ижәктәге авазларның берсен калып, берсен нечкә итеп әйтә алмыйбыз, *пыль, пил, мать, мят...* кебек бөгелешләр бездә юк. Димәк, бездә сингармонизмның киме бер ижәктә, күбә бөтен кушымчалары белән бергә бөтен сүздә була дип аңларга тиеш.

Кушымчаларның төп сүз гармониясенә ияреп-иярмәвендә башка төрек телләрендә азмы-күпме аерымлыктар булырга мөмкин. Кушымчаның төп гармониягә ияреп бетмәве аның бөтенләй кушымчага әйләнеп житмәгәнлеген күрсәтә. Мәсәлән, кыргыз телендә үткән заман исем фигылләренен юклык төре *лөк* кисәгә кушып әйтәләр. Бу кисәк һәрвакыт нечкә генә әйтәләр, төп сүзгә гармониясенә иярми: *киләлөк, алаләк, булалөк (килмәгән, алмаган, булмаган)* кебек.

Көнъяк төрек телләрендә хәзергә заман хәбәр фигылләренен беренчә рәттәгә заман төрлекләре (*юр, яр, я, дур...*) төп сүзгә гармониясенә иярмичә, һәрвакыт калып гына әйтәләр: *альюр, гәлеюр, гәлеярын, бәлеярын...* кебек.

Казах телендә *гана (гына)* кушымчасы һәрвакыт калып, *неке, деке* кушымчалары һәрвакыт нечкә булып әйтәләр. Татар, башкорт телләрендә андый аерымлыктар юк.

КУШЫМЧАЛАРНЫҢ ТӨРКЕМНӘРӘ

Тамыр сүзләргә азагына кушылып, калынык, нечкәлектә тамырның әйтәлешенә ияреп йөргән сүз кисәкләрен – барын бергә без «кушымчалар» дип атаган идек.

Бу кушымчалар безнең төрек телләрендә бик зур урын тоталар. Морфология бүлегә, тоташы белән диарлек, шушы кушымчаларның табигате белән танышудан гыйбарәт. Алар бездә байтак бар. Аларның, бер тамырга ялгыз берәвә генә кушылганы кебек, берничәсә янәшә килеп кушылулары да бар. Кушымчаларның табигатен ныклап өйрәнми торып, аларның кануннарын ачарга мөмкин түгел. Шуңа күрә бездә тамыр сүзләргә генә түгел, кушымчаларны да төрлө-төрлө төркемнәргә аерып тикшерсәң тиеш була. Шуңа чакта гына безгә телебезнең кушымчалык табигате нидән гыйбарәт булганлыгы хакында ачык бер тасавыр алып, телебезнең механикасын төшенсәң, чит телләргә морфологиясенә ияреп эш итүдән котылырга мөмкин булчак. Әлегә хәтле бездә кушымчаларны төркемнәргә аерып күрсәтсәң юк иде.

Кушымчаларны эчкә мәгънәләргә ягыннан төркемнәргә аерып бәтерлек түгел, аларның берәвәсә генә дә, урынына карап, әллә ничәшәр мәгънәдә йөри. Шуңа күрә аларны фәкәт тышкы яктан карап кына төркемнәргә аерырга була.

Безнең телебездә кушымчалар, үзләренен тоткан урыннарына, хезмәтләренә карап, иң элгәрәк зур төркемгә аерылалар:

1) сүз ясаучы кушымчалар (ясагычлар – суффиксы),

2) сүз төрләндрүче кушымчалар (төрлекләр – окончания),

3) өстәмә кушымчалар.

Сүз ясаучы кушымчалар (ясагычлар яки низлекләр) – тамыр кисәкнең артыннан ук беренчә чиратта килеп кушылган кисәкләр. Болар үзләре кушылган тамыр сүзләрдән яңа сүзләр ясауга, тамыр сүзгә мәгънәсен күбәйтүгә, төрләндрүгә хезмәт итәләр.

Төрлө ясалма сүзләр һәм төрлө фигыл, исем, сыйфат дәрәжәләргә ясаучы кушымчалар шушы төркемгә керәләр.

Ясаучы кушымчалар үзләре, тамыр сүзгә нинди төртиптә килеп тоташуларына һәм хезмәтләренә карап, өч рәткә – катарга аерылалар:

1нче рәт ясагычлар төрле тамыр сүзләрдән жөмлө кисәгә булган яңа сүзләр ясау өчен килеп кушылалар, болар саф ясаучылар гына. Мәсәлән: *эшлө, эшче, атлы, ачкыч, кичке, беренче, агар, уфылда, шулай...* дигән сүзләрдәгә *лә, че, ле, кыч, ке, енче, ар, ылда, лай* кушымчалары шул беренче рәттәгә ясагычлар булалар. Боларның хәзергә көндә тамыр кисәкнең аерылмас бер кисәгә булып киткәннәре – онытылганнары да бик күп. Мәсәлән: *бөтен, өчен...* сүзләрендәгә *ен* кебек.

2нче рәт ясагычлар – бу беренче рәтнең артынан яки, алар булмаганда, турыдан-туры тамыр сүзләргә кушылып, аларның мәгънәсен төрле юнәлешкә, төрле дәрәжәгә куя торган кушымчалар. Болар фигыльләрдә фигыль дәрәжәләре (баблар), исемнәрдә иркәлек-кечелек, сыйфатларда сыйфат дәрәжәләре ясауга хезмәт итәләр. Мәсәлән: *алдыр, эшләш, уфылдат, малкай, ачкычкай, эшчәкәй, каракай, саргылт, малырак, аксыл...* сүзләрендәгә *дыр, ш, т, кай-кәй, гылт, сыл, рак...* кушымчалары кебек.

3нче рәттә эшнәң булмавын белдерү өчен кушылган *ма, мә, мый-ми* кушымчалары килә. Болар фекать фигыльләргә генә кушылалар. Мәсәлән: *алдырма, эшләтмә, язгалама...* кебек. Беренче һәм икенче рәт кушымчалары булмаганда, бу соңгылар да тамыр сүзләргә турыдан-туры кушылалар.

Бер үк сүздә 1нче һәм 2нче рәт ясагычлары берничәсе янәшә килергә дә мөмкин.

Сүз төрләндерүче кушымчалар (төрлекләр) – ясаучы кушымчалардан соң икенче чиратта килеп кушылган кисәкләр. Болар сүзнең төп мәгънәсен, аның көчен дә үзгәртмиләр, бәлки жөмлө эчендә сүзләрнең бер-беренә мөнәсәбәтен, бәйләнешен күрсәтү өчен кушылалар. Без бу кушымчаларга карап, аерым сүзләрнең кайда бәйләнгәнлеген һәм жөмлөнәң нинди кисәгә булганлыгын аерып беләбез. Шуңа күрә боларны нәхви кушымчалар дип тә атыйлар. Болар үзләре, нинди сүзләргә кушулуларына карап, фигыль төрлекләре һәм исем төрлекләре дигән ике төркемгә аерылып, һәрберсе, нинди төртиптә килеп кушулуларына карап, өчәр катарга (рәткә) бүленәләр.

Ясаучы кушымчалар булмаганда, төрлән-дерүче кушымчалар үз төркемдәгә тамыр

кисәкләргә турыдан-туры да килеп кушылалар. Фигыль төрлекләре тамыр фигыльләргә, исем төрлекләре гомумән исемнәргә шул көенчә кушыла алалар.

Безнең телебездә кушымчаларның иң ачык тасавыр ителгәннәре шушы төрлән-дерүче кушымчалар. Аларның башкалардан алдырак, ачыграк тасавыр ителүенә сәбәбе, жөмлөдә сүзләрнең төрле урында килүенә карап, бер кушылып, бер аерылып торучыларыннан, күп йөртелүләреннән (шуңа күрә тел сабакларында төрлән-дерүче кушымчаларны сүз ясаучы кушымчалардан алдарак өйрәтү уңышлырак санала).

Фигыльләрдә заман, япсару, исемнәрдә сан, япсару, килеш (*дан – дән, да, га, ны...*) төрлекләре шушы кушымчалар жөмлөсәндә булалар.

Өстәмә кушымчалар. Бездә өстәмә кушымчалар белән төрлән-дерү сүзләр юк диярлек. Болар телсә нинди сүзләргә иң азаккы чиратта килеп кушыла торган, төп сүзнең басымын да үзләренә үткәрти торган кисәкләр. Болар әйтелгән сүзнең мәгънәсенә бер чик кую, очлау өчен, кайсылары жөмлө эчендә сүзнең бәйләнешен белдерү өчен кушылалар: *ук – үк, гына – генә, кына – көнә, рак – рәк, да – дә, та – тө, сана – сәнә, ла – лә, мы – ме, мыный – мени, мын – мен, сың – сең, быз – без, сыз – сез...* кебек кушымчалар шушы төркемгә керәләр.

Шуның белән бергә, тамыр сүзләргә ялгыз һәм кушма дип аерган кебек, кушымчаларны да, ялгыз кушымча, кушма кушымча дип бүлгәргә туры килә.

Югарыда күрсәтелеп үткән кушымчаларның ялгыз бер кисәктән гыйбарәт булган көенчә генә үз хезмәтләрен (мәгънәләрен) үти алганнары ялгыз кушымчалар булып, ике я өч кисәктән кушылып, янәшә килгән чагында үзенә башка, аерым бер мәгънә өчен кулланган кисәкләр кушма кушымчалар булалар.

Мәсәлән: *ганчы – гәнче, канчы – кәнче, арлык, әрлек, гәнгә, ганга, гәнлектән, ганлыктан, гәндә, ганда, макчы, мөкче, арга, әргә...* кушымчалары 2–3 кисәктән кушылган булып, үзләренә аерым, яңа мәгънәләр, яңа мөнәсәбәтләр өчен кулланылалар.

Сарыфта тамыр кисәкләрнең ялгыз әйтелгән хәле дә, бер яки берничә кушымча белән әйтелүе дә үзенә башка бер төр (форма) саналган кебек, кушма кушымчалар белән әйтелгән рәвештә дә бер төр булып саналырга тиеш.

КИЛЕШ БЕЛӘН ТӨРЛӘНЭШ

Исемнәргә саф үзләренә махсус 3нче рәттәгә килеш төрлекләре белән төрлән-дерүләре бар. Бу килеш төрлекләренәң 3нче рәттән саналулары (гомумән бөтен кушымчаларның рәтләре) – аларның югарыда әйтелгән сан һәм япсару төрлекләре белән бергә килгән чагында тоткан урыннарына карап. Сан, япсару төрлекләренәң берсе дә булмаганда, алар нигез исемнәргә турыдан-туры килеп кушылалар.

Бездә исемнәргәң 3нче рәт килеш төрлекләре сигез. Шуңа карап, исемнәр 8 төрле килештә булалар: 1) баш килеш, 2) иялек килеш, 3) чыгыш килеш, 4) юнәлеш килеш, 5) төшем килеш, 6) вакыт-урын килеш, 7) рәвеш килеш, 8) ошату килеш.

1) **Баш килеш**. Тамыр яки нигез хәл-дә, яки 1нче, 2нче рәт исем төрлекләре белән төрлән-дерү тә азагына 3нче рәт исем төрлекләренәң берсе дә ку-

шылмаган исемнәр баш килештә саналалар. Мәсәлән: *куз, күзлә, күзе, күзләре, күзегез, күзләребез...* кебек. Баш килештә әйтелгән исемнәр жөмләнәң иясе булалар.

2) **Иялек килеш.** Баш килеш төрендәге исемнәрнең азагына 3нче рәттәге *ның—нең* төрлегә кушып әйтелгән исемнәр шул килештә санала: *авылның, авылларның, авылларыгызының, авылларыбызының, шәһәрнең, шәһәрнең, шәһәрләребезнең...* кебек.

3) **Чыгыш килеш.** Баш килеш төрендәге исемнәрнең азагына 3нче рәт *дан — дән, тан — тән, нан — нән, ннан — ннән* төрлекләре кушып әйтү белән була.

Татар телендә яңгыравыклы авазларга беткән исемнәрнең азагында бу төрлекләреннән *дан — дән* төре, яңгыравыксыз бетешле исемнәрдә *тан — тән* төре, борын авазларына бетешле исемнәрдә *нан — нән* төре килә.

Бу төрлек 2нче рәт япсару төрлекләреннән булган *ы — е, сы — се* кушымчаларыннан соң килгәндә, ике уртага артык бер *н* авазы кушып, *ннан — ннән* төрендә әйтелә: *авылдан, авыллардан, авылларыннан, авылларыгыздан, авылларымнан, баласыннан, авылдашыннан, авылдашларыгыздан...* кебек.

4) **Юнәлеш килеш.** Баш килештә саналган исемнәрнең азагына татар телендә *га — гә, ка — кә, на — нә, а — ә* төрлекләрен кушып әйтү белән төзелә. Боларның аермалары исемнең бетешләренә карап була: 1) яңгыравык бетешле нигез исемнәрнең азагына — *га — гә* төре, 2) яңгыравыксыз бетешле исемнәрнең азагында — *ка — кә* төре, 3) икенче рәт *ы — е, сы — се* япсару төрлекләреннән соң *на — нә* төре, 4) икенче рәт *м, ң* япсару төрлекләреннән соң *а — ә* төре килә. Мәсәлән: *баласа, атка, кешеләргә, кешеләрегезгә, баласына, атыма, кешеләрең, кешесенә...* кебек.

5) **Төшем килеш.** Баш килештәге исемнәрнең азагына 3нче рәттәге *ны — не, ын — ен* төрлекләре кушып әйтелә. 2нче рәт *ы — е, сы — се* япсару төрлекләреннән соң *н* төре, башка төрле бетешләрдән соң гомумән *ны — не* төре килә: *баланы, атны, кешеләрне, балаларыбызны, баласын, кешеләрен...* кебек.

6) **Вакыт-урын килеш.** 3нче рәттәге *да — дә, та — тә, нда — ндә* төрлекләрен кушып әйтү белән төзелә. Яңгыравык бетешле исемнәрнең азагында боларның *да — дә* төре, яңгыравыксыз бетешле исемнәрнең азагында *та — тә* төре, 2нче рәт *ы — е, сы — се* япсаруларыннан соң ике уртага бер *н* кушылып, *нда — ндә* төре килә. Мәсәлән: *юлда, кешедә, авылдашта, мәктәптә, юлларында, кешесендә, килгәндә...* кебек.

7) **Рәвеш килеш.** Баш килештәге исемнәрнең азагына 3нче рәттәге *ча — чә, нча — нчә* төрлекләре кушып әйтелә. 2нче рәттәге *ы — е, сы — се* япсару

төрлекләреннән соң килгәндә, бер артык *н* белән *нча — нчә* төрендә, башкача булганда, *ча — чә* төрендә генә була. Мәсәлән: *татарча, русча, шәһәрчә, авылча, юлымча, көенчә, әйтүенчә...* кебек.

8) **Опату килеш.** Баш килештәге исемнәрнең азагына *тай — тәй, дай — дәй (дый — ди)* төрлекләре кушылу белән була; *ы — е — сы — се* япсаруларыннан соң *ндай — ндәй (ндый — нди)* төрендә әйтелә: *андый, бүредәй, эттәй, аттай, баласыдай (баласындай)...* кебек.

Килеш төрлекләре арасында *белән* ярдәмлеген дә күрсәтү бездә рус сарыфларына иярүдән килеп кергән булса кирәк. Безнең телебездә бу *белән* — гармониядә һәм басымда тамыр яки нигез сүзнен әйтелешенә иярми торган фонетик мөстәкыйль сүзләрдән. Шуңа күрә ул кушымча була алмый, аны үзенә иптәшләре булган *өчен, саен, кебек, сымак...* ярдәмлекләре арасында йөртергә тиеш.

Исемнәрнең төрләнешләре, төрлекләре шушы өч рәт белән бөтә. Һәрбер төрләнүче исемдә аларның өчесе дә бергә килүләре ләзим түгел. Аларның кайбер рәттәгеләре әйтелми *калырга* да мөмкин. Ләкин ул вакыт, хисаптагы саннар — цифрлар шикелле, әйтелмәгән төрлекләреннән дә буш калган урыннары бар дип саналырга тиеш була. Алар кирәк булган чагында үзләреннән рәтенә генә килеп тезеләләр. Мәсәлән:

кеше + — + — + дән = x + 003

кеше + ләр + — + дән = x + 301

кеше + ләр + егез + не = x + 521

кеше + ләр + е + — = x + 310

Башка төрек телләрендә бу килеш төрлекләрендә дә азмы-күпме аерымлыklar бар. Үзбәк телендә, мәсәлән, килеш төрлекләре нинди авазлар артыннан килсәләр дә, күп үзгәртелмичә, асыл төрдә киләләр. Мәсәлән: *сүздән, сүзегә, сүзене, сүздә, сүзечә, күземгә, баласыдан, баласыга, баласыны, баласыда...* кебек.

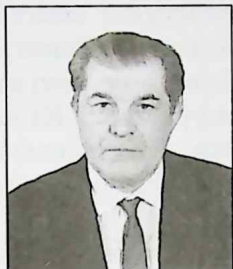
Башкорт телендә *ы — е, сы — се* япсаруларыннан соң чыгыш төрлекләре артык *н* кушылмыйча *нан — нән* төрендә генә әйтелә: *биленән, балаһынан...* кебек. Сузык авазлардан соң чыгыш төрлекләре *нан — нән* төрендә, вакыт-урын төрлекләре *ла — ла* төрендә килә; *в (у — ү), й, р, з* авазларыннан соң *иялек, чыгыш, төшем, вакыт-урын, опату* төрлекләре, *з* авазы белән башланып, *зың — зең, заң — зәң, зы — зе...* төрендә киләләр. Яңгыравыксыз авазларга беткән исемнәрдән соң бөтен килешләрдә дә *т* авазы белән башланган төрлекләр килә.

Көнъяк төрек телләрендә тартык авазлардан соң гомумән *иялек килеш* *ың — ең* төрендә, чыгыш килеш *дән — дән* төрендә, юнәлеш килеш *а — ә*, сузыклардан соң *я (йа)* төрендә, төшем килеш *ы — е* төрендә генә, сузыклардан соң *е (йә)* төрендә килә. Опату килеш аларда юк, башка урыннарда татар телендәге кебек.

© Юлдашев А.К., 2002

АВЫЛ ХУЖАЛЫГЫ АКАДЕМИЯСЕНДӘ ТАТАРЧА УКЫТУ

Алмаз Юлдашев



АЛМАЗ КЫЙЯМ улы ЮЛДАШЕВ – трактор моторлары буенча галим, ТФА-ның мөхбир әгъзасы. РФнең атказанган фән эшлеклесе (1998). 1949–55 елларда 708нче заводта (Казан) конструктор. 1959 алдан Казан авыл хужалыгы академиясендә, 1962–85 елларда трактор һәм автомобильләр кафедрасы мөдире, профессор (1989). Хезмәтләре эчке янулы моторлар эшләү процессының динамик сыйфатламаларын билгеләүгә карый.

Юлдашев А. К. Обучение на татарском языке в сельскохозяйственной академии.

В статье приводится информация об организации преподавания технических дисциплин на татарском языке, анализируются проблемы и пути их решения.

Югары техник белемне Татарстанның ике дөүләт телендә бирә башлаганга 10 ел тулды... 1996нчы елда Россия фәннәр академиясенең еллык җыелышында академик Крысин чыгыш ясап, югары белемне рус телендә генә бирергә кирәк дип әйтте. Аның фикеренчә, башка телләр бик ярлы һәм алар ярдәмдә төгәл һәм махсус техник фәннәрнең нечкәлекләрен аңлатып булмый.

Бу бик иске тәгълимат. Латинча укытканда башка телләр, Россиядә – немец телендә белем биргәндә – рус теле ярамады. Хәзер татар телен яманларга чират җитте. Ә менә со-

ңгы 10 ел дәвамында Казан дөүләт авыл хужалыгы академиясендә тупланган тәҗрибә моның киресен – татар теленең байлыгын күрсәтте. Бөтен төгәл фәннәрнең нечкәлекләрен татар телендә аңлатып булганлыгы ачыкланды.

1992 елда Казан «Мәгариф» комитеты (рәисе Г.Ю.Даутов) тарафыннан оештырылган «Югары техник белемне – татар телендә» дигән беренче конференциядән соң (фоторәсемдә шул конференциядән бер күренеш бирелгән), авыл хужалыгы институты доценты Ә.Х.Җомагылов, авыл хужалыгын меха-



никалаштыру факультетының дүртенче курс студентларының теләкләрен исәпкә алып, «Тормыш иминлеге» фәнен татар телендә укыта башлый.

Бу тәҗрибәгә таянып, татар телендә укыту буенча методик кабинет, академия нәшриятының татар бүлеген ачтык. 1993 елда беренче тапкыр механикалаштыру факультетында ике, соңрак агрономия факультетында бер татар төркеме оештырдык. Шул ук елда безнең институтта югары уку йортларында татарча укытуга багышланган Икенче республика фәнни-методик конференциясен үткәрдек. Борчыган сораулар белән Татарстан Республикасы президенты М.Ш.Шәймиевкә мөрәҗғәгать иттек.

Конференциядә «Югары белемне татар телендә бирү» концепциясен расладык. Анда татар телендә укытуның максатлары итеп:

- милләтне үстерү һәм саклау;
- югары белемле техник белгечләр хәзерләүнең сыйфатын күтәрү;
- югары белемнәрнең Россия таләпләренә туры килергә тиешлеге;
- белгечләрнең татар, рус һәм бер чит телне куллана белергә тиешлеге;
- Татарстанда, Россиядә һәм чит илләрдә эшли алырлык белгечләр хәзерләү мәсьәләләре куелды.

Авыл хужалыгын механикалаштыру факультетының алты төркемнән икесе татар төркеме. Беренче семестрда ук курста уртача балл 3,31 дән 3,51 гә кадәр үсте. Чөнки студентлар лекцияләрен татар телендә аңлап тыңладылар, имтиханнарның күбесен дүрт һәм бишле билгеләренә генә бирделәр.

Техник югары белемне татар телендә алу проблемаларына багышланган конференцияләр һәр елны үткәрелә. Фәнни җыентыклар нәшер ителә. Бу уку елында алтынчы фәнни-методик конференция үткәреләчәк.

Казан дәүләт авыл хужалыгы академиясенең авыл хужалыгын механикалаштыру, икътисад, агрономия факультетларында 19 татар төркемнәрендә 352 студент укый. Дәресләр 54 фән буенча 50 укытучы (шул исәптән ТФАнең 1 мөхбир әгъзасы, 6 профессор, 30 доцент) тарафыннан укытыла.

Ел саен академиядә танталы җыелып үткәрелә. Аны ачканда Татарстан гимнын уйнатып, дәүләт байрагын кертәбез. Җыелышка язучыларны, галимнәрне һәм төрле җитәкчеләрне чакырабыз. Дәрәҗәле мөгаллимнәрне, яхшы укыган, студентларны котлап, бүләкләр тапшырабыз.

Безнең академиядә татар телендә техник

фәннәрне укыту эше белән идарә итүдә декан урынбасарлары, татар теле методик кабинеты, академия нәшриятының татар бүлегә катнаша. Укыту буенча методик комиссия, яшьләр комитетының «Мәгариф» бүлегә эшлөп килә.

Фәннәрне татар телендә укытуны оештыруда Татарстан Министрлар Кабинеты; Фәннәр академиясе; Тел, әдәбият һәм сәнгать институты; «Фән һәм Тел» журналы; Казан «Мәгариф» комитеты безгә булышлык күрсәтәләр. Аларның барысына да рәхмәт-безне белдерәбез.

Казан дәүләт авыл хужалыгы академиясенең татар телендә белем бирүче галимнәр тарафыннан татар телендә түбәндәге дәреслекләр һәм кулланмалар нәшер ителде:

1. Тиз йөрешле тракторлар (Н.Г.Максудов).
2. Яңа тракторлар (Н.Г.Максудов, Ә.Х.Җомагылов).
3. Тракторлар гидросистемалары (Н.Г.Максудов, Ә.Х.Җомагылов).
4. Хезмәттәге иминлек (Ә.Х.Җомагылов).
5. Тракторлар һәм автомобильләр (А.К.Юлдашев, Ә.Х.Җомагылов).
6. Гомуми химия (Г.Г.Хисамиев).
7. Русча-татарча техник терминнар сүзлегә (А.К.Юлдашев, Ә.Х.Җомаголов, Р.Г.Нуруллин, А.З.Әфләтонов).
8. Русча-татарча агрохимия сүзлегә (М.Й.Гыйлажов, С.Г.Мортазина).
9. Гомуми электротехника (Р.Г.Низаметдинов).
10. Чүп үләннәре һәр алар белән көрәш (Х.Х.Хәбибрахманов).
11. Техник югары белем бирү максатлары (5 фәнни конференция җыентыгы).
12. Илһам (фәнни-әдәби җыентык).

Техник югары белемне татар телендә бирүнең кимчеләкләре, дәрәсрәгә, кыенлыклары да бар. Алардан:

- юридик нигезләрнең юклыгын;
- академиядә рәсми оешмалар булмавын;
- татар телендә укытылган лекция-дәресләрнең күләме еллык йөкләмнән 5-7% ыңгына тәшкил итүен;
- өстәмә эшкә акча түләмәү нәтиҗәсендә яшь мөгаллимнәрнең лекцияләрен татар телендә укытырга теләмәүләрен;
- татар телендә укыткан укытучыларның уртача яше 50дән узып китүен билгеләп үтәргә мөмкин.

Киләчәктә югары техник белемне татар телендә укытуны үстерү өчен әлегә кимчеләкләрне чишү юлларын эзләргә кирәк.

© Гайсин И.Т., Хөсәенов Ж. А., 2002

ЮГАРЫ УКУ ЙОРТЫНДА ГЕОГРАФИЯ ФӘНЕН ТАТАРЧА УКЫТУНЫҢ КАЙБЕР ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Илгизәр Гайсин, Жәүдәт Хөсәенов



ИЛГИЗӘР ТИМЕРГАЛИ улы **ГАЙСИН** – педагогика фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт педагогия университетының икътисади география һәм аны уқыту методикасы кафедрасы мөдире



ЖӘҮДӘТ АБДУЛЛА улы **ХӨСӘЕНОВ** – педагогика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт педагогия университетының икътисади география һәм аны уқыту методикасы кафедрасының өлкән укытучысы, мәктәптә 34 елдан артык география фәнен укыткан укытучы-тикшерүче.

Гайсин И.Т., Хусаинов Д. А. Некоторые проблемы преподавания в высшем учебном заведении географии на татарском языке.

Рассматриваются географические и экономические изменения последних лет и связанные с ними вопросы преподавания на татарском языке курса экономической географии.

Икътисади география хужалыкның жир өстендә урнашуын, икътисади шартларын, үсү үзенчәлекләрен һ.б. табигый шартлар белән тыгыз бәйләнешен өйрәнә. Икътисади география халык хужалыгының аерым тармаклары урнашуын да үз эченә ала, аңа сәнәгать географиясе, авыл хужалыгы, транспорт географияләре дә керә. Икътисади география – ижтимагый фән; ул жәмгыять үсеше законнарына нигезләнә һәм физик география белән тыгыз бәйләнгән.

Икътисади география һәм аны уқыту методикасын педагогия югары уку йортларында өйрәтү мөмкинлекләре арта бара. Моңа алшарт булып татар мәктәпләре һәм гимназияләре тора. Чөнки Татарстанның күп кенә мәктәп, гимназия һәм лицейләрендә география фәне татар телендә укытыла башлады. Урта мәктәптә география фәнен татарча өйрәнгән студентларга әлегә фәнне татар телендә өйрәнү фарыз. Бигрәк тә – авылда татар мәктәп-гимназияләрен тәмамлаган һәм югары уку йортында белем алган студентларның. Бүген аларның география фәнен яхшы

итеп үзләштереп, киләчәктә үз төбәкләренә кайтуыннан, татар телендә яшә буынга белем һәм тәрбия бирә алуларыннан да куанычлырак хәлнең булуы мөмкин түгел.

Татар мәктәпләре һәм гимназияләренә давамы югары уку йортларында булырга тиеш. Бары тик шул вакытта гына без татар милли мәгариф системасын тулы канлы итеп үстерү турында сөйли алабыз. Моннан башка татар милли мәгариф системасының тулы, бербөтен чылбыры барлыкка килмәчәк, ә инде татар милли мәгариф системасын үстерәбез дип сөйләүчеләр сафсатачы, буш куык кына булып калачаклар. География фәне шикелле фәннәргә югары уку йортында татар телендә укыту – милли мәгариф системасын үстерүнең кичектергесез булуына ишарәли.

Бүгенге көндә югары мәктәптә география фәнен укытуның нинди проблемалары бар соң? Аңа ни житми?

Югары мәктәптә география, шул исәптән икътисади география, аның методикасын барлыкка китерүдә төп проблема булып татар телендә аның терминнары һәм атамалары

эшләнелеп бетмәгәнлегә тора. Бүгенге көндә элек эшләнгән “Русча-татарча география сүзлегә” студентлар, укытучылар һәм урта мәктәп укучыларының ихтыяжларына җавап бирми. Беренчедән, безнең карашка, әлегә сүзлектә кайбер әһәмиятле терминнар, атамалар урын ала алмаганнар, әһәмияте азрак булганнары шактый урын биләп торалар.

Димәк, сүзлекне төзегәндә күбесенчә әһәмиятле термин-атамаларга, шул исәптән көндәлек тормышта, югары мәктәп дәрәҗәләрендә кулланыла торганнарына игътибар итәргә кирәк.

Икенчедән, егерме ел эчендә дөнья күләмендә гаять зур үзгәрешләр барлыкка килде. Социалистик система бөтенләй юкка чыкты, СССР дигән дәүләт таркалды, дөньяда өр-яңа дәүләтләр барлыкка килде. Аерым мәмләкәтләрнең, регионнарның, шәһәрләрнең, физик-географик, икътисади-географик объект һәм субъектларның атамалары алышынды. Административ-территориаль бүленештә дә мәгълүм үзгәрешләр бар. Россиядә һәм дөньяда яңа ясалма сулыклар, каналлар, яңа физик-географик объектлар барлыкка килде.

Элек кулланылган атамаларга төгәллек кертелде, архаизмнар телдән төшеп калды.

Өченчедән, география фәне экология фәне белән нык бәйләнгән һәм аның белән үрелеп баруы мәгъкуль. Чөнки бүгенге көн таләпләренә берсе – укучыларда экологик аң-белем тәрбияләү, икътисади белемле итү, бүгенге базар мөнәсәбәтләрендә югалып калмау.

Хәзерге чорда теге яки бу терминның, географик атаманың әйтелешенә ачыклык кертеләп, язылышы үзгәргән очраклар да аз түгел.

Дүртенчедән, теге яки бу термин һәм атаманың килеп чыгуы белән укучы да, студент та, укытучы да кызыксына. Шуңа күрә сүзлектә чит телдән кергән терминнарның килеп чыгышын (генезисын) күрсәтү дә мөһим.

Югарыдагы фикерләргә истә тотып, безнең икътисади география һәм аны укыту методикасы кафедрасы “Русча-татарча география сүзлегә”нең яңа басмасын әзерләүне шарт итеп куйды. Сүзлек югары уку йорты студентлары, укытучылар өчен өстәл китабына әверелер дип уйлыйбыз һәм бу эшкә башкарып чыгарбыз дип ышанабыз.

© Ямбушев Ф.З., 2002

ОРГАНИК ХИМИЯНЕ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ УКУ

Фәрит Ямбушев

ФӘРИТ ЖАМАЛЕТДИН улы ЯМБУШЕВ – Казан дәүләт педагогия университетының химия кафедрасы профессоры, химия фәннәре докторы.

Ямбушев Ф.З. Преподавание на татарском языке органической химии.

В статье подчеркивается роль органической химии в системе естествознания, сообщается об организационной и методической работе по постановке преподавания этой дисциплины на татарском языке.

Татарстан Республикасы өлешчә суверенитет яулаганнан соң ирешелгән төп уңышларның берсе булып рус һәм татар телләрен ике дәүләт теле итеп кабул иткән законны гамәлгә ашыру тора.

Бу закон безгә урта һәм югары уку йортларында туган телебездә гуманитар фәннәргә генә түгел, ә математика, физика, биология, химия һ.б. табигый фәннәргә дә укытырга мөмкинлек бирде.

Химия һәм нефтехимия зур үскән Рес-

публикада химия фәнен, бигрәк тә органик химияне татар телендә укыту аеруча дәрәҗәле күренеш.

Соңгы елларда илебездә фәнни-табигый юнәлештәге белгечләр: химия, биология, биохимия, медицина һәм авыл хужалыгы хезмәткәрләренә ихтыяж арта бара.

Икенче яктан – өлкән сыйныф укучылары арасында һөнәр сайлап алуга таләпләр үзгәрү сәбәпле, табигый фәннәргә, шул исәптән химиягә дә чын дәрәҗәсә кимеде.

Шунлыктан, укучыларда химия фәненә тирән һәм тотрыклы кызыксыну тудыру ихтияжы бар.

Химияне белми торып, матдә һәм җисемнәр дөнъясын аңлау мөмкин түгел. Химия элек-электән гомуми белемнең нигезен тәшкил итә килә. Гадиләштереп әйткәндә, органик химия үсемлекләрнең, хайваннарның һәм кешеләрнең нидән торганлыгын, аларны төзүче матдәләргә өйрәнә. Фәнни билгеләмә буенча органик химия – ул углеводородларны, аларның органик кушылмаларын, углерод тизмәләреннән яки божрала-рыннан торган, составында водород, кислород, азот, фосфор һ.б. элементлар да булган кушылмаларны өйрәнә торган химия бүлгә.

Органик химия, табигый фәннәрнең нигезен тәшкил итүче буларак, кешенең өзлексез һәм гаять тиз үзгәрүчән матди дөнъяда яшәешә, органик матдәләрнең табигый яки антропоген чыгышы искиткеч күп төрле матдә һәм җисемнәр белән бәйләнештә торуын күрсәтергә тиеш.

Органик химия, мәдәният компоненты буларак, дөнъяга фундаменталь караш тәрбияләүнең эчтәлеген тулыландыра, катлаулы системаның структура һәм үзлекләрен бәйли, симметрия, хаос, эзлеклек хакында мәғлүмат бирә. Дискретлык һәм эзлеклек бердәмлегә, матдә эволюциясә – һәммәсә дә органик химия фәне туплаган материалларга таянып, шәхеснең гармоник үсешенә, уйлау, фикерләү һәм эзләнүенә гамәли азык булып тора.

Органик химиянең төп проблемалары булып матдәләрнең составын һәм төзелешен өйрәнү үзлекләренә төзелешкә бәйләнгән дәлилләү, матдә, материал, энергия алу максатында химик әверелешләр белән идарә итү закончылыкларын өйрәнү, тикшерү тора.

Химик әверешләр халык хужалыгы эшчәнлегенә нигезен тәшкил итә – химия, нефть химиясә, төсле һәм кара металлургия, казылма ягулыкларны эшкәртү, төзү материаллары, азык-төлек һәм дарулар җитештерү һ.б. өлкәләр, гомумән, органик химия продуктлары – кеше эшчәнлегенә һәм тормышының аерылгысыз юлдашы.

Урта белем бирүче югары квалификацияле педагогик кадрларның күпчелеген, нигездә, Казан дәүләт педагогия университетында (КДПУ) әзерлиләр. Аның табигый география факультетының биология-химия бүлгәндә органик химия татар телендә 1991 елда укытыла башлады.

Ул дәвердә фәнне тиешле дәрәҗәдә укытучы, әзерлеккә белгечләрнең, дидактик материалларның булмавы бик зур проблема тудырды.

Материалның рус телендә язылган китابلардан тәрҗемә ителеп кулланылу укытучының да, студентларның да бик күп вакытын бушка сарыф итә. Шуңа күрә мәкалә авторы тарафыннан, студентлар ярдәмә белән, химик белгечләр әзерләми торган югары уку йортлары өчен татар телендә “Органик химиядән күнегүләр һәм мәсьәләләр җыентыгы”, “Органик химиядән лаборатор дәреслек”, “Органик химия” дәреслекләре әзерләне. Беррәттән, органик химияне укытуны камилләштерү максаты белән, күп төрле дидактик материаллар да әзерләнде. Алар арасында төрле тематик биремнәр, интеллектуаль уеннар, тестлар һәм кроссвордлар зур урын алып тора.

Укыту процессында уен ситуацияләренә нигезләнгән стимуллаштыру алымнарының нигезе булган дидактик уеннар, тестлар, кроссвордлар чишү методын куллану әһәмиятле.

Үткән темалар буенча үзләштерелгән белемнәрне сынау стандартлаштырган: кыска вакытлы сынау тестлар ярдәмендә үткәрелә. Тест биремнәренә җавап бирү контроль һәм үзконтрольне тормышка ашыруда ярдәм итә, органик химиядән белемнәрне камилләштерү, тирәнәйтү бурычын башкара. Ә бу, үз чиратында, фәнгә кызыксыну уята һәм теорияне гамәл белән бәйли.

Кроссвордлар чишү – күп кешенең яраткан шөгыле. Аларны кулланып, кыска вакыт эчендә студентларның белемен тикшерергә мөмкин. Аларның өстенлегә дә шунда. Өстәвенә, кроссвордлар фәнгә кызыксыну уята, мавыктыра. Укытучыга укыту процессындагы җитешсезлекләргә бетерергә, студентларны камил шәхес итеп тәрбияләргә ярдәм итә.

© Хәйруллин С. Х., 2002

ЮГАРЫ МАТЕМАТИКАНЫ ТАТАРЧА УКУТУНЫ ОЕШТЫРУ ЮЛЫНДА

Сәгыйть Хәйруллин

СӘГЫЙТ ХАЙРУЛЛА улы ХӘЙРУЛЛИН – Казан дәүләт педагогия университетының математик анализ кафедрасы доценты.

Хәйруллин С. Х. Организация преподавания высшей математики на татарском языке.

В статье рассматриваются состояние, проблемы и перспективы подготовки учебных и методических пособий на татарском языке по высшей математике.

КДПУның математика факультетында татар телендә укуыту бүлгеге 1991нче елның 1 сентябреннән эшли башлады. Шуннан бирле бу бүлеккә ел саен 50 кеше кабул ителә. 2001 елда бүлек алтынчы чыгарылышын бирде. Рус һәм татар телендә укуыту бүлекләре студентларының өлгерешләрендә һәм дәүләт имтиханнары нәтижәләрендә күзгә ташланырлык аерма юк диярлек. Соңгы елларда университетны төмамлап, аспирантурага керүче тугыз кешенен бишесе, факультетта эшкә калдырылган сизгез укуытучының дүртесе шулай ук татар бүлеген төмамлаучылар. Руча укуы студентларның саны ике тапкыр артыграк булуын исәпкә алганда, китерелгән саннар татар бүлегендә белгечләр хәзерләү сыйфатының түбән булмавына ишарәли.

Шулай итеп, КДПУның математика факультетында башкарыла торган эшләр нигезендә, математика һәм информатика укуытучыларын, гомумән, математика буенча югары квалификацияле белгечләргә татар телендә хәзерләргә мөмкин, дигән нәтижә ясап була. Ләкин бу эшне башкару өчен югары уку йорты укуытучысыннан, бигрәк тә башлангыч чорда, гаять киеренке хезмәт таләп ителә. Татар телендә укуыту бүлгеге ачылган чорда һәр укуытучыга үзе өчен өр-яңа хезмәтне башкарырга, ягъни, бары тик рус телендәге әдәбияттан гына файдаланып, югары математиканы татарча укуытырга туры килде. Монда, билгеле, иң беренче булып математик атамаларны татарчага тәржемә итү проблемасы туды. Бу проблеманы һәр укуытучы үзенчә чишәргә мәжбүр булды.

Математика атамаларын татарчага тәржемә итү мәсьәләсенә төрле караш яши. Кайберәүләр, барлык математик атамаларны да татарчага тәржемә итеп, аларга “чын татарча мәгънә” бирергә омтылалар. Икенчеләре, элек-электән рус һәм татар

мәктәпләрендә файдаланыла торган атамаларны тәржемә итү бөтенләй кирәк түгел, ә татар телендә булмаганнарын мөмкин кадәр сүзгә-сүз тәржемә итәргә тырышырга кирәк дип санылар. Бу фикерләргә беренчесе бик беркатлы һәм асылда аны тормышка ашыру мөмкин дә түгел. Ул бары тик ясалма кыенлыклар гына тудырачак. Чөнки мондый принцип белән тәржемә иткәндә, еш кына укуыга бөтенләй таныш булмаган гарәп, төрек, яки башка чит телләрдән алынган сүзләргә файдаланмыйча мөмкин булмый. Димәк, тәржемә татарча булмаячак. Икенчедән, бер генә математик атама ярдәмендә төшенчәнен эчтәлеген ачып булмый. Киресенчә, атама кулланылсын өчен, ул аңлата торган математик төшенчәнен билгеләмәсен белү зарур.

Икенче принципка нигезләнеп тәржемә ителгән атамалар белән эш итү укуыга шактый жиңеллек китерә. Беренчедән, алар электән таныш атамаларны да кулланалар. Икенчедән, сүзгә-сүз тәржемә ителгән атамалар студентларга татар телендә югары математиканы өйрәнүдә өстәмә кыенлыклар тудырмый, киресенчә, аларга рус телендәге әдәбияттан файдалануны гадиләштерә. Ә бу бик зур әһәмияткә ия, чөнки югары математика буенча китап һәм журналлар барысы да диярлек рус телендә нәшер ителгән.

Татар телендәге дәрәсләкләргә булмавы укуытучылар алдына лекцияләр сыйфатын күтәрү проблемасын да кискен итеп куя, чөнки лекцияләр студентлар өчен белем алуның төп чыганагына әвереләләр. Димәк, алар гаять югары фәнни һәм методик дәрәжәдә укуылырга тиеш. Икенче яктан, нинди генә югары дәрәжәдә укуылсалар да, лекцияләр мөстәкыйль рәвештә файдаланырга тиешле әдәбиятны алыштыра алмыйлар. Димәк, студентларны татарча дәрәсләкләр

һәм башка уку әсбаплары белән тәмин итү проблемасы үз көчендә кала. Шуны исәпкә алып, КДПУның математика факультеты укытучылары тырышлыгы белән татар телендә күп кенә уку әсбаплары нәшер ителде. Алар арасында:

1) Л.И. Галиева, И.Г. Галәветдинов, М.И. Киндер, М.З. Хәснәтдинов. Комплекс саннар. – КДПУның офсет лабораториясе, 2000. – 67 б.

2) И.Г. Галәветдинов, Г.Г. Гафуров, В.З. Закиров, М.З. Хәснәтдинов. Математикадан русча-татарча белешмә-сүзлек. – “Мәгариф” нәшрияты, 1997. – 207 б.

3) И.Х. Мөдәрисов, В.З. Закиров. Математиканы тирәнтен өйрәнү. – “Мәгариф” нәшрияты, 1998. – 176 б.

4) Н.А. Хисмәтуллина. Информатика: төшенчәләр һәм терминнар. – “Мәгариф”, 1993, №7.

5) Н. А. Хисмәтуллина, З. Р. Халитова. Информатика буенча ярдәмлек. Ике кисәк. – КДПУның офсет лабораториясе, 1997. – 140 б.

6) С. Х. Хәйруллин, Р. С. Хәйруллин. Математик анализ курсы. – “Мәгариф”

нәшрияты, 1998. – 431 б.

7) С. Х. Хәйруллин, Ә. Ф. Галимжанов. Реаль үзгәрешле функцияләр теориясе һәм функциональ анализ элементлары. – Казан математика жәмгыяте, 2000. – 273 б.

8) Р. В. Шәймәратов, Ә. Ф. Галимжанов. Санлы анализ нигезләре. Ике кисәк. – КДПУның офсет лабораториясе, 1998. – 68 б.

9) Р. В. Шәймәратов, Д. К. Галиуллин. Санлы анализ нигезләре. – “Мәгариф” нәшрияты, 2001. – 231 б.

“Симметрик күпбуыннар һәм аларның кулланылышы” дигән уку әсбабы “Мәгариф” нәшриятында 2002 елда басылып чыгарга тиеш.

Билгеле, бу әдәбият студентларга уку барышында берникадәр җиңеллек китерә, ләкин ул югары белемле белгечләр әзерләү өчен кирәкле әдәбият күләменә бик кечкенә өлешен тәшкил итә. Әдәбият белән тәмин итү проблемасын бары тик дәүләт кенә хәл итә ала. Татар телендә югары квалификацияле белгечләр хәзерләү мәсьәләсе дә дәүләт тарафыннан тиешле игътибар булганда гына уңышлы чишелергә мөмкин.

© Абинов Р.Х., 2002

МАКСАТЫБЫЗ – ФИКЕРЛӘУ СӘЛӘТЕН АРТТЫРУ

Рөстәм Абинов

РӨСТӘМ ХАЛИТ улы АБИНОВ – Казан дәүләт педагогия университетының философия кафедрасы доценты.

Абинов Р. Х. Цель – активизация сознания.

В статье ставятся проблемы формирования мировоззрения студента, опирающегося на науку, вопросы совершенствования личности, создания программы нравственного развития на базе национальной культуры.

Хәзерге вакытта милли мәктәпләр, гимназияләр, көллиятләр чөлтәре киңәю, республикадагы югары уку йортларында кайбер фәннәрне татарча укыту процессы күзәтелә. Туган телдә алып барылган укыту-тәрбияләү процессында милли кадрларны, милли традицияләрен, гореф-гадәтләрен исәпкә алып әзерләү – һәр халыкның даими бурычы.

Теләсә нинди милләтнең жәмгыяви абруе, иң беренче чиратта, гомум кешелек мәдәниятенә, яшәеш сферасына аның вәкилләре керткән өлеш белән билгеләнә. Милләтнең тарихта эз калдырган вәкилләре аның чын горурлыгы булып тора. Аларның бер ишләре милли, ә икенчеләре гомумкешелек идеалла-

рын чагылдыра. Табиғат үзенең төсләре һәм формалары белән ничек матур булган кебек, кешелек жәмгыяте дә милли рухлар уникальгә (бердәнберлегә) белән тулылана. Шуңа сәбәпле, милли ۇзаңның, мәдәниятнең үсешен милләтара мәнфәгатьләргә каршы куярга ярамый, чөнки гомумилек һәм үзгәлек төшенчәләре бер-берсеннән аерылгысыз.

Туган телдә югары квалификацияле белгечләр әзерләү – мода түгел, ә вакыт таләбе. Имтиханнарны татар телендә бирә алуга күчкәнчә, татар мәктәпләрен тәмамлаган балаларның күпчелеге рус телле иштәшләре белән сынаша алмый иде. Югары мәктәптә укыганда да тел киртәләре өлгерешкә йогынты ясый.

Казан педагогика университетының күп кенә факультетларында татарча укуы төркемнәре оештырылды. «Икенче сортлык» синдромы да арткы планга күчте, русча һәм татарча укучыларның аралашуы, бигрәк тә дәрәсләрдә чыгыш ясаулары укуы процессын активлаштыра.

Татар филологиясе факультетыннан тыш, философия дәрәсләре татар телендә физика һәм математика факультетында алып барыла. Бу мәкаләнең авторына фәлсәфә терминнарын татар теленә тәржемә итәргә һәм теоретик бүлек буенча кулланма бастырырга туры килде. Кызганычка каршы, аның тиражы аз булды, татар телендә укучыларны тәэмин итү өчен җитмәде. Философия тарихы буенча да бернинди материал юк, студентлар лекцияләр белән генә чикләнәргә мәжбүрләр.

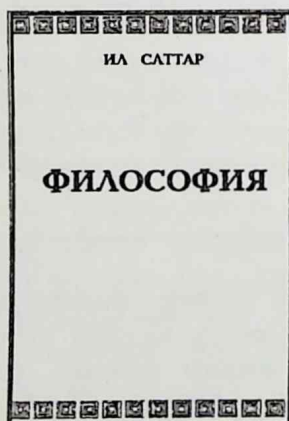
Философияне туган телдә өйрәнү нәтижәсендә татар филологиясе факультетында студентларның «Философия һәм иҗат» фәнни түгәрәге оештырылды. Андагы эшчәнлек нигезендә университет күләмендә үткәрелә торган студентлар конференциясенә чыгышлар хәзерләнә. Мондый эш формасы башка телдә укучылар белән тигләшкәргә шартлар тудыра.

Татар төркемнәрендә укуы һәм тәрбияләү процессының бергәлеген дә әйтеп узарга кирәк. Студентлар һәрвакыт татар галимнәре, язучылары, рәссамнары, композиторлары, җырчылары белән очрашып торалар. Мондый

элементләр яшь буынның эхлакый формалашуы һәм чын мәдәни кыйммәтләргә сайлап алуы өчен мөһим шарт булып тора. Еш кына мондый аралашулар шәхеснең камилләшүенә юл сала. Югары мәктәпнең төп максаты булып төрле яктан камил белгеч әзерләү, шәхесне тарихи процессының актив иҗади субъекты итеп үстерү санала. Философия фәне бу процесста методологик функцияләргә башкаручы, төп дөньяви карашлар тәрбияләүче үзгәчлекле предмет буларак, юл күрсәтү проблемаларын чишә. Кыйммәтләр сайлау – һәр яшь кешегә кыен мәсьәлә. Без, педагоглар, аларга ярдәм итәргә тиеш. Безнең карашка, мондый кыйммәтләргә белем алуга омтылыш, укымышлык, инсафлык, шәфкатьлек, хезмәт сөючәнлек, ихтирамлык, бала һәм ата-ана турында кайгырту, гаделлек, җаваплылык, хаклыкка омтылыш һ.б. керә. Атап кителгән һәм башка кыйммәтләр төрле заманнарда, төрле шартларда үзгәрелә торалар. Халыкның хәтерә хакыйкәтне ялганнан аера. Әмма һәр кеше үз юлын үзә сайлый.

Шәхеснең үзбилгеләнү юлларының берсе булып милли мәдәнияткә таяну санала. Ләкинбу юнәлештә туган телдә белгечләр әзерләүнең билгеле бер системасы юк. Кайбер фәннәргә рус телендә, ә кайберләрен татар телендә укуы без көткән нәтиҗәләргә китермәс дип уйлыйм.

(Мәкалә Галим Хисамиев тәрҗемәсендә бирелде)



ФИЛОСОФИЯ БУЕНЧА КУЛЛАНМА ҺӘМ АНЫҢ ЯЗМЫШЫ

Билгеле булганча, Казан дәүләт архитектура һәм төзелеш академиясенең төзелеш факультетында татар телендә югары белемле төзүче-инженерлар хәзерли башлауга 2001 елда 10 ел тулды.

Бу вакыт татар тарихында мизгел генә булса да, ул югары мәктәп өчен татар телендә төрледән-төрле дәрәсләкләр хәзерләү өлкәсендә иң актив һәм нәтиҗәле дәвердер,

мөгаен. Әгәр дәрәсләкләрнең төгәл фәннәр (математика, химия, сызма геометрия, теоретик һәм гамәли механика) буенча булуын, ә авторларның гомер бакый татарча укытмавын искә алсаң, бу күренешне интеллигенция вәкилләренең ұзаңы чагылышы, аларның милләтне саклап калу, аны үстерү белән борчылып яшәве белән генә аңлатып буладыр. Чөнки бу хезмәтләр авторлар тарафынан бушлай диярлек, үз инициативасы белән (кайвакыт хәтта рәсми даирә органнары белән бәхәскә килеп) башкарыла, татар теленең мөмкинлеген исбат итү, халкка ярдәм итү, аның ұзаңын уяту, үстерү, милли кадрлар тәрбияләү өчен алып барыла.

Безгә билгеле булганча, татар тарихында фәлсәфә (философия) буенча беренче куллан-

ма нәкъ шушы шартларда, шушы рәвештә, шушы сәбәпләр нәтижәсендә туды дисәк, ялгышмабыздыр.

Бу кулланма 2000 елда КДАТА нәшриятендә бастырылды. Аның авторы – фәлсәфә фәннәре кандидаты, доцент Рәхим улы Ил Саттар (рецензентлары: Казан дәүләт мәдәният академиясе профессоры, фәлсәфә фәннәре докторы Казбек Гыйззәт, КДАТА доценты Рәшит Шакир; редакторы: КДМУ доценты Галим Хисами). Кулланма берничә ел дәверендә татар төркеме өчен укылган лекцияләр жыелмасы буларак хәзерләнгән.

Кызганычка каршы, автор үзе мәрхүм инде, ул бу кулланманы күрә һәм аның язмышын (киң кулланышын) кайгырта алмады. Фәлсәфәчеләр дә бу китапка әллә ни игътибар итмәделәр, әллә инде теләмәделәр. Ә бу хезмәт революцион адым булды. Аны төзүче дә гуманитар уку йортынан түгел бит. Ул татар баласын беренче тапкыр ана телендә философия фәне, аның барлыкка килү сәбәпләре, максатлары, үсеш тарихы, юнәлешләре, мәктәпләре белән таныштыра.

Кулланма 8 бүлектән торган уку әсбабы рәвешендә тәкъдим ителә.

Беренче бүлек дөньяга караш, кеше табигатенә төшенү таләпләре һәм юллары, философия фәне һәм жәмгыятьнең үзгәреш законнары турында гомуми мәгълүматны бирә.

Икенче бүлектә укучы борынгы философия тарихы – Борынгы Көнчыгыш һәм грек философиясе, аларның күренекле вәкилләре, юнәлешләре, мәктәпләре, эпикурчылар, стоиклар, неоплатончыларның карашлары белән таныша.

Өченче бүлек Урта гасырлар һәм Яңа чор философияләрен үз эченә ала. Монда гностиклык, манихейчылык, апологетика идеяләре китерелә, инану һәм белем дилеммасы, схоластик алымның үзенчәлекләре карала. Урта гасыр гарәп философиясенә кагылып, аның күренекле вәкилләре (Абу Гали ибн Сина, Ибн Рушд) эшчәнлегенә китерелә. Гарәпләрнең, яһудә жигәннән соң алтын-көмеш таләп итмичә, исемлек төзеп, борынгы галимнәрнең әсәрләрен соравы, грек философиясенең гарәп телендә генә сакланып калуы һәм аларның Ауropaга тапшырылуы турында мәгълүмат бирелә. Шушы ук бүлектә философиянең фәнник проблемалары, жәмгыятьнең рухи тормышында аның урыны, Ф.Бәкон, Р.Декарт, Т.Гоббс, Д.Локк, Б.Спиноза, Г.Лейбниц кебек фәлсәфәчеләрнең карашлары, житешсезлекләре һәм өстенлекләре өйрәнелә.

Дүртенче бүлек тулаем немец классик философиясенә багышлана. Монда немец

классик философиясенә күренекле вәкилләре – И.Кант (гносеология, «саф аң тәнкыйте», саф аңнан гамәли аңга күчү, антропология), Г.Гегель философиясе (диалектик абсолют идеализм, диннең философия һәм аерым фәннәр белән мөнәсәбәте, тулаем дөнья тарихы идеясе), Л.Фейербах материализмы (атеизм, антропологик материализм, дин һәм мәхәббәт идеяләре, киләчәк философиясе) – тәфсилләп күрсәтелә.

Бишенче бүлек марксистик философия фикерләрен һәм карашларын ачыклауга багышлана. Монда марксистик философиянең барлыкка килү сәбәпләре, пролетар революцияләренә фәлсәфи нигезләнеше ачыклана, элгәре материализмга бәя бирелә, атеизм, танып белү тәгълиматына гамәл төшенчәсе кертелә, диалектик материализм концепциясе тасвирлана, бөтендөнья тарихы материалистик күзлектән чыгып аңлатыла.

Алтынчы бүлектә философия, фән һәм дин мөнәсәбәтләре (яңа позитивизм, яңа томизм, фәнни материализм, феноменология), кеше проблемасы (экзистенциализм, герменевтика, фрейдизм), бербөтен фәлсәфи системалар (абсолют идеализм; яшәеш, ягъни Ницше, Бергсон философияләре; неомарксизм) турында шактый кызыклы мәгълүмат тупланган.

Җиденче бүлектә дини-идеалистик рус философиясе (софиология, гомуми бердәмлек концепциясе, рус идеясе, рус космизмы, Совет чорындагы ижтимагый төзелеш) тасвирлана.

Сигезенче бүлектә кеше яшәеше һәм тормышы, кешелекнең рухи мәдәниятендәге яшәеш проблемасы, материя һәм субстанция төшенчәләренә тарихи үзгәреш, хәрәкәт, үзгәреш, вакыт һәм фәза төшенчәләренә эчтәлегенә дөньяга караш күзлегеннән чыгып аңлатыла.

Әлбәттә, философия фәне буенча беренче кулланма булу сәбәпле, аның житешсезлекләре дә шактый. Шулай икән, авторның яшәешкә материалистик карашы да кулланманың эчтәлегендә сизелә. Икенче яктан, татар телендәге философия терминнарының ярлылыгы да авырлык тудыра. Шунлыктан, кулланмада беренче тапкыр күп кенә яңа атамалар тәкъдим ителә. Киләчәктә аларны туплап, философия терминнары сүзлеген булдыру зарур. Кызганычка каршы, без аны автор исән чакта башкарып чыга алмадык. Безнең карашка, бу эштә фәлсәфәчеләр активлык күрсәтергә тиеш. Моңа хәзер төпле нигез – Ил Саттар иҗат иткән «Философия» кулланмасы бар.

Галим Хисамиев

КОМПОЗИЦИОН ЭЛЕКТРОХИМИК КАПЛАМНАР ФОРМАЛАШУНЫҢ ЯҢА ЯКЛАРЫ

Ильфак Абдуллин, Михаил Хөсәенов, Галим Хисамиев



ИЛФАК ГАБДЕЛХАК улы АБДУЛЛИН – химия фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт медицина университетының гомуми һәм органик химия кафедрасы мөдире, Татарстанның атказанган фән һәм техника эшлеклесе.

МИХАИЛ АФЗАЛ улы ХӨСӘЕНОВ – химия фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының физик химия кафедрасы доценты.



ГАЛИМ ГЫЙЛЬМЕТДИН улы ХИСАМИЕВ — техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының гомуми һәм органик химия кафедрасы доценты, химия фәне буенча татар телендәгә дәреслек, мәсьәләләр җыентыгы, сүзлек авторы.

Абдуллин И.Г., Хусанов М.А., Хисамеев Г.Г. Новые аспекты формирования композиционных электрохимических покрытий.

В статье рассматриваются некоторые взгляды на формирование композиционных электрохимических покрытий на основе адсорбционной теории.

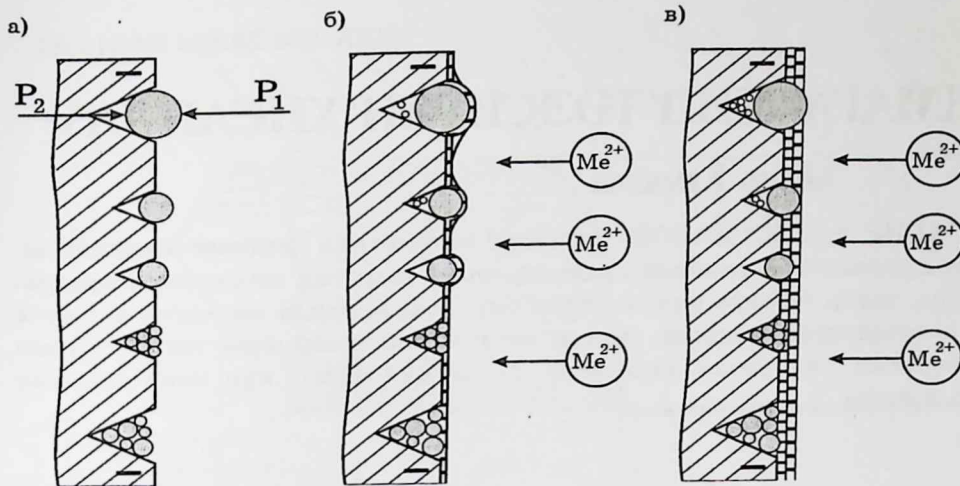
Композицион электрохимик капламнар (КЭК) формалаштыру механизмын анализлау дисперс кисәкчекләр (ДК) тоткарлану һәм аларның металл-матрица белән каплану шартларында берьюлы кайтарыла (утыртыла) торган фазаларның (металл-кисәкчек-электролит) үзара тәэсир итешүен исәпкә алуны таләп итә. ДК тоткарлану асылда кисәкчекләрнең тоташ агымында өслеккә ябышып калуынан яки ышкылып китүеннән гыйбарәт. Кисәкчекләрнең өслектә тоткарланып калуы өчен ниндидер мизгел кирәк һәм ул контактка керүче өслекләрнең табигатенә, электролиз шартларына һ.б. факторларга бәйле.

Тоткарлау көчләре балансы [1, 2] схемасы буенча алар аерылып чыга торган металл, электролит-суспензия күләмендәгә дисперс кисәкчекләр һәм катод тирәсендәгә фәзадан тәэсир итәргә мөмкин. Мөгаен, шушы баланстың электростатик тәшкилләгече мөһим булса да, ул билгеләүче фактор түгел. Аерым алганда, металллар нигезендәгә кисәкчекләр судагы суспензияләрдә тискәре корылган булалар һәм шул сәбәпле кадмий, кургаш, бакыр, көмеш кебек өслекләре уңай корылган металллар белән бергә кайтарылалар. Мондый КЭК күп тапкырлар өйрәнелгән дә иде һәм шуның нәтижәсендә кургаш нигезендә КЭК

булдырылган иде. Бу вакытта электростатик факторның уңай йогынтысы дисперс кисәкчекләр һәм металл өслегендә лигандларның һәм комплекслы ионнарның адсорбциясә белән тыгыз бәйләнештә булуы ачыкланды [4, 5]. Шуңа таянып, без электролитның бер ук компонентлары кайтарыла (утыртыла) торган матдәләр өстендә адсорбланырга тиеш түгел дип һәм КЭК формалашканда ДК тоткарлануның һәм металл белән каплануның бер шарты булып кайтарылуның адсорбцион стимуллаштырылуы тора дип саныйбыз [6].

Кайтарыла торган фазаларның өскатлауларын «гомумиләштерү» нәтижәсендә металл белән кисәкчекләр арасында гомум кабул ителгән адсорбат «күперчекләре» (бәйләнешләр) аша күптөрле бәйләнешләр барлыкка килергә мөмкин дип карарга була.

Дисперс кисәкчекләр өслегендә металл комплекслары адсорблашу, суспензиянең электрокинетик тотрыклыгын арттырудан һәм ДСнең агломератлашуына комачаулавынан тыш, контакт урыннары тирәсендә концентрацион полярлашуны киметергә, бу зонада металлның кабат корылу һәм электрокристаллашу шартларын үзгәртәргә мөмкин. [7] хезмәттә дисперс фаза кисәкчекләренә ионнар күчереп йөртүе нәтижәсендә металл кай-



1 рәс. Ябышу — контакт (а), электруткөрүчән (б) һәм электруткөрмәүчән (в) кисәкчекләренең металл белән каплану схемасы

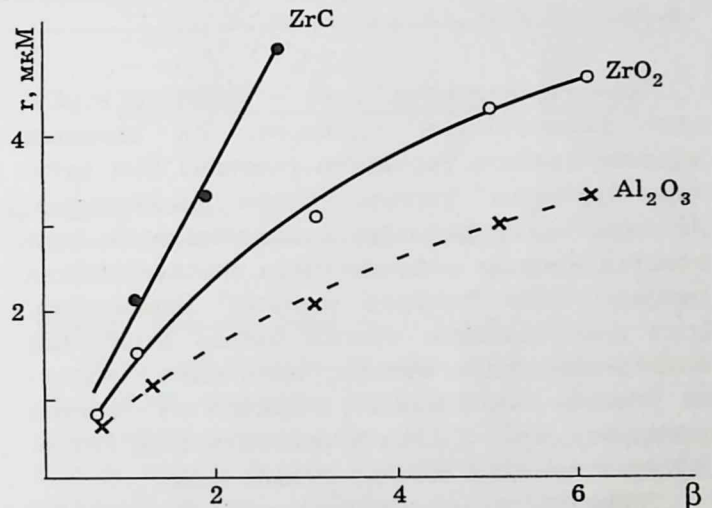
тарылуның берничә кат көчәюе күрсәтелә.

Металл белән каплану, ягъни бергә утыртылу процессы, беренче чиратта металлның элгәр өслектә яки тоташ яңарып торган матрица өстендә электрукристаллашу үзенчәлеге, электролитның табигатеннән, электролиз шартларыннан бәйсез рәвештә, ДК нең үлчәмнәре һәм капламнарның морфологиясе белән билгеләнә. Мәсәлән, 1 нче рәс. шушы факторның күзәтелүе чагылдырыла.

Металл-матрица өслегенң морфологиясе тоткарлана һәм каплана торган кисәкчекләренең максималь үлчәмен чикли. Электролитның составын, кисәкчекләренең табигатен һәм электролиз режимын үзгәртү аша (2 рәс.) үлчәмнәре туры китерүне, утыртылуның адсорбцион стимуллаштыру эффектның максатчан көйләргә мөмкин [6].

Кечкенә үлчәмле кисәкчекләренең өлеше чагыштырмача аз һәм эре кисәкчекләр кап-

лану чикле булганда КЭК составына кергән кисәкчекләр фракциясе, суспензиядәге кисәкчекләр составыннан үзгә була. Шул сәбәпле, составлары һәм үзлекләре белән макрогомоген КЭК барлыкка килә. Периодик электр агымы куллану кайтарыла торган металлны «гомогенлаштыра», аның микрорельефын тигезли, ә болар, үз чиратында, ДКнең өслек буенчагына түгел, ә күләм буенча тигез итеп таралуын тәэмин итә. Бу шартларда тигезрәк үлчәмле (бертөрләрәк фракцияле) дисперс кисәкчекләр куллану аларның КЭКдагы микъдарын арттыра [8].



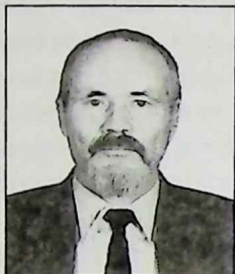
2 рәс. Никель матрица белән капланган дисперс кисәкчекләренең үлчәмнәре ($\beta = I_{\text{max}}^{\text{K}} / I_{\text{max}}^{\text{a}}$; Al_2O_3 өчен масштаб ике тапкыр киметелгән)

ЧЫГАНАКЛАР

1. Полукаров Ю.Н., Гринина В.В. Исследование процесса зарастания инертных частиц, лежащих на горизонтальном катоде // Защита металлов, 1975, т.11, №1. С. 27-32.
2. Полукаров Ю.М., Лямина Л.И., Гринина В.В., Тарасова Н.И. О механизме включения твердых частиц в электролитический осадок // Электрохимия, 1978, т. 14, вып. 11. — С. 1635-1645.
3. Демущкин Н.Н., Фомичев В.Т., Озеров А.М. Получение сплава // Прикладная электрохимия, Казань, 1974, вып. 3-4. — С. 66-68.
4. Абдуллин И.А., Рамов Е.А. Композиционные электрохимические покрытия на основе свинца // Прикладная электрохимия. — Казань, 1982. — С. 20-21.
5. White C., Foster I. A study of Particle-Cathode Adhesion during the Formation of Electrodeposited Composite Coatings Trause. Inst. Metall Finish. — 1978, v. 56. №2, p. 92-96.
6. Абдуллин И.А. Роль состава электролита и режимов электролиза в процессах формирования композиционных электрохимических покрытий // Казанский медицинский журнал. — Казань, 1994, т. 75. №3. — С. 247-249.
7. Тихонов А.П., Кириллова Е.Г. Коллоидный журнал, 1984. т. 46. №3. — С. 594-597.
8. Абдуллин И.А., Головин В.А., Давлиев М.М. Опыт нанесения композиционных электрохимических покрытий в режимах периодического тока // Вестник машиностроения, 1989, №7. — С. 62-64.

АРКАЛЫ КОРЫЛМАГА ЖИЛ ТӘЭСИРЕН ХИСАПЛАУ

Абрик Камалов



АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты. Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясенң теоретик механика кафедрасы профессоры, татар телендә югары белем бирү юнәлешендә иң актив эшләүче һәм югары нәтижеләргә ирешкән галим; югары мәктәпләр өчен татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслеге, 7 уку кулланма, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

Камалов А. З. О воздействии ветра на арочные сооружения.

Пренебрегая вторичными потенциалами скоростей, рассчитана величина возмущающего давления, определяющего воздействие ветра на полуцилиндрическое арочное сооружение. Контактное давление между цилиндрическим арочным покрытием и подкрепляющими арками определено из дифференциальных уравнений равновесия, учитывающих поперечные сдвиги в области контакта. Приведено решение задачи о напряженно-деформированном состоянии полуцилиндрического арочного сооружения с подкрепляющими круговыми арками.

Билгеле булганча, җил – һаваның турбулент хәрәкәтеннән гыйбарәт. Ул һаваның хәрәкәт тизлегә тәртипсез (хаотик) һәм регуляр булмаган үзгәрүе белән сыйфатлана. Җилнең төрле формадагы корылмаларга, шул исәптән аркалы корылмаларга тәэсире асылда гәҗәеп төрле булырга мөмкин. Беренчедән, җил корылмаларга статик басым ясый яки йөкләм барлыкка китерә; икенчедән, тизлекле басым пульсациясе ярсыткыч өстәмә көчләр тудыра, ә алар корылмаларның тирбәнешен кузгаткыч көчләр булып тора.

Эластик элементлардан (цилиндрик түшәмә һәм ныгытучы аркалардан) торган корылмалар, җилнең тизлегә билгеле бер зурлыкка ия булганда, ягъни өермәнең өрү ешлыгы корылманың үзгәрешчәнлегенә якынлашканда, корылманың резонанска килү ихтималы туа. Бү күренеш, үз чиратында, өстәмә көчәнешләр барлыкка килүгә сәбәпче була. Дөрес, формалары буенча катлаулы булган корылмаларга җилнең тәэсирен физик һәм математик яктан тасвирлау гәҗәеп читен. Шунлыктан, җилнең корылмаларга тәэсирен чагылдыру өчен, төрле идеальләштерелгән модельләр карала. Гадәттә, гамәли мәсьәләләрдә җилнең уртача нормаланган тизлек төшенчәсе кертелә.

Тикшерелә торган аркалы корылмага җил тәэсиренең математик моделен төзү өчен фаразлар системасын тәгъбирләп китик: җилнең уртача нормаланган тизлегә даими һәм чиксез еракта ул u_∞ -га тигез; җил тиз-

легенең пульсациясе исәпкә алынмый; һава ламинар агым булып хәрәкәтленә.

Бу фаразларга таяну классик теорияләрдә [1], тизлекнең ϕ потенциалын һәм үзгәрешле p басымын

$$\phi = \phi_1 + \phi_2, \quad p = p_1 + p_2$$

рәвешендә күрсәтү мөмкинлеген бирә. Биредә ϕ_1 һәм p_1 – цилиндрик түшәмә абсолют каты дип фараз иткәндә, идеаль газ агымы кырын сурәтләүче тизлек потенциалы һәм басым үзгәреше; ϕ_2 һәм p_2 – эластик цилиндрик түшәмәнең урта өслек нокталары күчеше нәтижәсендә барлыкка килгән өстәмә икенчел тизлек потенциалы һәм басымы. Теоретик һәм эксперименталь тикшеренүләрдән [1-3] чыгып, цилиндрик түшәмәнең аэроэластик параметрларының билгеле бер зурлыklары өчен икенчел тизлек потенциалын һәм басымын исәпкә алмаска мөмкин.

Димәк, ярымцилиндрик аркалы корылмага җил тәэсирен якынча исәпкә алу мәсьәләсе

$$\nabla^2 \phi_1 = 0 \quad (1)$$

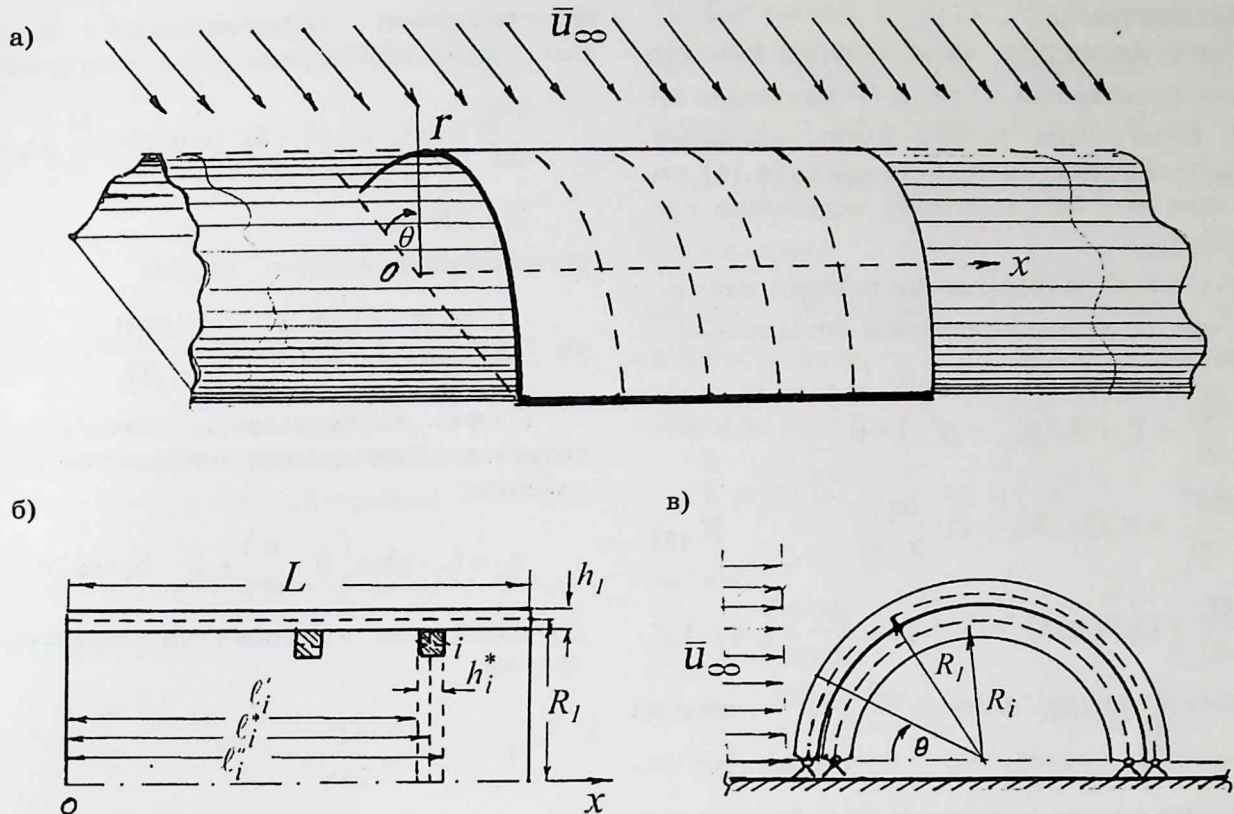
Лаплас тигезләмәсен тизлек потенциалына карата цилиндрик координатларда язуга һәм

$$\frac{\partial \phi_1}{\partial r} = 0 \quad (r = R), \quad \frac{1}{r} \frac{\partial \phi}{\partial \theta} = 0 \quad (\theta = 0),$$

$$\phi_1 = -u_\infty r \cdot \cos \theta \quad (r \rightarrow \infty) \quad (2)$$

чик шартларын куллануга китерелә.

Идеаль газ тарафыннан цилиндрик түшәмәгә булган басым түбәндәге



1 рәс. Аркалы корылманы хисаплау схемасы:

а) корылманың гомум күренеше; б) буй кисем һәм элементларның геометрик үлчәмнәре; в) аркалы кисем

$$p_1 + \rho_0 \frac{v^2}{2} = p_\infty + \rho_\infty \frac{u_\infty^2}{2},$$

$$v^2 = v_r^2 + v_\theta^2; v_r = \frac{d\phi_1}{dr}, v_\theta = \frac{1}{r} \frac{d\phi_1}{d\theta} \quad (3)$$

Бернулли тигезләмәсеннән табыла. Биредә ρ_0 – һаваның тыгызлыгы.

Цилиндрик түшәмә $x=0, L$ кырыйлары белән, шундый ул R_1 радиуслы, чиксез озын һәм абсолют каты ярымцилиндрик экраннар-га шарнирлар ярдәмендә беркетелгән булсын (1а рәс.).

Бу очракта (1)–(3) мәсьәләсенең чишелешен

$$\phi_1 = -u_\infty \left(r + \frac{R_1^2}{r} \right) \cos \theta$$

рәвешендә язабыз.

Димәк, $r=R_1$ өчен (3) формулалары нигезендә цилиндрик түшәмәгә булган җил басымын

$$p_1 = p_0^* - \rho_0 u_\infty^2 \left(\frac{1}{2} - \cos 2\theta \right) \quad (4)$$

формуласыннан чыгып исәпләргә мөмкин.

Безнең мәсьәлә өчен $p_0^* = p_i - p_\infty = 0$.

Күп кенә очракларда, җил басымының аркаларга тәсирен тикшергәндә, басым (4) рәвешендә алына. Бу ысул бик үк дөрес түгел, чөнки басым аркага түшәмә аша бирелә. Димәк, басым тәсирендә N ярымәйләнә аркалар белән ныгытылган, R_1 радиуслы, L озынлыклы, h_1 калыңлыклы ярымцилиндрик кабырчыктан торган корылманың көчәнеш-деформация халәтен тикшерергә кирәк. Ныгыткыч арканың калыңлыгы

h_i , киңлегә $h_i^* = (\ell_i'' - \ell_i')$, радиусы R_i ($i = \overline{1, N}$) булсын (1в рәс.). Аркалар ара-

сын, ягъни $(\ell_{i+1}' - \ell_i'')$ зурлыгын билгеләгәндә, p_1 басымы тәсирендәгә түшәмә үзенең тотрыклыгын югалмаска тиеш (1б, в рәс.).

Димәк, күчәрәң перпендикуляр булган җил басымы тәсирендә цилиндрик кабырчыкның бөгелү мәсьәләсе N арка белән түшәмәне берләштерү мәсьәләсенә китерелә.

Алар тоташкан $\ell_i' \leq x \leq \ell_i''$, $0 < \theta < \pi$ өлкәләрдә нормаль йөкләм тәсирендә түшәмә аркаларга басым ясый. Берләшү чигендә ныгытучы аркаларның күчегү көчәнешләре

исәпкә алынмый.

Хәзер цилиндрик кабырчыкның һәм ныгыткыч аркаларның $\ell'_i \leq x \leq \ell''_i$ өлкәсендә аркылы күчегүләрен исәпкә алуны дифференциаль тигезләнеш тигезләмәләреннән [4] чыгып, ялганыш басымын табу мәсьәләсен куйык.

$\ell'_i \leq x \leq \ell''_i$ өлкәсендә цилиндрик кабырчык һәм арканың тигезләнеш тигезләмәләрен [5]

$$\begin{aligned} \frac{dQ_\ell}{d\theta} - T_\ell + R_\ell(p_{n,\ell}^+ - p_{n,\ell}^-) &= 0, \\ \frac{dM_\ell}{d\theta} &= R_\ell Q_\ell, \quad M_\ell = D_\ell \frac{d\varphi_\ell}{R_\ell d\theta}, \\ \frac{dT_\ell}{d\theta} + Q_\ell &= 0, \quad Q_\ell = K_\ell \left(\varphi_\ell + \frac{dw_\ell}{R_\ell d\theta} \right), \quad \ell = 1, 2 \end{aligned} \quad (5)$$

рәвешендә языйк. Биредә T_ℓ , Q_ℓ – орынма һәм аркылы көчләр; M_ℓ – бөгү моменты; w_ℓ – бөгелеш (нормаль күчеш); φ_ℓ – борылу почмагы; $\rho_{n,\ell}^+$, $\rho_{n,\ell}^-$ – түшәмәгә һәм аркаларга куелган нормаль басым көчләре (формулаларны гадиләштерү ниятеннән, биредә i индексын язмадык);

$$D_\ell = \frac{E_\ell h_\ell}{12(1-\nu_\ell^2)}, \quad K_\ell = \frac{5}{6} G_{13}^{(\ell)} h_\ell,$$

E_ℓ – эластиклык модуле; $G_{13}^{(\ell)}$ – аркылы күчегү модуле; ν_ℓ – Пуассон коэффициенты; h_ℓ – кабырчыкларның калыңлыгы.

1 һәм 2 индекслары түшәмәгә һәм аркага карый.

(5) дифференциаль тигезләмәләреннән

$$\begin{aligned} \frac{d^5 W_\ell}{d\theta^5} + \frac{R_\ell^2}{K_\ell} \frac{d^5}{d\theta^2} (\rho_{n,\ell}^{(+)} - \rho_{n,\ell}^{(-)}) - \\ - \frac{R_\ell^3}{D_\ell} (\rho_{n,\ell}^{(+)} - \rho_{n,\ell}^{(-)}) &= 0. \quad (\ell = 1, 2) \end{aligned} \quad (6)$$

тигезләмәсенә киләбез.

Тоташу өлкәләрендә

$$\frac{d^5 W_1}{d\theta^5} = \frac{d^5 W_2}{d\theta^5}, \quad \rho_{n,1}^{(+)} = -\rho_{n,2}^{(+)} \left(\frac{1}{2} - \cos 2\theta \right),$$

$$p_{n,2}^{(-)} = 0, \quad p_{n,1}^{(-)} = p_{n,2}^{(+)} = q_i$$

тигезләмәләре урынлы булганлыктан, (6) ти-

гезләмәләренә беренчесеннән икенчесен алып, ялганыш басымы q_i -ны табу өчен

$$\begin{aligned} \frac{d^2 q_i}{d\theta^2} - \omega_i^2 q_i &= \left[(4 + \Omega^2) \cos 2\theta - \frac{\Omega}{2} \right] \rho_0 u_\infty^2 \\ (i = \overline{1, N}) \end{aligned} \quad (7)$$

тигезләмәсенә киләбез. Биредә

$$\omega_i^2 = \frac{1}{2} \left(\frac{K_1 R_1}{D_1} + \frac{K_i R_i}{D_i} \right), \quad \Omega^2 = \frac{K_1 R_1}{D_1}.$$

(7)-нче дифференциаль тигезләмәне интеграллап, i -нче тоташу өлкәсендәгә басымын табабыз:

$$q_i = C_i \cdot \operatorname{ch} \omega_i \left(\theta - \frac{\pi}{2} \right) + a_i - b_i \cos 2\theta. \quad (8)$$

Бу формулада түбәндәгә билгеләмәләр кертелгән:

$$\begin{aligned} a_i &= \rho_0 \cdot u_\infty^2 \frac{\Omega^2}{2\omega_i^2}, \\ b_i &= \rho_0 \cdot u_\infty^2 \frac{(4 + \Omega^2)}{2\omega_i^2 (4 + \omega_i^2)}, \quad (i = \overline{1, N}) \end{aligned} \quad (9)$$

C_i – билгесез интеграллау даимиләре. Алар

$$W_i = W_2^{(i)}, \quad (i = \overline{1, N}) \quad (10)$$

берләшү шартларыннан табыла.

Шулай итеп, мәсьәлә җил басымы p_1 һәм $\ell'_i \leq x \leq \ell''_i$ өлкәләрендә эчке q_i ($i = \overline{1, N}$) басымнары тәэсирендәгә цилиндрик кабырчыкның $W_1(x, \theta)$ бөгелешен һәм q_i басымнары тәэсирендәгә ныгытучы N арканың $W_2^{(i)}$ ($i = \overline{1, N}$) бөгелешен исәпләүгә китерелде.

Цилиндрик түшәмәнең W_1 -га карата бөгелү дифференциаль тигезләмәсен [1]-дә китерелгән рәвештә язабыз:

$$\begin{aligned} c^2 \left[(\nabla^2 + 1)^2 \nabla^2 \nabla^2 F - \right. \\ \left. - 2R_1^2 (1 - \nu_1) \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left(R^2 \frac{\partial^2}{\partial x^2} - \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} \right) \nabla^2 F \right] + \\ + R_1^4 \frac{\partial^4 F}{\partial x^4} - \frac{R_1^2}{E_1 h_1} Z = 0 \end{aligned} \quad (11)$$

(11) тигезләмәсендә түбәндәгә билгеләмәләр кертелгән:

$$Z = -p_1 + \sum_{i=1}^N q_i [\delta(x - \ell_i'') - \delta(x - \ell_i')],$$

$$c^2 = h_1^2 / 12R_1^2 (1 - v_1^2),$$

$$w_1 = \nabla^2 \nabla^2 F, \quad \nabla^2 = R_1 \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial \theta^2},$$

$$\delta(x - \ell) = \begin{cases} 1, & x \geq \ell, \\ 0, & x < \ell \end{cases} \text{ шартларын канәгәтлән-}$$

әндерүче Хевисайд функциясе.

(11)-нче дифференциаль тигезләмәнең $x=0, L$ һәм $\theta=0, \pi$ кырыйларында $w_1=0$ һәм

$\frac{d^2 w_1}{d\theta^2}$ шартларын канәгәтләндерүче фунда-
менталь чишелешен

$$w_1 = \sum_n \sum_k \left\{ \sum_{j=1}^N (a_{nkj} C_j + b_{nkj}) \sin \lambda_k \ell_j^* \sin \lambda_k h_j^* + \right. \\ \left. + \rho_0 u_{\infty}^2 c_{kn} \right\} \sin \lambda_k x \sin 2n\theta \quad (12)$$

рәвешендә, ә [6]да китерелгән тигезләнеш тигезләмәләренең ныгытучы аркалар өчен чишелешен

$$W_2^{(i)} = C_i \cdot \chi_{1i} \cdot f_{1i}(\theta) + \chi_{2i} \cdot f_{2i}(\theta) \quad (i = \overline{1, N}) \quad (13)$$

формасында языйк. (13) формуласындагы беренче буын [6]дагыча булса, өстәмә икенче буын тоташу өлкәсендәге басым тәэсире нәтижәсендә барлыкка килә.

Ялганыш шартлары (10)ны канәгәтләндерү максатыннан чыгып, $W_2^{(i)}$ бөгелешләрен $\sin 2n\theta$ буенча рәткә таркатабыз:

$$W_2^{(i)} = \sum_{n=1}^{\infty} (a_{in} C_i + b_{in}) \sin 2n\theta. \quad (14)$$

(12)–(14) формулаларына кертелгән катлаулы билгеләмәләр, мөкаләнең күләме чикле булу сәбәпле, биредә китерелми.

Түшәмәнең $W_1(C_1, C_2, \dots, C_N)$ һәм аркаларының $W_2^{(i)}(C_i)$ ($i = \overline{1, N}$) бөгелешләрен (10)нчы тигезләмәгә кую өчен, башта W_1 -не ℓ_i' дән ℓ_i'' гә кадәр интеграллыйбыз һәм табылган зурлыкларны $h_i^* = (\ell_i'' - \ell_i')$ кыйммәтенә бүлөбез. Нәтижәдә, $W_{1урт}$ һәм $W_2^{(i)}$ -не (10)нчы шартларга куеп, билгесез C_i зурлыкларын табу өчен түбәндәге тигезләмәләр системасына киләбез:

$$\sum_{j=1}^N A_{ij} C_j = L_i, \quad (i = \overline{1, N}) \quad (15)$$

Биредә:

$$A_{ij} = a_{nj}^{(i)} - a_{jn} \delta(i, j), \quad L_i = b_{in} - b_{in}^*,$$

$$a_{nj}^{(i)} = \frac{2R_1}{h_i^*} \sum_{k=1}^{\infty} \gamma_{kj}^{(i)} a_{nkj} / \bar{\lambda}_k, \quad \delta(i, j) = \begin{cases} 1, & i = j \\ 0, & i \neq j \end{cases}$$

$$b_{in}^* = \frac{2R_1}{h_i^*} \left\{ W_{1n} \sum_{k=1}^{\infty} \sin \mu_{ki} \sin v_{ki} + \right. \\ \left. + \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{m=1}^N \gamma_{km}^{(i)} b_{nmk} / \bar{\lambda}_k \right\},$$

$$\gamma_{kj}^{(i)} = \sin \mu_{kj} \sin \mu_{ki} \sin v_{kj} \sin v_{ki},$$

$$\bar{\lambda}_k = k\pi R_1 / L,$$

$$\mu_{kj} = \lambda_k \ell_j^*, \quad v_{kj} = \lambda_k h_j^* / 2, \quad W_{1n} = \rho_0 u_{\infty}^2 c_{kn}.$$

Бу тигезләмәләр системасын чишеп, барлык билгесез C_i ($i = \overline{1, N}$) зурлыкларын табабыз. Димәк, арка корылмасын тәшкил итүче түшәмәнең һәм ныгытучы N арканың көчәнеш-деформация халәтен ачыклаучы барлык зурлыклар табыла. Кар басымы астында булган корылмаларның көчәнеш-деформация халәте шушыңа охшаш рәвештә исәпләнә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ильгамов М. А., Камалов А. З. Колебания цилиндрической оболочки конечной длины в акустической среде // Сб. "Исследования по теории пластин и оболочек", вып. IV, КГУ. – Казань, 1966. – С. 367–376.
2. Гафуров М. Б. Изгиб цилиндрической оболочки, закрепленной по противоположным образующим, при ее поперечном обтекании жидкостью // Сб. "Статика и динамика оболочек". Тр. семинара, вып. 8, КФТИ КФАН СССР. – Казань, 1977. – С. 156–161.
3. Ильгамов М. А. Изгиб и устойчивость цилиндрической оболочки при ее поперечном обтекании жидкостью // Прикладная механика, 1975, т. XI, вып. 3. – С. 12–19.
4. Артюхин Ю. П., Карасев С. Н. Некоторые контактные задачи теории тонких пластин // Сб. "Исследования по теории пластин и оболочек", вып. X, КГУ. – Казань, 1973. – С. 159–166.
5. Камалов А. З. Сыгылмалы тәжләр белән ныгытылган өчшарнирлы арканың көчәнеш-деформация халәтен тикшерү // Фән һәм Тел, 1999, №1. – 57–61 б.

ТУФРАК ЭШКӘРТҮ МАШИНАЛАРЫНЫҢ РОТАЦИОН ОРГАННАРЫ ЭНЕРГЕТИКАСЫ

Петр Макаров



ПЕТР ИЛЬИЧ МАКАРОВ – техник фәннәр докторы, Казан дәүләт авыл хуҗалыгы академиясенең авыл хуҗалыгы машиналары кафедрасы профессоры. Ул бер монография, 3 китап – уку кулланмасы, 70-тән артык фәнни мәкалә авторы, шулар арасында 12 уйлап табу таныклыгы бар.

Татар телендә лекцияләр укый һәм гамәли дәрәсләр алып бара.

Макаров П. И. Энергетика ротационных органов почвообрабатывающих машин.

В работе рассматривается новая методика определения энергоемкости технологического процесса обработки почвы, выполняемого ротационными рабочими органами машин. Она основана на разделении общих затрат мощности на две составные части и определении их величин применительно к отдельным видам конструктивного оформления ротационных рабочих органов с учетом их размеров и физико-механических свойств почвы.

Туфрак эшкәрткән энергия чыгымын хисаплауның билгеле булган ике ысулы бар. Аларның беренчесе якынча ысул һәм ул тәҗрибеләр юлы белән табылган коэффициентлар куллануга нигезләнгән [1]. Мәселән, жир эшкәртү фрезасы өчен бу бәйлелек түбәндәгечә языла:

$$N_a = K_q \cdot b \cdot a \cdot V_3. \quad (1)$$

Биредә b – алым киңлегә, a – эшкәртү тирәнлегә, V_3 – тизлек, K_q – фрезерлауга чагыштырма каршылык. Аның зурлыгы түбәндәге формуладан табыла:

$$K_q = K_1 \cdot K_2 \cdot K_3 \cdot K_4 \cdot K_5 \cdot K_6 \cdot K_7. \quad (2)$$

Бу тигезләмәнең һәр коэффициенты эшнәң билгеле бер параметрын тасвирлый. Ләкин әлегә ысул кайбер факторларның йогынтысын исәпкә алмый һәм, шуңа күрә, аны якынча санаулар өчен генә кулланырга мөмкин.

Энергия чыгымын дөресрәк хисаплай торган ысул А.Д.Далин тарафыннан эшләнгән [2]. Ул туфракны фреза белән эшкәрткәндә төп факторларны исәпкә ала торган формулалар куллануга нигезләнгән:

$$N_r = N_k + N_{bi} + N_{fi} + N_{t.b.} + N_3. \quad (3)$$

Биредә N_k – туфракны кисүгә тотылган егәрлек, N_{bi} – туфракны ыргытуга киткән егәрлек, N_{fi} – фрезаны кыр өстеннән йөртүгә киткән егәрлек, $N_{t.b.}$ – тапшыргычлардагы ышкылуга киткән егәрлек, N_3 – фрезаны этүгә киткән егәрлек.

Бу метод жир эшкәрткәч фрезаларны хисаплаганда һәм проектлаштырганда киң таралыш тапты [2, 3, 1].

Энергия чыгымын аерым өлешләргә бүлеп, А.Д.Далин ысулы буенча өйрәнү бик тө дөрес. Ләкин хисаплаулар вакытында тәҗрибеләр юлы белән табылган коэффициентлар куллану бу ысулның кыйммәтен шактый киметә.

Туфракны ротацион органнар белән эшкәрткәндә технологик процесска энергия чыгымын хисаплауның без тәкъдим иткән методикасы да А.Д.Далинның методик алымына нигезләнгән. Ләкин, мәсьәләне чишкәндә, ротацион органнарның һәр төре өчен конструктив параметрларын исәпкә алып, аерым тигезләмәләр чыгарыла.

Ротацион органнар эшләгәндә гомуми сарыф ителгән егәрлекне ике өлешкә бүлеп карап була: технологик эшнә башкаруга киткән N_T егәрлегенә һәм эш процессы барган вакытта сарыф ителә торган N_n технологик котылгысыз егәрлеккә, ягъни

$$N_r = N_T + N_n. \quad (4)$$

Технологик эшкә киткән энергиягә туфракны деформацияләүгә һәм аның кисәкчеләрен читкә ыргытуга сарыф ителгән егәрлек керә:

$$N_T = N_g + N_{bi}. \quad (5)$$

Ә технологик котылгысыз сарыф ителүләр (югалтулар) түбәндәгечә табыла:

$$N_n = N_{fi} + \eta_m N_T + N_3. \quad (6)$$

Биредә өске “-” тамгасы эшче органның өстән-аска, ә аскысы (“+” тамгасы) – астан-өскә әйләнүенә туры килә; η_m – механик тапшыргычлардагы гомуми энергия югалту коэффициенты. Аның зурлыгы 0,10...0,20 чикләрендә үзгәрә [1].

Кабарынкы өслекле ротацион орган

Гомуми очракта, ротацион орган эшләгәндә энергия сарыф итү аңа бердәй тәэсир итүче көчнән Х-лар күчәре буенча тәшкилләгече һәм каршылык көчләренән әйләнү күчәренә карата тудырган момент зурлыктарына бәйле. Шуңа күрә технологик процесска киткән егәрлек түбәндәгечә табыла [3]:

$$N_T = P_x V_e + M\omega + F_{\text{Ы}} V_{\text{Ы}}. \quad (7)$$

Монда ω – ротацион органның почмакча тизлеге.

Туфрак эшкәртү машинасын йөртүгә киткән егәрлекне хисаплаганда гомуми каршылык көчненән вертикаль тәшкилләгече зурлыгын исәпкә алырга кирәк:

$$N_{\text{И}} = f_n V_e (G_M - P_Z). \quad (8)$$

Монда f_n – таяныч тәгәрмәчләрнең әйләнеп баруға каршылыгы коэффициенты, G_M – туфрак эшкәртү машинасының массасы.

Эшче өслеге кабарынкы, куелу почмагы $\alpha = 90^\circ$ булган ротацион органның энергия сарыф итүе аны әйләндерү юнәлешенә бәйле түгел һәм аларда “этү” көче барлыкка килми.

Тапшыргычларда егәрлек югалтуларны энергия сарыф ителүгә пропорциональ итеп алсак, әйләнү күчәрле вертикаль яки аңа якын булган ротацион органнар эшләгәндә гомуми егәрлекне табу формуласы түбәндәгечә языла:

$$N_T = (1 + \eta_n) \left(P_x V_e + M\omega + F_{\text{Ы}} V_e \frac{\cos \psi_c}{\cos \theta_c} \right) + f_n V_e (G_M - P_Z). \quad (9)$$

Батынкы өслекле ротацион орган

Туфракны батынкы өслекле эшче органнар белән эшкәрткәндә, технологик процесска сарыф ителгән егәрлек, тәэсир итүче көчләрне исәпкә алып [3], түбәндәгечә табыла:

$$N_T = P_x V_e + M\omega + ab\gamma V_e^3 \left(1 + \lambda^2 \pm 2\lambda e_{\text{Ы}} \right) \frac{\cos \psi_c}{\cos \theta_c}. \quad (10)$$

$$\text{Монда } \psi_c = \frac{\mu + \mu' + v_0}{2}; \quad \theta_c = \frac{\mu + \mu' - v_0}{2};$$

$e_{\text{Ы}} = \cos \alpha \cdot \cos \varphi_{\text{Ы}} \pm \sin \alpha \cdot \sin \beta \cdot \sin \varphi_{\text{Ы}}; \quad \varphi_{\text{Ы}}$ – эшче өслекнең туфракны ыргыту моментындагы борылу почмагы; v_0 – эшче өслекнең буразна төбенә карата авышлык почмагы; μ, μ' – тышкы һәм эчке ышкылу почмаклары.

Гомуми егәрлек түбәндәге формуладан табыла:

$$N_T = (1 + \eta_n) \cdot (P_x V_e + M\omega + F_{\text{Ы}} V_{\text{Ы}}) + f_n V_e (G_M - P_Z). \quad (11)$$

Ротацион органнарның радиаль элементлары

Ротацион органнарның радиаль элементлары (мәсәлән, туфрак эшкәртүче фреза пычаклары) эшләгәндә энергия сарыф итүне табуның мәгълүм методлары аның радиаль элементларының формасын һәм үлчәмен тасвирлый торган төп параметрларны һәм аларның эшкәртелә торган туфрак белән бәйләнештә булган гомуми санын исәпкә алмыйлар. Ә болар хисаплауның төгәлләгенә тәэсир итә торган мөһим факторлар булып торалар.

Гомуми очракта, радиаль куелган пычакның эшенә сарыф ителгән егәрлек, аның каршылык көче һәм моменты формуласы нигезендә [3] түбәндәгечә табыла:

$$N_T = M\omega + F_{\text{Ы}} V_{\text{Ы}}. \quad (12)$$

Бер дискта урнашкан һәм бер яссылыкта эшләүче радиаль элементларның бер үк вакытта эшләвен бер пычакка туры килә торган эшче бәйләнеш почмагын тасвирлаучы K_Z коэффициентын кертәп исәпкә алырга мөмкин. Әгәр дә бирелгән вакытта радиаль элемент $2\pi/Z$ почмагына борылса, туфрак белән бәйләнештә берьюлы K_Z пычак була:

$$K_Z = Z \frac{\theta_K}{2\pi}. \quad (13)$$

Монда Z – дискның бер ягындагы пычаклар саны, θ_K – ротацион органның эшче орыну почмагы.

Шул вакытта каршылык көчләренән суммар моменты табыла:

$$M_o = Z_g \frac{Z\theta_K}{2\pi} M. \quad (14)$$

Биредә Z_g – ротордагы эшче дисклар саны.

Радиаль элементлар белән ротацион органның кулланыла торган гомуми егәрлеге (12) һәм (14) формулаларын исәпкә алып жиңел табыла [3]:

$$N_T = (1 + \eta_n) \cdot (M_o \omega + F_{\text{Ы}} V_{\text{Ы}}) + P_{\text{ox}} V_e + f_n V_e (G_M - P_{\text{oz}}). \quad (15)$$

Ротацион органнарның горизонталь элементлары

Ротацион жиһазларның горизонталь элементларының эшенә тотылган егәрлекне хисаплау алымы элеккеләренә охшаш. Куелган мәсьәләне гадиләштерү өчен, эшче органнарның куелу почмаклары $\alpha=\beta=0$ очрагын карыйк. Бу очракта егәрлек түбәндөгечә табыла [3]:

$$N_r = (1 + \eta_n) \cdot (M_o \omega + F_y V_y) + P_{ox} V_e + f_n V_e (G_M - P_{oz}). \quad (16)$$

“Г” һәм “Т” сыман эшче органнарның каршылыгы аларны тәшкил итүче горизонталь һәм вертикаль элементларның каршылыкларын кушып табыла. Мәсәлән, “Т” сыман пычаклар белән жиһазландырылган ро-

тацион органнарның суммар егәрлеге түбәндөгә формуладан табыла:

$$N_T^{\text{TH}} = \omega (2M_o^G + M_o^P) + V_y (2F_y^G + F_y^P). \quad (17)$$

Биредә “г” һәм “р” индекслары “Т” сыман пычакларның горизонталь һәм радиаль өлешләрнең тиешле параметрларына карый.

Мәкаләдә табылган формулалардан күренгәнчә, туфрак эшкәртү өчен кирәк булган егәрлек эшче органның рәвешенә, геометрик үлчәменә, эшкәртү тирәнлегенә, бирелеш зурлыгына, куелу һәм кисү почмакларына, әйләнү һәм бару тизлекләренә чагыштырмасына һәм, шулай ук, эшкәртелә торган туфракның физик-механик үзенчәлекләренә катлаулы бәйләнештә тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Яцук Е.П., Панов И.М. и др. Ротационное почвообрабатывающие машины. – М.: Машиностроение, 1971. – 255 с.
2. Далин А.Д., Павлов П.В. Ротационные грунтообрабатывающие и землеройные машины. – М.: Машгиз, 1950. – 258 с.
3. Макаров П.И. Технологии и техника для гладкой вспашки почв. Монография. – Казань: Издательство Казанского университета, 2000. – 288 с.
4. Зеленин А.Н. Физические основы теории резания грунтов. – М.: Изд. АН СССР, 1950. – 271 с.
5. Сурилов В.С. Исследование энергоемкости работы и обоснование некоторых параметров фрезерного пропашного культиватора: Автореф. дисс. ... канд. техн. наук. – М., 1965. – 24 с.

© Мирсәяпов Ил.Т., Бастратов С.М., Наумов В.П., Р.А.Трофименко, Сибгатуллин И.М., Ичанкин С.Т., Наумов А.В., 2002

УДК 624.012.35/45

КИСЕЛҮ НӘТИЖӘСЕНДӘ ЖИМЕРЕЛҮЧЕ ТИМЕРБЕТОН ӨРЛЕКЛӘРНЕН АРУЧАНЛЫГЫН ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬ ТИКШЕРҮ ЖАЙЛАНМАСЫ ТУРЫНДА

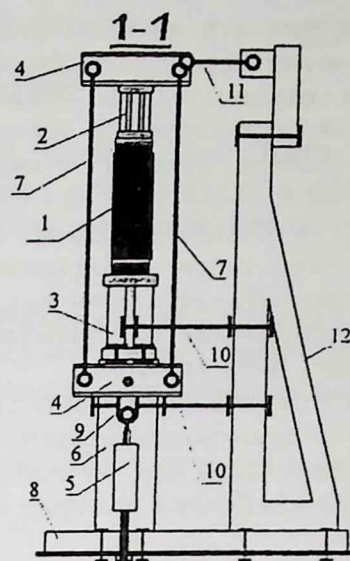
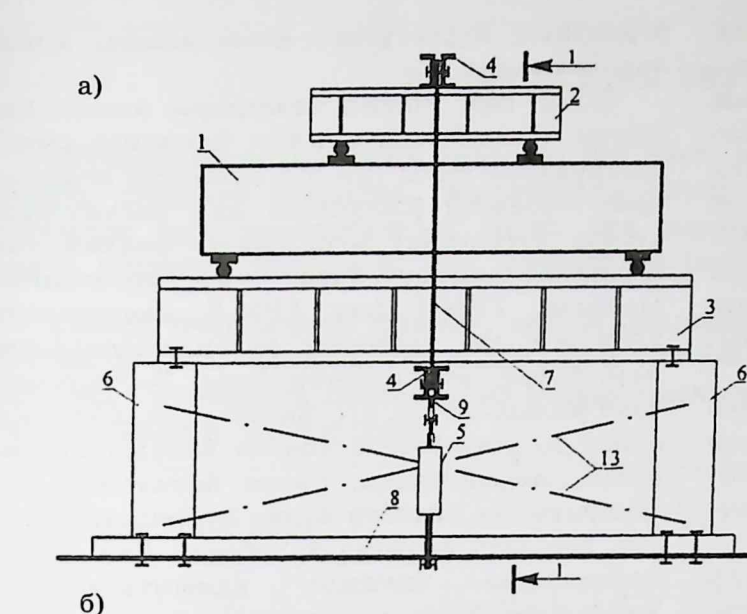
Мирсәяпов Ил.Т., Бастратов С.М., Наумов В.П., Трофименко Р.А.,
Сибгатуллин И.М., Ичанкин С.Т., Наумов А.В.

Мирсәяпов Ил.Т., Бастратов С.М., Наумов В.П., Трофименко Р.А., Сибгатуллин И.М., Ичанкин С.Т., Наумов А.В. Об экспериментальной установке для исследования усталости железобетонных балок при срезе.

В статье дается описание испытательного стенда, специально созданного для проведения усталостных испытаний железобетонных балок. На этом стенде статические и циклические нагрузки создаются с помощью гидроцилиндра, а контроль за нагружением осуществляется с помощью тензометрического динамометра. Излагается методика проведения усталостных испытаний железобетонных балок.

Тимер-бетон өрлекләрдәге кысылган бетон буенча киселеп жимерелгәндә хасил була торган көчәнеш-деформацияләр тулысынча өйрәнелмәгән. Бу хәл көчәнеш-деформация халәтен бәяләүнең катлаулыгы һәм бу өлкәгә

кагылган тикшеренүләрнең аз булуы белән аңлатыла. Шуңа күрә, киселү нәтижәсендә жимерелүче тимербетон өрлекләрен аручанлыгын эксперименталь тикшерү бүгенге көндә дә актуаль булып кала.



1 рәс. Сынау стенды һәм аның гидравлик схемасы:

а) – стендның сызгымы: 1 – сыналучы конструкция; 2 – траверс; 3 – ригель; 4 – аркылы траверслар; 5 – гидравлик домкрат; 6 – терәкләр; 7 – корыч тәжләр; 8 – идән; 9 – тензометрик динамометр; 10, 11 – терәүләр; 12 – өстәмә ныгыткыч рам; 13 – рам тәжләре.

б) – стендның гидравлик схемасы.

Экспериментлар берничә этаптан тора. Һәр бер этапның үзенә хас методик үзенчәлеге бар һәм алар, әлбәттә, билгеле бер дәрәжәдә эксперимент нәтижәләренә йогынты ясый. Эксперименталь эзләнүләр өчен 330x120x200 мм үлчәмле тимербетон өрлекләр эзерләнде. Өрлекләрнең модуле, аркылы кисем үлчәмнәренә өрлек озынлыгына нисбәтә чын төзелеш конструкцияләренә охшаш итеп алынды. Өрлекләр саф бөгелү зонасында сузылучы буй арматурның арудан өзелүен һәм кысылган бетонның арудан жимерелүен булдырмау, ягъни өрлекләрнең тикшереләчәк авыш кисем буенча жимерелүен тәмин итү күзлегеннән чыгып проектланды. Дөрес, күп тапкыр кабатланучы циклик йөкләм тәэсиренә сынаулар давамлы процесс. Сынау давамлыгы циклик йөкләмнең параметрларына, ягъни циклның Q_{max} максималь йөкләнешенә, аның ешлыгына, йөкләм циклының асимметрия коэффициентына бәйле.

Кайбер очракта өрлекләргә сынау берничә атнага сузылырга мөмкин. Сынау нәтижәләренә бетон ныклыгы үзгәрү йогынтысын һәм көчәнеш-деформация халәтенә бетонның утыру деформациясе йогынтысын булдырмау өчен бетонның гомәрә 1 елдан да кимрәк булмаса тиеш. Чөнки бу вакыт эчендә эксперименталь өрлекләрдә бетонының ныклык һәм деформация сыйфатламалары тулысынча диарлек даимиләшә. Тимербетон өрлекләренә терәк яны зоналарындагы деформация халәтен бәйләү һәм тикшерү өчен бетондагы, аркылы һәм буй арматурлардагы деформацияләргә үлчәргә кирәк. Деформацияләргә үлчәү өчен ПКБ тибындагы кәгазь нигезле тимерчыбыклы тензометрик резисторлар кулланыла. Аркылы һәм буй арматурларга нигезе 10 яки 20 мм булган, яссы элмәк рәвешендәгә рәшәткәле тензорезисторлар, ә сынау алдынан бетон өслегенә 50 мм нигезле тензорезисторлар ябыштырыла.

Статик һәм күп кабатлы циклик йөкләм тәэсирләренә сынаулар А.Н.Туполев исемендәге Казан дәүләт техник университетының ныклык һәм ышанычлык лабораториясендә махсус җыелган стендта үткәрелә. Сынау өчен иреккә таянган һәм ике тупланган көч тәэсир иткән өрлекләр алына. Өрлекләрнең бие 1800 мм, терәк күчәреннән тупланган көчкә хәтле чагыштырмача ераклык, ягъни «киселү торыгының» чагыштырмача озынлыгы $a/h_0=1,66$ итеп алынды.

Сынау стендының схемасы 1а рәс. күрсәтелгән. Ул тулысынча прокат корычыннан эшләнеп, терәкләре һәм 50 тоннага кадәр басым бирүче гидравлик домкрат идәнгә беркетелде.

Сынау барышында йөкләмне күзәтеп торучи тензометрик динамометр күрсәткечләре нигезендә башкарыла. Тензометрлардан чыгуы сигналларны 8АНЧ-23 тензометрик көчәйткече зурайта (16 рәс.). Йөкләм режимнарын даимиләштерү өчен, бу зурайтылган сигналлар УМЭ-100А егәрлек көчәйткеченә һәм йөкләм куелу режимын өзлексез күзәтеп торучи оештыручы аналоглы IBM PC 5710 компьютеры платаларына бирелә. Тензометрик динамометрның күрсәтүен тикшерү йөкләмнең статик тәэсире нигезендә башкарыла.

Тензометрик динамометрның геометрик һәм ныклык сыйфатламалары аңарда виброшүчүчәнлек деформацияләрен булдырмауны тәмин итәләр.

Күп тапкыр кабатланучы циклик йөкләмнең йогынты дәрәжәсен билгеләгәндә, өрлекләрнең циклик йөкләмне күтәрүчәнлегенә статик күтәрүчәнлеккә чагыштырыла. Шуңа күрә, циклик йөкләмгә сынау алдыннан, шул сериядәге бер яки ике өрлекне статик йөкләмгә сынарга кирәк. Статик сынаулар баскычлап йөкләм бирү юлы белән алып барыла. Йөкләмнең һәр баскычында йөкләм 15 минут тирәсе үзгәрмичә тотыла, ә һәр баскычның зурлыгы җимерүче йөкләмнең 0,1 өлешен тәшкил итә. Һәр баскыч чикләрендә тензодатчикларның күрсәткечләре компьютерга язып алына, вертикаль һәм авыш ярыклар билгеләнә, торык уртасындагы һәм терәк яны зоналарындагы бөгелешләр үлчәнә.

Тимербетон өрлекләрнең авыш кисемнәренә чыдамлыгын тикшерү дәверендә цикликның максималь йөкләм P_{max} һәм йөкләмнең ассимметрия коэффициенты r һәр өрлек өчен даими итеп алына. Динамик йөкләм алдыннан һәм циклик йөкләмнең $10 \cdot 10^3$, $20 \cdot 10^3$, $50 \cdot 10^3$, $100 \cdot 10^3$, $200 \cdot 10^3$, $500 \cdot 10^3$, $1 \cdot 10^6$, $2 \cdot 10^6$ цикллари тәэсир иткәннән соң барлык при-

борларның күрсәтүләре язып алына, ярыклар билгеләнә.

СССР һәм Россия заводлары эшләп чыгарган күп кабатлы циклик йөкләмгә сынау машиналары бары тик зур булмаган модельләренә гармоник (синусоида яки косинусоида буенча үзгәрүчән) күп кабатлы йөкләм тәэсирләренә сынау өчен генә исәпләнгән. Мәсәлән, ГРМ-1 һәм ГРМ-2 машиналары 1200 мм дан артмаган өрлек модельләрен генә сынау мөмкинлеген бирә. Эксперименталь модельләренң h/l_0 нисбәте реаль өрлекләрнең h/l_0 нисбәтенә тәңгәл булуын исәпкә алсак, модельләренң кисем биеклегенә h чагыштырмача кечкенә була. Бу машиналарда саф бөгелүгә сынаганда төбәнәк һәм кыска модельләренә тикшерү канәгатьләнәрлек нәтиҗәләр бирсә дә, аркылы көчләр тәэсир иткән зоналарда кисем биеклегенә кечкенә булуы кирәкле мәгълүматларны тулы дәрәжәдә алу мөмкинлеген бирми. Шуңа күрә планлаштырган эксперимент өчен сынала торган өрлек модельләренә хисапланган торыгы 1800 мм дан кимрәк булмаслык махсус стенд җыю кирәк булды. Инде җыелган стенд хәтта натураль (чын) зурлыктагы өрлекләрне дә сынарга мөмкинлек бирә. Бу аны завод эшләп чыгара торган динамик сынау машиналарыннан аера торган үзенчәлеген. Стендның тагын бер өстенлегенә – сынау белән идарә итү Mikro PC техник чаралары ярдәмендә алып барыла, ягъни динамик сынаулар вакытында йөкләм белән идарә итү өчен автоматлаштырылган техник чаралар кулланыла. Нәтиҗәдә, завод эшләп чыгара торган динамик сынау машиналардан аермалы буларак, стенд, гармоник закон буенча үзгәрүче стационар циклик йөкләмнәрдән тыш, динамик йөкләмнәрнең тагын да катлаулырак төрләрен булдырырга мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, КДАТА һәм КГТУ галимнәре тарафыннан тимербетон өрлекләрне сынау өчен махсус стенд төзү ителә. Бу стендта, заводлар чыгара торган динамик сынау машиналарыннан аермалы буларак:

1. Озынлыгы чикләнмәгән өрлек модельләрен динамик йөкләмгә сынарга мөмкин.

2. Динамик йөкләмгә табигый зурлыктагы элементларны сынарга була.

3. Динамик йөкләм белән идарә итү автоматлаштырылган техник чаралар ярдәмендә алып барыла.

4. Төрле динамик йөкләмнәр – регуляр, периодик, блоклы (программалы), бигармоник, очраклы стационар, очраклы стационар булмаган йөкләмнәр булдырырга мөмкин.

КАДЕРЛЕ ЯШЬ УКУЧЫЛАРЫБЫЗ!

Журналыбызның узган санында без сезгә математика, физика һәм химия фәннәре буенча стандарт булмаган, мөстәкыйль фикер йөртү, чишү өчен махсус әдәбият уку, түземлек һәм максатчанлык таләп итә торган мәсьәләләр тәкъдим иткән идек. Бу санда шуларга җаваплар, яңа мәсьәләләр бирәбез.

Сезнең өчен аерым фәннәр, аерым белгечлекләр, аларның асылы турында белү дә кызыклы һәм киләчәк тормыш юлын сайлаганда файдалы булыр дип уйлыйбыз. Бу санда күренекле галим-табиб Илдар Сәлиховның медицина белгечлегенә багышланган мәкаләсен бастырабыз.

© Сәлихов И.Г., 2002

ДӘВАЛАУ ТУРЫНДА

Илдар Сәлихов



ИЛДАР ГАЗИМЖАН улы СӘЛИХОВ – Казан дәүләт медицина университетының эчке авырулар кафедрасы мөдире, фәннәр докторы, профессор, Татарстан Фәннәр Академиясенең мөхбир әгъзасы, ТССРның атка-
занган табибы.

*Медицина – тормыш кебек
гади дә, катлаулы да.*

А.П. Чехов

Менә ХХІ гасырга аяк бастык. Дөньякүләм һәм әдәбиятыбызның мәгълүматларын гомумиләштерү вакыты җитте.

Хәзерге вакытта күп кенә авыруларның килеп чыгу сәбәпләрен билгеләүдә (этиология фәнендә) зур ачышлар булды, мәсәлән, сары авыруы, жәрәхәт, сидек, женес органнары авыруларының килеп чыгышы ачылды. Авыруларны билгеләүдә нәселдәнлекнең зур роль уйнавын, нерв һәм гумораль системаның халәтен билгеләү төшенчәләре туды. Әмма, шуңа карамастан, этиология медицина өлкәсенең иң аз өйрәнелгән өлеше булып тора. Беренчедән, күп очракта шул авыруларның килеп чыгу сәбәбен билгеләп булмый. Икенчедән, этиологик факторларны билгеләү кеше организмының индивидуаль үзенчәлегенә тышкы тирәлек, социаль мохит белән бәйләнгәнлеген аңларга комачаулый.

Хроник авыруларны дөвалау өлкәсендә

күп кенә уңышларга ирешелде. Бу яңа төр дөвалау мөмкинлекләре булуы белән аңлатыла. Алар дөвалау процессын куркынычсызгына түгел, ә бәлки авыру өчен уңайлыklar да тудыралар. Хирургия ярдәмендәге эффективлы методлары киң күләмдә кулланыла башлады.

Хәзерге көндә диагноз кую, дөвалау алымнарын билгеләү төрле өлкәдә эшләүче табибларның күмәк эше булып тора. Шуннан чыгып яңа тенденция туа – ул дәлилләргә нигезләнгән медицина. «Дәлилләргә нигезләнгән медицина – төгәл, намуслы һәм төптән уйланылган», – дигән сүз бар. Бу яңа төр якын килү, анализ ясау, юнәлеш бирү һәм фәнни информацияне аңлату ысулы. Дәлилле медицинадагы мөһим юнәлешнең берсе – клиник фармакология (даруларның кеше организмына тәсир өйрәнү) өлкәсендәге фәнни информациянең күләмен киңәйтү.

Алынган информацияне практикада куллану өчен аны жентекләп тикшерергә һәм дөвалау ысулының куркынычсыз, нәтижәле булуына тагын бер кат инанырга кирәк. Бу тенденциянең чагылышы булып киң таралган авыруны дөвалау юлларын стандартлаштырырга тырышу тора.

Хәзерге көндә дөвалау ысулының авыру кешенең гомер озынлыгы, тормыш сыйфатына йогынты ясауына зур игътибар ителә. «Дәүләт эшлеклесе киләчәк буынга, ә сәясәтче тик киләсе сайлауларга гына юнәлеш сый» (У.Черчилль). Шуңа карап, чын табиб та үзенең эшендә зур максатлар куярга тиеш (мәсәлән, тормыш сыйфатын, гомер озынлыгын арттырырга тырышу).

Медицинада (беренче) ярдәм күрсәтүне камилләштерү, дөвалау үзәкләрен булдыру мөһим урын алып тора. Авыру кешеләрне укыту һәм аларга мәгълүматлар бирү дә мөһим эш. Авыру кешеләр(не укыту) мәктәбе барлыкка килде – бу диабетиклар, астматиклар мәктәбе һ.б.

Санап кителгән үсешләрнең башка процесслардагы кебек үк тискәре яклары да бар.

Хәзерге көндә безнең илдәге һәр кеше тормышының социаль аспекты – эшсезлек, әйберләрнең кыйммәт булуы, киләчәк көнгә ышанмау, күп кенә кешеләр өчен медицина ярдәме күрсәтелмәү кебек күренешләр – авыруларның артуы, шәхесне жәрәхәтләүнең сәбәбе булып тормыймы икән?

Шул ук вакытта авыру кеше үзе үк безнең уңышларыбыздан читтә калды. Табибның авырудан аерылу куркынычы туды. Медицинада табибның шәхси тәҗрибәсе мөһим роль уйный. Табиб һәр авыру белән шәхси эшләргә тиеш.

Тукта! Төп юл алда эле!

Медицинада үзгәрмичә бары бер нәрсә генә кала! Ул – дөвалау!

Күп еллар буенча җыелган тәҗрибәм, төрле төр авырулар белән, төрле табиблар белән аралашу миңа дөвалау турында сөйләргә хокук бирә. Мин беләм, бу бөхәсле нәрсә, әмма кайбер басымнарны ясарга кирәк. Бу проблема – барыннан да бигрәк фәлсәфи һәм психологик характерда.

Минем тарафымнан бу басмада китерелгән афоризмнар, цитаталар җәмгыятьнең күп еллар буена табиблар эшенә ныклы игътибар итүен күрсәтә. «Афоризмнар күп ва-

кытлар озак уйланулардан коткара һәм шәхси уйлануларны тудыра», – дигән терапевт В.Х.Василенко.

Дөвалау проблемалары һәм деонтология (медицина хезмәткәрләренең авырулар алдындагы юридик, һөнәри һәм эхлаки бурычлары) б.э.к. 400 ел элек ничек актуаль булсалар, хәзергесә көндә дә шулай ук актуаль булып кала бирәләр. Әгәр дә без медицинадан дөвалауны алып ташласак, ул – ветеринария булып калыр иде.

Дөвалау вакытында белем, эмоцияләр, ышаныч, культура, күз алдына китерү һәм үз пациентыңа яхшылык эшләргә омтылу күренешләре берләшә. Дөвалау – бер яктан диалог булып тора. Чөнки табиб үз пациентыннан кирәкле мәгълүмат ала.

Еллар үтү белән генә без укытучыларыбызның акыллы сүзләренә төшенәбез...

«Дөвалау сәнгате ике шәхеснең берләшүенә китерә; ул, медицинада төп нәрсә булып торган, табиб белән авыру арасындагы психологик бәйләнешне тудыра», – дигән невропатолог Г.И.Рассаллимо.

«Минемчә, табибларның тылсымы аларның авыруга булган игътибарларында. Бу көч белән шагыйрьләр табигатьне җанландырса, табиблар авыруларны ятактан торгыза» (М.М.Пришвин).

Без гасырлар чигендә табибларның шушы сыйфатларын югалтмыйбызмы икән?

Дөвалау сәнгате күп факторлар йогынтысына бәйле: табиб белән авыруның шәхси үзенчәлекләре, табибның профессиональ әзерлегә һәм гомуми эрудициясә, халыкка медицина мәгълүматларын җиткерә белү һ.б.

Диплом медицина эшчәнлегенә хокук бирә, әмма ул табибка дәрәжә бирә алмый. Иң мөһиме, табибта авыру кешегә мөхәббәт, җан жылылыгы булырга тиеш. Калган барлык нәрсә дә – фән, һөнәр генә. Яхшы кеше – ул әле профессионал түгел. Бу җөмләне безнеңчә үзгәртсәк: яхшы профессионал – ул әле табиб түгел, килеп чыгар иде.

Атаклы табиб Парацельс әйткән: «Табибның көче – йөрәгендә». Француз галиме Цезарь Ру сүзләре дә игътибарга лаек: «Табиб мөмкин булса дөваларга, мөмкин булмаса – юатырга тиеш».

Билгеле бер кагыйдәләр нигезендә медицинаның төп үзәге төзелә: табиб – авыру, авыру – табиб.

Кешене табиб иткән сыйфатлар уку белән тумыш. Алар гаиләдәге, җәмгыятьтәге тәрби-

ягә бәйле. Шул сыйфатларның иң мөһимнәре:

– «Табиб авыру кешегә гуманлы мөнәсәбәттә булырга, үз эшен яратырга, аны һәрдаим камилләштереп торырга, гади, культуралы булырга тиеш» (М.Я.Мудров – Россиядә терапиягә нигез салучы);

– кешелекле, гадел булырга тиеш (В.Беганьский);

– үз халәте буенча матур һәм яхшы, кешене яратучы, төрле хәлдә дә гадел булырга тиеш (Гиппократ);

– табиб дүрт төрле үлчәмдә тикшерелә: аркылыга – элеккеге культураны үзләштереп үз акылын баету; өскә – уку, эрудиция; эчкә таба – тәрбия һәм үз-үзен тәрбияләү; килчәккә – үз-үзен камилләштерүгә омтылу.

Әгәр дә бу таләпләрне бергә кушсак, безнең хәлебез башка һөнәрләр белән чагыштырганда иң авыры булыр иде.

Табиб булырга омтылучы шәхес

Табибның тормыш юлында кешеләр белән эшләү сәләте иң мөһим фән булып тора. Дәвалау тәҗрибәсе – тәҗрибә белән генә килә дип уйларга ярамый – аны тәрбияләргә дә кирәк.

Медицина һәм сәнгать – бер чылбыр тәшкил итәләр. «Үзендә сәнгать күбрәк булган саен, медицина фән буларак югары үсеш ала».

Авырулар һәм җәмгыять тарафыннан табибка куелган таләпләр бик югары һәм гадел. Индия халкының борынгы Ведалар эпосында болай диелгән: «Табибтан кайгыртучанлык, түземлек һәм тыныч булу сорала. Авыру өчен табиб ата булырга, терелеп килүче өчен саклаучы булырга, сәламәт кеше өчен иптәш булырга тиеш». Ә бөек Гиппократ антын искә төшерсәк. Гомумән, әйтергә кирәк, үзендә бу сыйфатларны тәрбияләргә табибны беркем дә өйрәтми.

Әйдәп бару – бу әле тәрбия түгел. Медицина мәктәпләренең төп бурычы булып табибны профессионал итеп кенә тәрбияләү түгел, ә шәхес буларак тәрбияләү бурычы да тора. Моңа түбәндәгеләрне кертергә мөмкин: авыру белән дәрәс сөйләшү кагыйдәләре; дәвалау методларын үстерү; кеше характерын билгели белү һ.б.

Авыруны ике төргә бүлсәк була – соматик (тәнгә бәйле) һәм психик. Табиб уку барышында шуның беренче төрен яхшы өйрәнә, ә икенчесе ничектер игътибар үзәгеннән читтә кала. Тикшерүнең объекты

булып төрле симптомнар, синдромнар түгел, ә авыруның шәхесе булырга тиеш.

«Авыру кеше – ул безнең якын кешебез булырга тиеш. Менә шуның өчен дә сез белем өчен генә көрәшмичә, бәлки йөрәк өчен дә көрәшсез» (Россия терапевты В.Беганьский).

Авыруга төрле психоген факторларның йогынты ясауын истән чыгармаска кирәк. «Җинүчеләрнең ярасы, җиңелүчеләргә караганда, тизрәк төзәлә», – дигән хәрби хирург Д.Ларрей. Мондый авыруларга инструменталь яктан түгел, ә җан ягыннан якын килсә кирәк.

Безнең авыру – ул кайгыртуга мохтаж шәхес. Аның «мин»е яралы һәм ул шуңа күрә кайгыра. Ул үзенең кайгысын фәнни яктан гына түгел, ә кешелек ягыннан да аңлауларын сорый.

Авыру белән табибның беренче очрашуы икесе дә зур вакыйга, бигрәк тә авыру өчен. Психиатр З.Фрейдның бер пациенты болай дигән: «... авыру табиб янына үз кайгысы белән уртаклашырга бара, һәм табибның кызыксынмаганлыгын күрә күңелә төшә».

Бер авыру хатыннан: «Табиблар, Сезнең халәтегез, йөзегез, сөйләү тоныгыз авыру тормышында зур роль уйнаганын Сез беләсезме икән? Аннан соң без үзбездә чиребез белән ялгыз калгач, Сезнең һәрбер карашыгызны, хәрәкәтегезне искә төшерәбез. Бер генә кискен хәрәкәт булсын – безнең кәеф бозыла. Бер генә рәхәт сүз – без кайгыбызның алай куркыныч түгел икәнлегенә ышанабыз».

Авыру белән очрашкан, беренче чиратта, аның белән элемент урнаштырырга, җанын ачарга кирәк.

Авыруның эчке органнары халәтенә аның эмоцияләре дә тәэсир итүен терапевт Г.И.Захаринның түбәндәге сүзләре аңлата: «Үт куыгында ташлар булганда җан тынычлыгы булу кирәк, бу очракта ташлар тыныч ятачак».

Ул ук әйткән: «Шуны истән чыгармаска кирәк, авырулар һәрвакытта да начар халәттә булалар».

«Сөйләш минем белән, һәм мин сине хүрәчәкмен» (Сократ)

Табибның сөйләме аның культура үсешен төгәл сыйфатлый. Сөйләмдә башкалар турында уйлау сәләте дә чагылырга тиеш. Авыру

янында профессионал сөйләмдә сөйләшү килешми. Авыру бөтенесен дә аңларга тиеш. Шулай ук ачыктан-ачык сөйләшү дә кайбер очракта урынсыз. Чөнки авыру көтелмәгән нәтижеләр ясарга мөмкин.

Мин тормышымда төрле табибларны күрдем. Кайберләренең палатасында шаян көлү, яхшы мөгамәлә. Ә кайберләрендә — шомлы тынлык. Палаталар җыештырылмаган, тәртипсезлек. Авырулар хәтта үз табибларының исем-фамилияләрен дә белмиләр.

Әгәр дә табиб сәнгатьчә эш йөртсә, ул үзе үк дәва булыр иде. Барысы да үз эшенә мөнәсәбәткә бәйле. Париж табибы Галли Матье үзенең пациентларын дару белән дә, көлкә белән дә дәвалалаган. Тора-бара бу метод шундый үсешкә ия булган ки, табиб авыруларның чакыруларына өлгерә алмый башлаган. Ул бу хәлдән чыгу юлын таба: авыруларга көлкеле хәлләр, каламбурларны почта аша җибәрә башлый. Шуннан «галиматъя» сүзе туа, әмма аның баштагы мәгънәсе хәзергесә белән чагыштырганда бөтенләй икече төрле була.

Клиник асептика

Авыруны үз хәлен аңларга, вакытында ярдәм сорый белергә өйрәтергә кирәк. Тарих фәненә нигез салучы, фәлсәфәче, табиб Әбелфараж болай дигән: «Без өчәү: син, мин һәм чир. Әгәр дә син минем якта булсаң, безгә чирне җиңәргә җиңел булачак. Әгәр инде син чир ягына күчсәң, мин үзем генә сезне икегезне дә җиңә алмаячакмын».

Табиб диагнозы һәръяклап тикшереп куярга тиеш. Шуңа күрә бу проблемага җитди карарга кирәк. Әгәр дә табиб диагноз куюда икеләнсә, ул аны авыруга сиздермәскә тиеш, авыру табибның икеләнүен сизгән очракта, «күзәтик, берәздән бу мәсьәләне чишәрбез», — дияргә кирәк.

Авыру кеше — дәвалау эшенең тикшерү объекты

Авыру кеше — шәхеснең табиб белән аралашуда йогынты ясаучы үзенчәлекләре:

- авыруның кайгылы һәм шикчел характеры;
- төрле неврозлар;
- чиксез арыганлык, артык кайгыртучанлык.

«Мин сезгә яңа хакыйкәтне ачасым

килә. Бәлкәм, күбегез аңа ышанмас, берәүләрәгез аңлап җиткermәс... Дәвалау чирне дәвалаудан тормый. Дәвалау авыру кешене дәвалау, дигән сүз ул» (М.Я.Мудров).

Хезмәттәшләр

Кафедра хезмәткәрләренең тәҗрибәсеннән чыгып шуны әйтәсе килә, студентлар күп кенә мегаллимнәрне яраталар, ә кайберләрен бөтенләй тыңламыйлар. Чөнки укучылар укутучыдан белем генә алмый, ә кешелеклек сыйфатларын да үзләштерә.

Хезмәттәшләр белән аралашу беренче карашка җиңел кебек, әмма алай түгел. Үзгә белән бер өлкәдә эшләүче кешегә сак карашта булырга кирәк.

Медицина эшчеләре бер-берсенә карата тәртипле мөгамәләдә кебек. Әмма һәрвакытта да алай түгел. Бер мисал, авыру кеше бер табибта булганнан соң икенчесенә керә. Икенче табиб: «Мин сезгә мондый дәвалауны бирмәдем, кем биргән шул дәваласын. Мин болай дәваламыйм. Бу дәвадан зыян күбрәк». Әгәр дә бу доктор укымышлы, яисә бары тик культуралы кеше генә булса да, ул үзенең хезмәттәше турында авыру кеше алдында шулай сөйләмәс иде.

Табиб һәм җәмгыять

Табибның эшчәнлегә һәрвакыт җәмгыять күз алдында бара.

Табибның ялгышлык ясавында тәҗрибәсезлек, профессионал эзерлексезлегә генә түгел, ә түбәндәге характер үзенчәлекләре дә зур роль уйный: үз-үзен яратучанлык, кыюсызлык, күңел төшенкелегә, популярлыкка омтылу һ.б.

Табибның үз ялгышлыкларына мөнәсәбәттен өч төргә бүлсәң була:

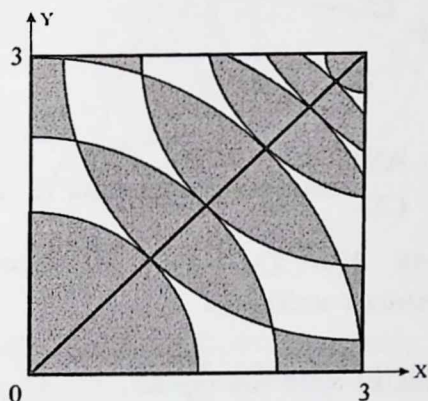
- кире кагу;
- «Безнең эш шундый», — дип тору;
- аклану;
- үз ялгышлыгыңны башкаларга ягу;
- читләшү; — «монда медицина көчсез», — дип әйтү.

Монда француз медигы Ж.-Л. Пти хаклы: «Әгәр дә син үз көчеңне җыеп, ялгышлыкны танысаң, ул ялгышлык кына булып кала, әгәр дә «мин-минлеген» аркасында яшерсәң — ялгышлык җинаяткә әйләнә».

ЖАВАПЛАР

МАТЕМАТИКА

1 мәсьәлә. Координатлары $\cos(x+y)^2 \leq \cos(x-y)^2$, $0 \leq x \leq 3$ һәм $0 \leq y \leq 3$ тигезсезлекләрен канәгәтләндерүче барлык $M(x,y)$ нокталарын координат яссылыгында күрсәтергә.



1 рәс.

Бирелгән беренче тигезсезлекне $-\sin(x^2+y^2)\sin 2xy \leq 0$ рәвешенә китерсәк, $\sin(x^2+y^2) \geq 0$, $\sin 2xy \leq 0$ яки $\sin(x^2+y^2) \leq 0$, $\sin 2xy \geq 0$ булырга тиешлеге ачыклана. Димәк, аргументлар

$$2k\pi \leq (x^2+y^2) \leq (2k+1)\pi,$$

$$2l\pi \leq 2xy \leq (2l+1)\pi$$

яки

$$(2k-1)\pi \leq (x^2+y^2) \leq 2k\pi,$$

$(2l-1)\pi \leq 2xy \leq 2l\pi$ ($k, l \in \mathbb{Z}$) шартларын канәгәтләндерергә тиеш.

$0 \leq x \leq 3$ һәм $0 \leq y \leq 3$ өлкәсендә $x^2+y^2=\pi n$ һәм $xy=m\pi/2$ (n һәм m – натураль саннар) бәйләнешләренең графикларын тәзик. Алар үзәкләре координат башында булган әйләнә һәм гипербодалар жыелмасын сурәтлиләр. Җавап 1нче рәсемдә китерелгән. Хәзер җавапның төп үзенчелекләренә тукталып китик:

1. Төзелгән график $y=x$ турысына карата симметрияле.

2. Әгәр дә $x^2+y^2=\pi n$, ә $x=0$ булса, $y=\sqrt{\pi n}$ һәм $y \leq 3$ шартынан $\sqrt{\pi n} \leq 3$ яки $\pi n < 9$ икәнә ачыклана. Моннан, $n=1$ яки $n=2$ генә булырга мөмкин. Димәк, беренче ике әйләнә x һәм y күчәрләрен кисеп үтсәләр, калганнары ($n=3, 4, 5$ өчен) $y=3$ һәм $x=3$ турыларын кисәчәкләр.

$$3. \quad x=y=\sqrt{\frac{\pi n}{2}} \quad \text{нокталары} \quad x^2+y^2=\pi n$$

әйләнәләрендә һәм $xy=\pi n/2$ гипербодаларында яталар. Димәк, әйләнәләр һәм гипербодалар бу нокталарда бер-берсенә орыналар.

4. $x^2+y^2=\pi n$ әйләнәләре һәм $xy=m\pi/2$ гипербодалары координатлары $x=\sqrt{\pi n-9}$ һәм $x=\frac{\pi n}{6}$ нокталарында $y=3$ турысын кисеп үтәләр.

2 мәсьәлә.

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = \alpha^2, \\ x + y = 1 \end{cases}$$

тигезләмәләре системасының һәрбер α өчен чишелешен табарга.

Икенче тигезләмәдән $y=1-x$. y -ның кыйммәтен беренче тигезләмәгә куеп,

$$2x^2 - 2x + 1 - \alpha^2 = 0$$

тигезләмәсенә киләбез. Бу квадрат тигезләмәнең чишелешләрен тикшерик.

а) Әгәр тигезләмәнең дискриминанты

$$D = 4 - 8(1 - \alpha^2) = 8\alpha^2 - 4 < 0, \text{ ягъни } |\alpha| < \frac{\sqrt{2}}{2}$$

булса, тигезләмәнең чишелеше юк.

б) Әгәр $D = 0$, ягъни $|\alpha| = \frac{\sqrt{2}}{2}$ булса, тигезләмәнең

$x_1 = \frac{1}{2}$ гә тигез булган бердәнбер тамыры була.

в) Әгәр $D > 0$, яки $|\alpha| > \frac{\sqrt{2}}{2}$ булса, тигез-

ләмәнең $x_1 = \frac{2-\sqrt{D}}{2}$ һәм $x_2 = \frac{2+\sqrt{D}}{2}$ га тигез булган ике тамыры була.

Димәк, $|\alpha| < \frac{\sqrt{2}}{2}$ булганда, системаның

чишелеше юк. $|\alpha| = \frac{\sqrt{2}}{2}$ булса, системаның

бердәнбер $x_1 = \frac{1}{2}$, $y_1 = \frac{1}{2}$ чишелеше, ә

$|\alpha| > \frac{\sqrt{2}}{2}$ булса, $x_1 = \frac{1 - \sqrt{2\alpha^2 - 1}}{2}$,

$y_1 = \frac{1 + \sqrt{2\alpha^2 - 1}}{2}$ һәм $x_1 = \frac{1 + \sqrt{2\alpha^2 - 1}}{2}$,

$y_2 = \frac{1 - \sqrt{2\alpha^2 - 1}}{2}$ ике чишелеше була.

Жавап. $|\alpha| < \frac{\sqrt{2}}{2}$ өчен системаның чише-

леше юк, $|\alpha| = \frac{\sqrt{2}}{2}$ өчен бер чешелеш, ә

$|\alpha| > \frac{\sqrt{2}}{2}$ өчен ике чишелеше бар.

3 мәсьәлә.

$$3^{x+2} + 2^{\log_2 x} + \log_2(x+1) - 3^{x+1} - \log_2(2-x) <$$

$$< 1 + \log_2 \frac{x+1}{2-x} + 2 \cdot 3^{x+1}$$

тигезсезлегенң билгеләнү өлкәсе

$$x > 0, x+1 > 0, 2-x > 0, \frac{x+1}{2-x} > 0 \quad \text{тигезсез-}$$

лекләре үтәлгән барлык x -лар өчен ачыккла-
на. Димәк, аларның билгеләнү өлкәсе
 $0 < x < 2$ интервалында булып,

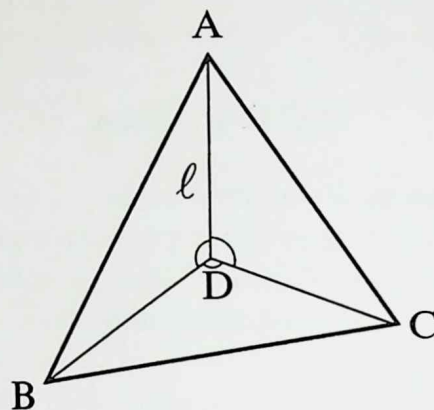
$$9 \cdot 3^x + x + \log_2 \frac{x+1}{2-x} - 3 \cdot 3^x < 1 + \log_2 \frac{x+1}{2-x} + 6 \cdot 3^x$$

тигезсезлегенә эквивалент була. Биредән күренгәнчә, бу тигезсезлек шушы $0 < x < 2$ арасында $x-1 < 0$ тигезсезлегенә эквивалент булачак. Ә соңгы тигезсезлекнең чишелеше булып $x < 1$ шарты тора. Димәк, бирелгән тигезсезлекнең чишелеше $0 < x < 1$ арасындагы x -ларга тиң.

Жавап. $0 < x < 1$.

4 мәсьәлә. ADB һәм CDA өчпочмаклары

охшаш, чөнки $\angle ABD = 60^\circ - \angle BAD = \angle DAC$.
Өчпочмакларның охшашлыгыннан



2 рәс.

$$\frac{BD}{AD} = \frac{AD}{CD} \quad \text{нисбәте билгеләнә (2 рәс.).}$$

Моннан $BD \cdot CD = AD^2 = \lambda^2$. Димәк, BDC өчпочмагының мәйданы

$$\frac{1}{2} BD \cdot CD \cdot \sin 60^\circ = \frac{\sqrt{3}}{4} \lambda^2.$$

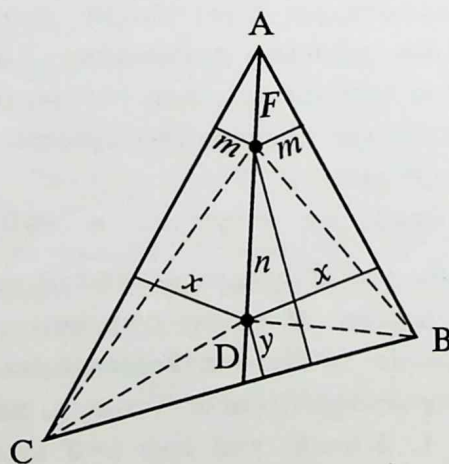
$$\text{Жавап. } S_{BDC} = \frac{\sqrt{3}}{4} \lambda^2.$$

5 мәсьәлә. Башта беренче сорауга җавап бирик. D ноктасыннан AB, AC һәм BC якларына кадәр булган иң якин аралар x , x һәм y , ә F ноктасыннан шул ук якларга булган иң якин аралар m , m һәм n булсын ди (3 рәс.).

Мәсьәлә шарты буенча $\angle DBC = \angle FBA$

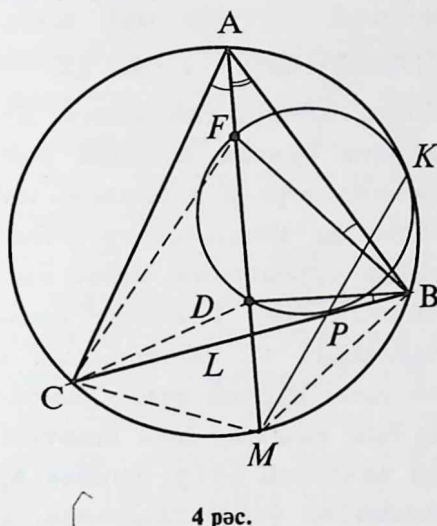
почмаклары тигез булганлыктан, $\frac{x}{y} = \frac{n}{m}$.

Ә бу тигезләмә үтәлсә, $\angle DCB = \angle FCA$.



3 рәс.

Хәзер мәсьәләнең икенче сорауына җавап бирик. ВС ягына орынучы һәм F, D нокталары аша узучы әйләнәләрнең берсенә тукталыйк (4 рәс.).



Бу әйләнәнең ВС белән орыну ноктасын Р белән, ә АL биссектрисасы АСВ өчпочмагың камаучы әйләнәне кискән ноктасын М белән билгелик. Әйтик, МР турысызыгы бу әйләнәне К ноктасында кисеп үтсен ди. К ноктасы АВС өчпочмагың камаучы әйләнәнең дә ноктасы булуын исбатлыйк.

$\angle BFM = \angle FAB + \angle FBA = \angle MBC + \angle DBC = \angle DBM$
 һәм DMB , FMB өчпочмакларының башы бер
 үк M булганлыктан, бу өчпочмаклар охшаш

була. Димәк, $\frac{MF}{MB} = \frac{MB}{MD}$ тигезлекләре дә

урынлы һәм $MB^2 = MF \cdot MD$. Әйләнәгә орын-
ма һәм аны кисүчеләр теоремасы нигезендә
 $MF \cdot MD = MP \cdot MK$ булганга,

$MP \cdot MK = MB^2$, аннан $\frac{MP}{MB} = \frac{MB}{MK}$ тигезлеге килеп чыга. Э бу MPB һәм MKB өчпочмаклары охшашлыгын күрсәтүче шарт. Аларның охшашлыгыннан $\angle MKB = \angle MBP$ почмакларының бер-берсенә тигезлеген ачыклайбыз. Шулай ук, $\angle MKB = \angle MCB$. Э бу инде B , C , M һәм K нокталарының бер үк әйләнәдә ятуын күрсәтә. Нигездә, без K ноктасы икә әйләнәнән дө ноктасы булуын исбатладык. Әйләнәләрнең бу ноктада бер-берсенә орынуын гына исбатлайсы калды. Һичшиксез, ABC өчпочмагын камаучы әйләнәнән M ноктасында үткөрөлгән орынма BC га параллель

Димәк, төзелгән әйләнәнең Р ноктасында үткәрелгән орынмага да параллель була. Шулай итеп, төзелгән әйләнәләрдөгә К ноктасыннан үткәрелгән орынмалар бер-берсе белән тәңгәл килгәнлектән, бу ике әйләнә К ноктасында бер-берсенә орына да инде.

ФИЗИКА

1 мәсьәлә. Билгеле бер биеклектән төшүче шарчыкка, аның тизлегенә квадратна һәм төшүче жисемнең аркылы кисем майданына пропорциональ булган каршылык көче тәэсир итә. Мәсьәлә шарты буенча, бирелгән саннар моны ачыклау мөмкинлеген бирә (чыннан да, шарчыкның диаметры ике мәртәбә зурайганда, аның массасы 8 тапкырга артса, аркылы кисем майданы 4 тапкырга арта. Димәк, даимиләшкән хәрәкәттәге тизлекләрнең чагыштырмасы $140/100$ гә тигез булып, бу квадратча законга туры килә). “Коерыклы” шарчыкка әлеге каршылык көченнән тыш, жеп ягыннан өстәмә каршылык көче дә тәэсир итәчәк. Ул жепнең ян өслегенә (жепнең озынлыгына) һәм төшү тизлегенә пропорциональ булачак. Чынбарлыкта, бу көч беренче каршылык көченнән байтакка зур булачак (чөнки беренчесе шактый тиз кимиячәк). Дөрес, бу очракта, жепнең массасын да исәпкә алырга кирәк. Әйтик, шарчыкның массасы M , жепнең чагыштырмача массасы ρ , ә беренче очракта жепнең озынлыгы L булсын ди. Димәк,

$$(M + \rho L)g = k \cdot L \cdot v_1,$$

$$(M + \rho \cdot 2L)g = k \cdot 2L \cdot v_2.$$

Ә нL озынлыгындагы “коерыклы” шар-
чық өчен:

$$(M + \rho n L)g = k \cdot n \cdot L \cdot v_3.$$

Бү тигезлэмэлэрнec рэвешлэрeн үзгэртeп,

$$M = 4\rho L, \frac{M + \rho nL}{M + \rho L} = \frac{M + \rho nL}{5\rho L} = \frac{nv_3}{v_1}$$

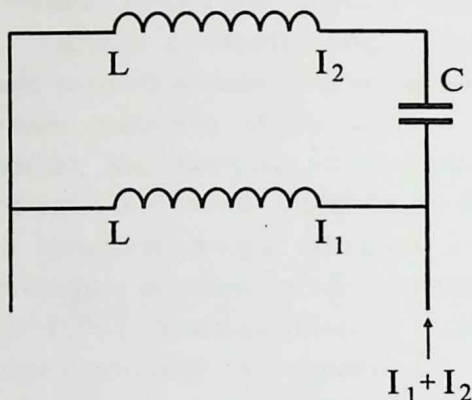
тигезләмәләрен табабыз.

Ә бик зур “н”-лар өчен $\frac{v_3}{v_1} = \frac{1}{5}$ һәм $v_3 = 3$

м/с икәнлеген ачыклайбыз.

Жавап. $v_3 = 3$ м/с.

2 мәсьәлә. Кәтүкләр чыгармаларын (выводы) ялгауның мөмкин бер вариантында конденсаторга куелган көчәнеш һәрвакыт төгәл нульгә тигез һәм чылбырның бу өлешендәге ток агымы бөтөнләй булмый. Димәк, бары тик L кәтүгә генә кала. Бу очракта генераторның ешлыгын арттырганда, лампаның кызуы эзлекле рәвештә кимиячәк, чөнки кәтүкнең индуктив каршылыгы ешлыкка пропорциональ.



5 рәс.

Әгәр дә теләсә нинди кәтүккә киресенчә ялгасак, кәтүктәгә көчәнешләр тигез кала, алар бер-берсеннән алынмый, ә кушыла. Барлыкка килгән ике полюслыкны тикшерик. Аларның чыгармаларына $u(t) = u_0 \cos \omega t$ булган алмаш көчәнеш куйыйк һәм чыганактан нинди ток агуын ачыклайык (5 рәс.). Хәзер кәтүкләрнең берсендәгә көчәнеш чыганагә көчәнешенә тигез. Кәтүкләр аша магнит агымының тигезлегә, икенче кәтүктәгә көчәнешнең шундый ук зурлыкка ия булуына китерә. Димәк, конденсаторга чыганакның икеләтә көчәнеше куела. Аның аша узучы ток $I_2 = -2u_0 \omega C \cdot \sin \omega t$ формуласыннан табыла. Кәтүк уралмаларын үтеп чыгучы кыр $I_1 - I_2$ токларының аермасы белән билгеләнә. Башка тигезләмәләрдә бу аерманың тамгасын бу тамаска кирәк.

Параллель тирбәнәш контурын хисаплауга таянып, $L(I_1 - I_2) = \frac{u_0}{\omega L} \sin \omega t$ формуласына киләбез (сул якта жәяләр эчендә токлардан чыгарылмалар).

Гомуми ток

$$I_1 + I_2 = (I_1 - I_2) + 2I_2 = u_0 \left(\frac{1}{\omega L} - 4\omega C \right) \cdot \sin \omega t,$$

ә ике полюслыкның каршылыгы

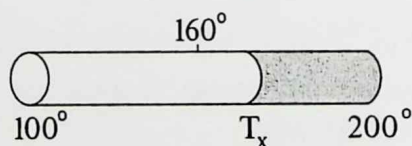
$$Z = \frac{1}{(1/\omega L) - 4\omega C} = \frac{\omega L}{1 - 4\omega^2 LC}$$

формулалары буенча хисаплана. Z -ның ешлыкка карата булган мондый бәйлеләгә L кәтүкләреннән торган параллель контур һәм $4C$ сыешлыклы конденсатор өчен хас. Бу бәйләнештән күренгәнчә, түбән ешлыктарда ике полюслык үзен L кәтүгә сыман тотса, зур ешлыктарда $4C$ сыешлыклы конденсатор кебек тотар. Шулай итеп, лампаның кыздыргычы бик кечкенә һәм шактый зур ешлыктарда көчлерәк була. Ешлык зур булмаган кыйммәттән үсә башлаганда, лампаның

кыздыргычы кими. Ешлык $\omega_p = \frac{1}{2}(LC)^{0.5}$

кыйммәтенә ия булган мизгелдә ике полюслыкның каршылыгы гаять зур дәрәжәгә җитә, лампаның кызуы нульгә кадәр кими. Ешлык үсешен давам иткәндә ул тагын зур-рая башлый.

3 мәсьәлә. Мәсьәлә шартында сүрек-ләрнең кайсы башы 100°C , ә кайсысы 200°C градуслы жылылыкта торы ачык күрсәтелмәгән.



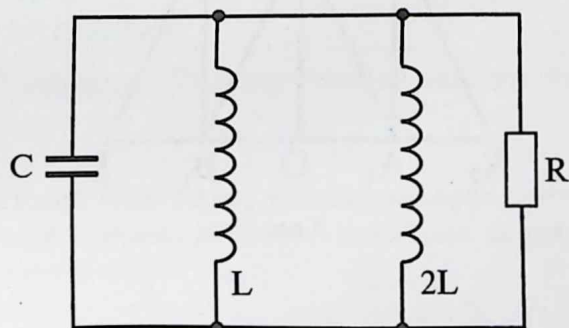
6 рәс.

Шуңа күрә ике очракка да тукталырга туры киләчәк. Озын сүрекнең ирекле башында 100°C , ә кыска сүрекнең ирекле башында 200°C температура саклансын ди (6 рәс.). Даймиләшкән режимда сүрекнең теләсә нинди аркылы кисеме аша бер үк микъдардагы жылылык үтә. Димәк, һәрбер сүрекнең озынлыгы буенча температура сызыкча закон буенча үзгәрә (ләкин “авышлык” төрлечә була). Мәсьәлә шарты буенча һәм рәсемнән күренгәнчә 100°C температуралы сүрек башыннан сүрек-ләрнең 160°C температуралы уртасына кадәр булган ара, сүрек-ләрнең ур-

тасыннан аларның тоташтырылган (T_x температуралы) кисемгә кадәр булган арадан 3 тапкыр зуррак була. Гади генә пропорциядән $T_x=180^\circ\text{C}$ икәнлеген табабыз. Икеләтелгән озынлыктагы температура аермасы 80°C га тигез, ә кыска сүрекләрнең башлары арасындагы температура аермасы 20°C тәшкил итә. Билгеле, озынлыктары бер үк булган сүрекләр өчен температура аермаларының чагыштырмасы $40:20=2:1$, ә урта кисемдәге температура $100+2\cdot 100/3\approx 167^\circ\text{C}$ тәшкил итә.

Икенче очракта да охшаш хисаплау үткәргә мөмкин. Бу очракта сүрекләр тоташтырылган кисемдәге температура $440/3\approx 147^\circ\text{C}$ һәм, охшаш рәвештә, сүрекләр бер-берсенә тигез булганда, аларның урта кисемендәге температура $100+7\cdot 100/11\approx 164^\circ\text{C}$ тәшкил итә.

4 мәсьәлә. Әйтик, кәтүк аша узучы ток I га тигез булган мизгелдә чылбыр ялгансың ди (7 рәс.). Әлбәттә, бу очракта контур тарафыннан тупланган барлык энергия дә жылылыкка әверелми.



7 рәс.

Энергиянең бер өлеше ике идеаль кәтүктән торган контур аша агучы токның магнит кыры энергиясе буларак кала. Хәзер бу энергияне хисаплайк. Ике кәтүктән торган, үтә үткәрүчән контур аша узучы магнит агымы үзгәрми. Әгәр дә кәтүкләр бер-берсеннән шактый ерак урнашкан (яки кирәкчә борылып куелган) булсалар, бер кәтүк тудырган һәм икенче кәтүк аша узучы (үзіндукция) магнит агымын исәпкә алмаса мөмкин. Бу очракта $LI = LI_1 + 2LI_1$. Моннан, $I_1 = I/3$. Бу кәтүктәге магнит кырының энергиясе $LI_1^2/2 + 2LI_1^2/2 = LI^2/6$. Шулай итеп, конденсатордагы энергия (башлангыч мизгелдә системаның энергиясе) һәм кәтүкләр-

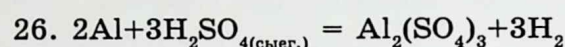
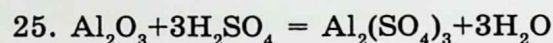
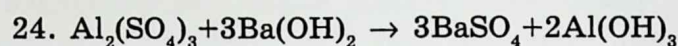
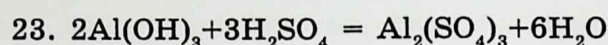
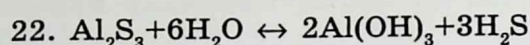
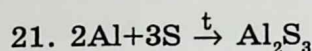
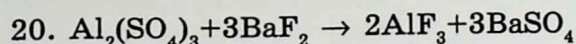
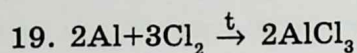
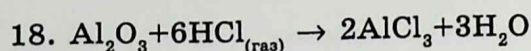
дәге энергия аермасы $W = CU_0^2/2 - LI^2/6$ жылылыкка әверелә. Биредән күренгәнчә, чылбырны ток нульгә тигез булган мизгелдә тоташтырганда, кәтүк аркылы барлык энергия жылылыкка әверелә. Кәтүктә максималь ток булганда, жылылык минималь микъдарда бүленеп чыгачак һәм аны $CU_0^2/2 = LI_M^2/2$ тигезләмәсеннән табарга мөмкин. Бу очракта, конденсаторда энергиянең $1/3$ өлеше кала, ә $2/3$ өлеше жылылыкка әверелә. Димәк, $W_M = CU_0^2/3$.

5 мәсьәлә. Фазалары буенча тәңгәл килгән дулкыннар тупланышының бер-берсенә салыну нәтижәсендә океанда гигант дулкыннар барлыкка килә. Алар цунами сыман океан киңлегенә буенча хәрәкәт итмиләр. Киресенчә, тиз генә юкка чыгалар, чөнки гигант дулкыннарны тәшкил итүче дулкыннар төрле тизлектә һәм төрле якка гажәп тиз таралып бетәләр.

ХИМИЯ

Алюминий химиясе буенча узган санда бирелгән схемага җаваплар:

- $4\text{Al} + 3\text{O}_2 \xrightarrow{t} 2\text{Al}_2\text{O}_3$
- $2\text{Al}_2\text{O}_3 \xrightleftharpoons[\text{3(эретелмә)}]{\text{электролиз}} 4\text{Al} + 3\text{O}_2$
- $2\text{Al} + 3\text{H}_2\text{O} \leftrightarrow 2\text{Al}(\text{OH})_3 + \text{H}_2$
- $\text{Al}(\text{OH})_3 + \text{NaOH} = \text{Na}[\text{Al}(\text{OH})_4]$
- $\text{Na}[\text{Al}(\text{OH})_4] + \text{HCl} \rightarrow \text{NaCl} + \text{Al}(\text{OH})_3$
- $2\text{Al} + 2\text{NaOH} + 6\text{H}_2\text{O} = 2\text{Na}[\text{Al}(\text{OH})_4] + 3\text{H}_2$
- $\text{Al}_2\text{O}_3 + 2\text{NaOH} + 3\text{H}_2\text{O} \rightarrow 2\text{Na}[\text{Al}(\text{OH})_4]$
- $2\text{Al}(\text{OH})_3 \xrightarrow{t} \text{Al}_2\text{O}_3 + 3\text{H}_2\text{O}$
- $2\text{Al}_2\text{O}_3 + 6\text{C} \xrightarrow{t} \text{Al}_4\text{C}_3 + 3\text{CO}_2$
- $\text{Al}(\text{NO}_3)_3 + 3\text{NaOH} = \text{Al}(\text{OH})_3 + 3\text{NaNO}_3$
- $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 + 3\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 = 2\text{Al}(\text{NO}_3)_3 + 3\text{BaSO}_4$
- $\text{Al} + \text{HNO}_3 \xrightarrow{\text{3(сыг.)}} \text{Al}(\text{NO}_3)_3 + \text{N}_2 + \text{H}_2\text{O}$ яки $\text{Al} + \text{HNO}_3 \xrightarrow{\text{3(бик сыг.)}} \text{Al}(\text{NO}_3)_3 + \text{NH}_4\text{NO}_3 + \text{H}_2\text{O}$
- $4\text{Al}(\text{NO}_3)_3 \xrightarrow{t} 2\text{Al}_2\text{O}_3 + 12\text{NO}_2 + 3\text{O}_2$
- $\text{Al}_2\text{O}_3 + 6\text{NaOH} + 12\text{HF} \xrightarrow{t} 2\text{Na}_3\text{AlF}_6 + 9\text{H}_2\text{O}$
- $\text{AlF}_3 + 3\text{NaF} \xrightarrow{t} \text{Na}_3\text{AlF}_6$
- $\text{Na}_3\text{AlF}_6 + \text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \xrightarrow{t} 2\text{AlF}_3 + 3\text{Na}_2\text{SO}_4$
- $2\text{Al} + 3\text{F}_2 \xrightarrow{t} 2\text{AlF}_3$



ЧИШУ ӨЧЕН ЯҢА МӘСЬӘЛӘЛӘР

МАТЕМАТИКА

1 мәсьәлә. $\log_x(2x+1) = \log_{2x^3+x^2}(4x^3+4x^2+x)$ тигезләмәсен чишәргә.

2 мәсьәлә.

$$\begin{cases} x^2 - 3|y| + |x| = 12, \\ y^2 + 3|x| + |y| = 9 \end{cases} \text{ тигезләмәләр система-}$$

сын чишәргә.

3 мәсьәлә. Һәркемгә билгеле булганча, физик яки юридик затлар тарафыннан мәгълүм шартлар буенча банк учреждениеләренә сакларга куелган акча (башкача әйткәндә, кертем) ел ахырына билгеле бер процентка арта, ягъни, керем бирә (әлбәттә, төрле банкларда төрлечә). Әйтик, күпмедер

сумманың $\frac{5}{6}$ өлешен ел башында бер банкка,

ә калганын икенче банкка салдылар ди. Керемнең акчалата суммасы беренче елның ахырында 670, ә икенче елның ахырында

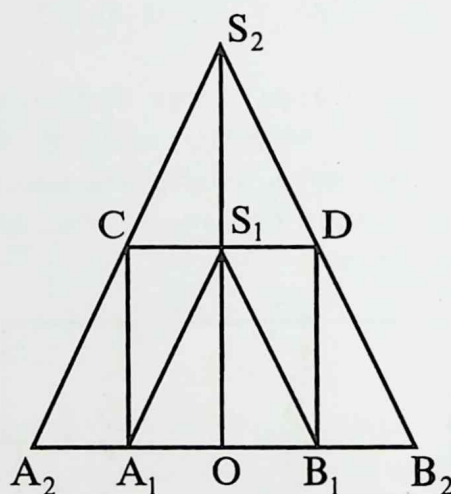
749 булсын. Әгәр дә акчаның $\frac{5}{6}$ өлеше икен-

че банкка салынган булса, беренче ел ахырында керем 710 сум булыр иде. Әгәр барлык сумма да беренче банкка салынган булса, ике ел үткәннән соң керем күпме булыр?

4 мәсьәлә. Барлык почмаклары да кысынкы булган өчпочмакның ике биеклегенә 3 см һәм $2\sqrt{2}$ см булып, аларның кисешү нокталары өченче биеклеккә 5:1 нисбәтәндә бүлү. Өчпочмакның мәйданын табарга.

5 мәсьәлә. Түгәрәк нигезле туры $A_1S_1B_1$ конусы бирелгән. Конусны камап A_1CDB_1 цилиндры үткәрелгән, ә ул, үз чиратында, бе-

ренче $A_1S_1B_1$ конусына охшаш $A_2S_2B_2$ конусы белән камалган (1 рәс.). Икенче $A_2S_2B_2$ конусының күләме беренче $A_1S_1B_1$ конусы күләменнән күпмегә зуррак?

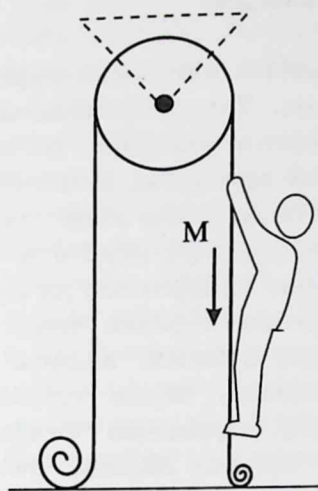


1 рәс.

ФИЗИКА

1 мәсьәлә. Горизонталь яссылыктан Н биеклегендә җиңел блок аша җеп үткәрелгән (2 рәс.).

Җепнең очлары горизонталь өслектә чорнап куелган һәм җеп хәрәкәтенә тәэсир итмиләр. Җепнең бер ягына М массалы кеше тотына һәм, җирдән бер үк биеклектә асылынып тору өчен, кулларын бик тиз бер-бер артлы (җеп буенча менгән сыман) алыштырырга мәҗбүр була. Җепнең тизлегенә ниндидер бер зурлыкка җиткәч бу мөмкин була башлый. Бер метр озынлыктагы җепнең массасы р булса, аның тизлеген табарга. Ирекле төшү тизләнеше g. Блоктагы ышкылу көчләрен исәпкә алмаса.



2 рәс.

2 мәсьәлә. Термоизоляциялэнгән савыт бератомлы газ белән тутырылган. Вакыт үтү белән газ атомнарының яртысы парлашып “ябышалар” һәм икеатомлы молекулаларга әвереләдәр. Молекулалар парлашканда E энергиясе бүленеп чыкса, савыттагы басым күпмегә артачак? Газның башлангыч температурасы T билгеле. Савытның жылысыешлыгын исәпкә алмаска.

3 мәсьәлә. Тышкы ягында вакуум булган

10 литрлы савытта һава нормаль шартларда саклана. Савыт стөнасындагы мәйданы $S=0,1 \text{ см}^2$ булган тишекне $t=1$ секундка ачалар һәм шунда ук ябалар. Шул вакыт эчендә очып чыккан молекулаларның микъдарын һәм очып чыгуы бер молекулага туры килгән уртача энергияне бөяләргә.

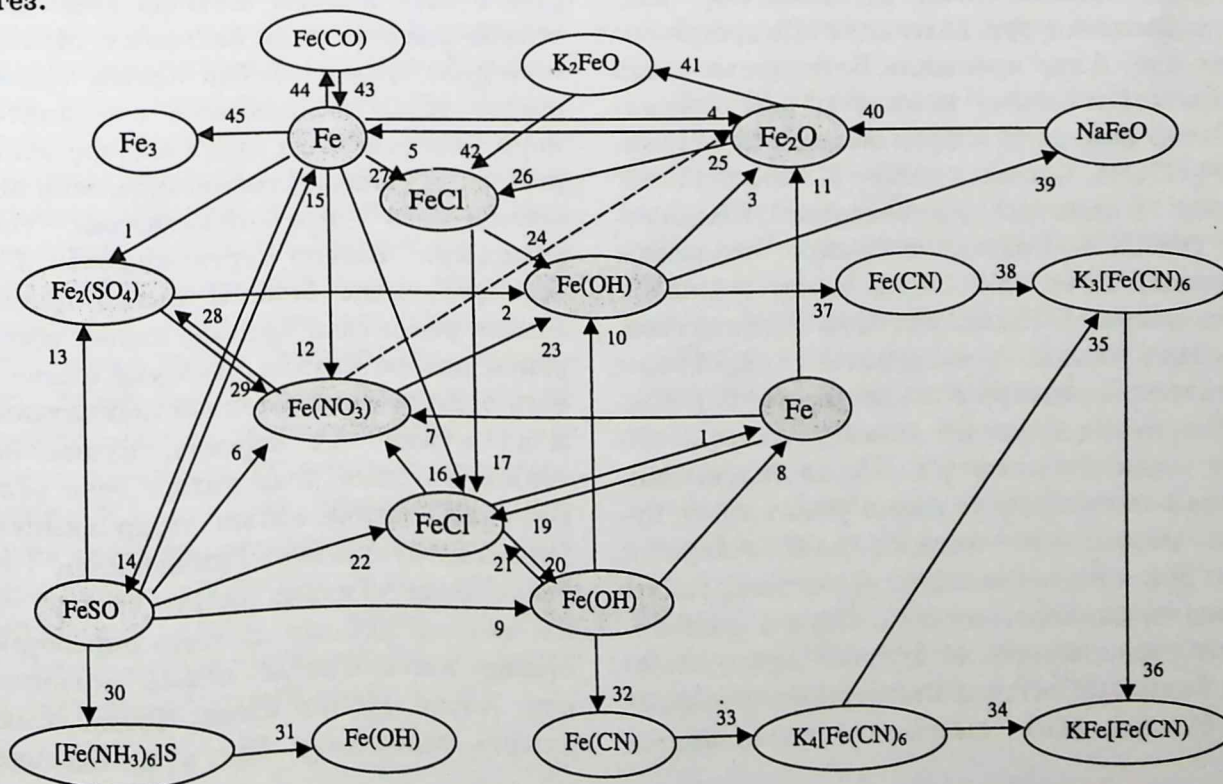
4 мәсьәлә. Ни өчен хәзер гольф тубында төрлө яньчөкләр ясыйлар? Яньчөкләр башта түгәрәк булса, хәзер аларны алтыкырлы ителәр.

Гольф уенын даими рәвештә уйнаучылар көтмөгөндө бер хәлгә тап булалар. Аларның күзөтүләренә караганда, тупка бөрү көче бер үк булганда да, яңа һәм шоматуплар бары тик 45 метрга гына очса, тузган һәм яньчөлөп беткән туплар уртача 200 метрга кадәр очканнар. Монь ничөк аңлатырға? Беренчө карашка, шоматуп һәм түгәрәк тупка тәэсир итүчө һаваның каршылык көчө азрак түгөлмө?

5 мәсьәлә. Әгәр дә останың шакулын (русча: уровень) көчлө магнит янына китерсәк, шакул куыгы күчөчөк. Ни өчен? Куык кайсы якка күчөчөк, магниткамы яки магниттанмы?

ХИМИЯ

Тимер һәм аның кушылмалары буенча әверелешләрнең биредә саннар белән күрсәтелгән тигезләмәләрен языгыз, реакция шартларын, кушылмаларның атамасын, кулланылышын күрсәтегез.



БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГЕССЫНДА



Татар баласы бер-берсен аңлыймы?

Республикабыздан читтә татар мәктәпләре ни хәлдә? Үсеп килүче яшь буынга үз ана телендә белем алу мөмкинлеген бармы? Күптән түгел генә Сарытауда узган Россия татар мәктәпләре мәгариф хезмәткәрләренен төбәкара фәнни-гамәли конференциясендә сүз шул хакта барды. Жыенның әлегә төбәктә узуының бер сәбәбе - татар гимназиясенен 10 еллык юбилеен билгеләп үтү иде. Конференциядә Башкортостан, Иваново, Мәскәү, Новосибирск, Самара, Сургут, Түбән Новгород, Ульяновсктан да вәкилләр катнашты. Әмма иң зур делегация Татарстаннан килгән иде. Алар арасында Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты һәм Россиянең Татар федераль милли-мәдәни мөхтәриятте (ТФМММ) Советы рәисе И.Таһиров, ТР Мәгариф министры урынбасары И.Җадиуллин, ТФМММ Советы җаваплы сәркатибе Ф.Уразаев, 1нче һәм 14нче татар гимназия директорлары Г.Шәмсиева һәм М.Вахитова, Татарстан китап нәшрияты директоры Д.Шакиров, шагыйрә Р.Вәлиева һ.б. бар иде.

Милләтнең киләчәгә яшьләр кулында икәнлеген һәркемгә мәгълүм. Ләкин телне, динне, гореф-гадәтләрне белмичә үсеп килгән буыннан нәрсә генә көтәргә соң? Аларның күбесе рус мохитендә яшәп урыслаган, телләрен оныта, диннәрен югалта. Шушы мәсьәләнең ни хәтле четерекле булуын аңлап, 1990 еллар башында читтәге милләттәшләребезнең урта буыны, җиң сызганып, татарларның

милли кыйбласын яшьләргә күрсәтү өстендә эшли башлады. Татар иҗтимагый оешмалары, татар мәдәни үзәкләре, мәчетләр ачылды. Татар теле курслары, якшәмбе мәктәпләре эшли башлады. Әмма инде шактый вакыт узуга карамастан, күп кенә ата-ана баласын татар мәктәбенә бирергә әле дә курка. Чөнки татар телендә алган белем белән югары уку йортына кереп булмый, андагы белем бирү түбән дәрәҗәдә санала. Шуңа төбәкләрдә татар мәктәпләренен дәрәҗәсен югары итү өчен тырышырга кирәк. Моның өчен күп чит телләр укытуны җайга салырга, заманча компьютерлар булдырырга кирәк. Бары шул чакта гына татар уку йортларының дәрәҗәсе булачак. Сарытауда исә боларның барысы да җайга салынган. Шуңа бу гимназиядә укырга теләүчеләр саны елдан-ел арта. Иваново-да, киресенчә, татар телендә укырга теләүче балаларны җыя алмау сәбәбе, быел татар мәктәбе ачылмаган. Хәзерге вакытта анда атнасына теләүчеләр өчен 3 тапкыр татар теле дәресләре укытыла. Дәресләргә барысы 60 укучы йөри икән. «Белем бирү бик авыр, чөнки ата-аналары телне белми, балалар дәрес эзәрләргә әби-бабайларына барырга мәҗбүр», - ди татар теле укытучысы Фәния Аухәдишина. Билгеле, кайсы якка башың борсаң да урыс булган мохиттә эшнә башлап җибәрү бик зур тырышлык һәм үзгәртү сорый. Сарытауда беренче булып шәһәр мәгариф бүлегенә канаты астында 1990 елдан якшәмбе мәктәбе эшли башлаган. Моның белән генә риза булмыйча, бер төркем милләттәшләребез татар гимназиясен ачу нияте белән йөри башлый. Аны ачып җибәрү вакыйгаларын искә төшереп сөйләгәндә, мин милләттәшләребезгә чын күңелемнән сокланып утырдым. Шәһәр уртасындагы 3 катлы җимерек, иске бинаны кыска гына вакыт эчендә ремонтлап куйгач, шәһәр җитәкчеләренен исләре киткән. Яңа уку елына 2 катлы эзәр булгач, алар бөтенләй шаккаткан. Әмма моңа күпме көч кәргәнә, күпме йокысыз төннәр узганын алар үзләре генә белә шул. Бинаның өченче катын татар гимназиясенә бирмәгән булганнар. Гимназиянең 10 еллык бәйрәмендә «Тиздән яңарту эшләре төгәлләнә, могаен, анысын да сезгә бирербез» дигән сүзләр ишетелгәндә шәһәр җитәкчеләренән. Ходай насыйп итсен. Чөнки гимназиядә укырга теләүчеләр бик күп. Беренче елны

гимназиядә 102 укучы белем алса, хәзер ул 300 дән артып киткән. Баштарак чорларда төрле мәктәпләрдән татар фамилияле укучыларны эзләп йөргәннәр.

Кызганычка каршы, гимназиядә әле житешсезлекләр дә шактый, мәсәлән, быллга хәтле гимназиянең спорт залы булмаган. «Бик зур акчалар түләп, укучыларны бассейнга йөртергә мәжбүр идек», - дип сөйли татар гимназиясе директоры Зәкия Саласкина. Яңа спорт залын без килгәндә өлгерткәннәр иде һәм без аның ачылышында катнаштык. Башка барлык кирәк-яраклар мәктәптә бар дияргә була. Интернетка тоташкан компьютерлар классы, китапханә, актлар залы... Хәтта Иран мәдәнияте бүлмәсен дә ачканнар. 2000 елның уку башында аның ачылышында Ираннан да кунаклар чакырылган булган. Ә жәйге каникулларда Иран вәкиллеге чакыруы буенча 8 класстан бер төркем укучы атна бую Иранда булып, фарсы теле буенча белемнәрән камилләштереп кайткан. Кыскасы, кунак ашы кара-каршы булган.

Татарстан белән дә элемтәдә тора Сарытаудагы милләттәшләребез. Сарытау өлкәсе мәгариф министрлыгының ТР мәгариф министрлыгы белән уртак килешүе төзелгән. Былтыр Казанның 14 татар гимназиясе укучылары Сарытауның «Романтик» балалар сәламәтләндерү лагеренда биредәге яшь милләттәшләре белән бергә ял иткәннәр. Ә Сарытауныкылар Татарстанга килгәннәр. Шунысы кызык: татар балалары бер-берсенен телен кайвакыт аңламый да торган булганнар. Бигрәк тә казанлылар аңламаган сарытаулыларны. Тел мәсьәләсенә килгәндә, хәлләр авыррак. Казанның 1нче гимназия директоры Гөлфия Шәмсиева Сарытаудагы татар балаларына дәрес биргәндә шактый авырлыклар кичерде. Телне белмәү сәбәпле, уйлаган фикерләрен житкерә алмый укучылар. Уздырылган ачык дәресләрдә дә бу күзгә ташланды. Укытучыларга килгәндә, алар арасында урыслар да шактый. Чөнки төгәл фәннәр рус телендә укытыла. Татар теле һәм әдәбиятын укытучыларның барысы да диярлек югары белемне Татарстанда алганнар. ТР мәгариф министры урынбасары И.Һадиуллин барлык төбәкләрдән килгән татар мәктәпләре мәгариф хезмәткәрләренә югары уку йортларына керергә теләүчеләр булса, алдан ук хәбәр итүләрен үтенде. Чөнки күбесе имтиханнар көне килеп житкәч кенә йөри башлый, диде.

Ләкин шунысы кызганыч, 56 мең татар яшәгән Сарытау өлкәсендә татар газетасы нәшер ителми, радио юк. Телевизион тапшыруларга килгәндә, ниһаять, «Татарстан яңа гасыр» спутник телевидениесенә беренче антеннасын татар гимназиясенә тоташтыру булды. Бу барысы өчен дә зур бүләк иде. Димәк, хәзер гимназия балалары үз ана телләрендә тапшыру карый алачак. Бүләк дигәннән, татар байлары булган төбәкләрдәге милләттәшләребез ул яктан бәхетле. Сарытау милли мәдәни мөхтәрияте рәисе, «Нарат» акционерлык җәмгыяте президенты К.Аблязов татар гимназиясенә иң күп ярдәм күрсәткән кеше. Әле менә без килер алдыннан гына бер төркем укучы Англиягә киткән иде. 280 меңлек юл хакын ул түләгән. 1989 елдан бирле төзелә алмый яткан мәчеткә дә ярдәм кулы сузган. Әлегә Сарытауда кечкенә генә иске мәчет эшли. Әмма бик тиздән анда яңа Аллаһ йорты ачылачак. Дингә килгәндә, татар гимназиясендә укучылар арасында яулыклы кызлар да шактый булуы күзгә ташланды. Энгельс шәһәре имамы Рушан хәзрәт Сәйфетдинов яңа мәчет төзелгәч, мәдрәсә ачып җибәрәчәге турында әйтте. Знче балалар бакчасында тиздән мөселман группасы булачак, татар телен өйрәнәргә теләүчеләр өчен «Йолдыз» исемле түгәрәк эшли. Шулай ук Сарытауда җыр-моңга һәвәс кешеләр дә шактый икән. Таһир Сәлихов җитәкләгән «Тургай» халык ансамбле конференциягә килгән барлык халыкны таң калдырды. 6-7 укучыдан торган ансамбль халык җырларын да, бүгенге заманча көйләрне дә өздереп башкара.

Башкортостанның Кушнаренко районында халыкның 90 проценты – татар. Татар мәктәбе 320 кешелек булса да, укучылар бары 200 генә. «Татар авылында тел проблемасы алай ук кискен тормый. Чын милли җанлы кешеләр алар авыллардан чыга», – ди мәктәп директоры Ильфир Котдусов.

Себер якларында хәлләр авыррак. Новосибирскида мәчет каршында оештырылган курсларда барлыгы 30 кеше йөри. «Шәһәр җитәкчеләре «50 укучы җыйсагыз мәктәп ачабыз», – дигән иде, килеп чыкмады», – ди татар мәдәни үзәге рәисе Мөдәрис Абакиров. Сургутта бөтен нәрсә акчага көйләнгән. Шәхси мәктәп тотучы Миләүшә ханым «Миңа акчаны кайсы милләт вәкиле бирә шуңа эшлим. Былтыр татарлар өчен акча

булгач, укыттым. Быел ата-аналардан күп со-
раулар булуга карамастан татар теле укытыл-
мады, чөнки акча бирмәделәр». Әйе, Сарытау-
дагы кебек милләт өчен жан атып йөрүче та-
тар байлары һәрбер төбәктә бер-ике генә булса
да зур файда булыр иде. Төрле өлкәләрдәге
татар эшмәкәрләренең дә шушы конференция
кысаларында Сарытауда жыелуының юкка
булмас дип өметләнәсе килә.

Сәүдә-сәнәгать палатасында уздырылган
уртагасыр Үкәк шәһәренә багышланган фән-
ни-гамәли конференциядә дә кызыклы гына
мәгълүматлар бирелде. Гомумән, Сарытау
юлында шактый гына татар исемнә тартым
авыллар очравына игътибар иттем мин. Бәл-
ки шуңадыр, өлкәдә татарларга ихтирам бе-
лән карыйлар. Татар гимназиясенең 10 еллы-
гын билгеләп узган зур тантаналы кичәдә дә
бу ачык чагылды. Күп матур сүзләр, котлау-
лар әйтелде, бүләкләр тапшырылды.

Россия татар мәктәпләре мәгариф хезмәтк-
әрләренең жыелышы Татарстанда түгел, ә
нәкъ Сарытауда узуының бер зур өстенлеге:
Татарстаннан читтәге татар мәгарифен, жир-
ле кзлектән карап, бәяләргә мөмкинлек бул-
ды, һәм минемчә монда килгәннәренң күбесе
Сарытаудагы татар гимназиясен күреп, ак
көнләшү белән көнләшеп, сокланып киткән-
нәрдер.

Әстерханнар башлады...

Әстерханда «Дуслык» өлкә татар иҗтима-
гый үзәге эшли. Милләттәшләребез анда
тулы канлы тормыш белән яши. «Идел»
исемле татар газетасы нәшер ителә. Балалар
өчен «Чишмә», «Нур», «Сюрприз» ансамбль-
ләре оештырылган. Күптән түгел «Ялкын»
ансамбленең ун еллык юбилее бәйрәм ителде.
Кыскасы, Әстерхандагы кардәшләребез
күңелсезләнми – җырлап-биеп яши.

«Үзебезнең осталыкны быел Татарстан
халкына да күрсәтергә булдык әле», – диде
«Дуслык» җәмгыятенең рәисе Әнвәр Алмаев.
Һәм 27 апрель көнне гөрләтеп Г.Камал исе-
мендәге Татар дәүләт академия театры бина-
сында, Казан шәһәренең 1000 еллык юбилее
тантанасына багышланган үзешчән сәнгать
осталарының зур концертын уздырдылар.
Дөресен генә әйткәндә, концерт бу кадәр
күңелле булыр, бер сулышта узар дип беркем
дә уйламагандыр. Алар исә татарстанлылар-
ны да уздырдылар.

Бәйрәмне «Дуслык» җәмгыятә рәисе
Әнвәр Алмаев башлап җибәрде. Ул сәхнәгә
Казан шәһәре башлыгы Камил Исхаковны,
Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма ко-
митеты рәисе Индус Таһировны, ТР мәдәни-
ят министры урынбасары Илфак Ибраһи-
мовны, Г.Камал исемендәге Татар дәүләт
академия театры директоры Шамил Заки-
ровны чакырды. «Бу концерт алар ярдә-
мендә оешты, читтәге дусларыгызны һәрва-
кыттагыча шулай жылы кабул иткөнегез
өчен бик зур рәхмәт», – диде Әнвәр Ибра-
һимович, һәм кечкенә генә бүләкләр тап-
шырды. Безнекеләр дә, кунак ашы кара-
каршы дигәндәй, матур тәбрикләү сүзләрен
әйттеләр. Концерт Сөембикәнең Казанга
килү күренеше белән башланып китте.
Милли киёмнәре, җыр-биюләре белән алар
халыкны баштан ук сихри бер дөньяга
алып кереп киттеләр. «Ялкын» татар халык
фольклор ансамбле, «Мирас», «Капель» бию
ансамбльләре, «Нур» татар балалары иҗаты
студиясе, «Сандугачлар оясы» ансамбле чы-
гышларына карап туймаслык иде. Хәтта
Минтимер Шәймиев турында шигырь да яз-
ганнар. Аны алар президентка тапшырырга
дип, концертка килгән вице-примьер Зилә
Вәлиевага бирделәр. Концерт 2 сәгать барса
да, талчыктырмады. Ул җырлаулары, биюл-
әре, хәтта сөйләүләре дә ничектер үзгә,
ягымлы иде аларның. Бигрәк тә яшь
милләттәшләребезнең чыгышлары игъти-
барга лаек иде. 2 автобус тутырып килгән
иде алар. Шундый зур юл үтеп, үз көчләре
белән мондый гаҗәеп матур концерт кую-
чылар читтәге милләттәшләребез арасында
әлегә күренгәнә юк иде. Бу тамашаны
сәхнәгә куючы, Татарстанның атказанган
мәдәният хезмәткәре Румия Һәдиятуллина
барысын шулхәтле искитәрлек итеп
әзерләгән, хәтта Татарстанда да мондый
күңелле тамашаны бик сирәк күреп була.

Кыскасы, бәйрәм күңелле дә файдалы да
узды. Казаныбызның 1000 еллыгына багыш-
ланган бәйрәмнәр шулай дәвамлы булыр дип
өметләнәсе кала.

ЛАНДЫШ ХАРРАСОВА,
БТК Башкарма комитетының
мәгълүмат үзәге референты



Казан шәһәрәндә төрле уку йортлары электән күп булган. Алар өчен махсус биналар төзелгән. Өске рәсемдә күрсәтелгән мәһабәт бина архитектор Д.В.Розов проекты буенча инженер П.П.Голышев житекчелегендә 1907-1911 елларны Комерция училищесы өчен төзелә.

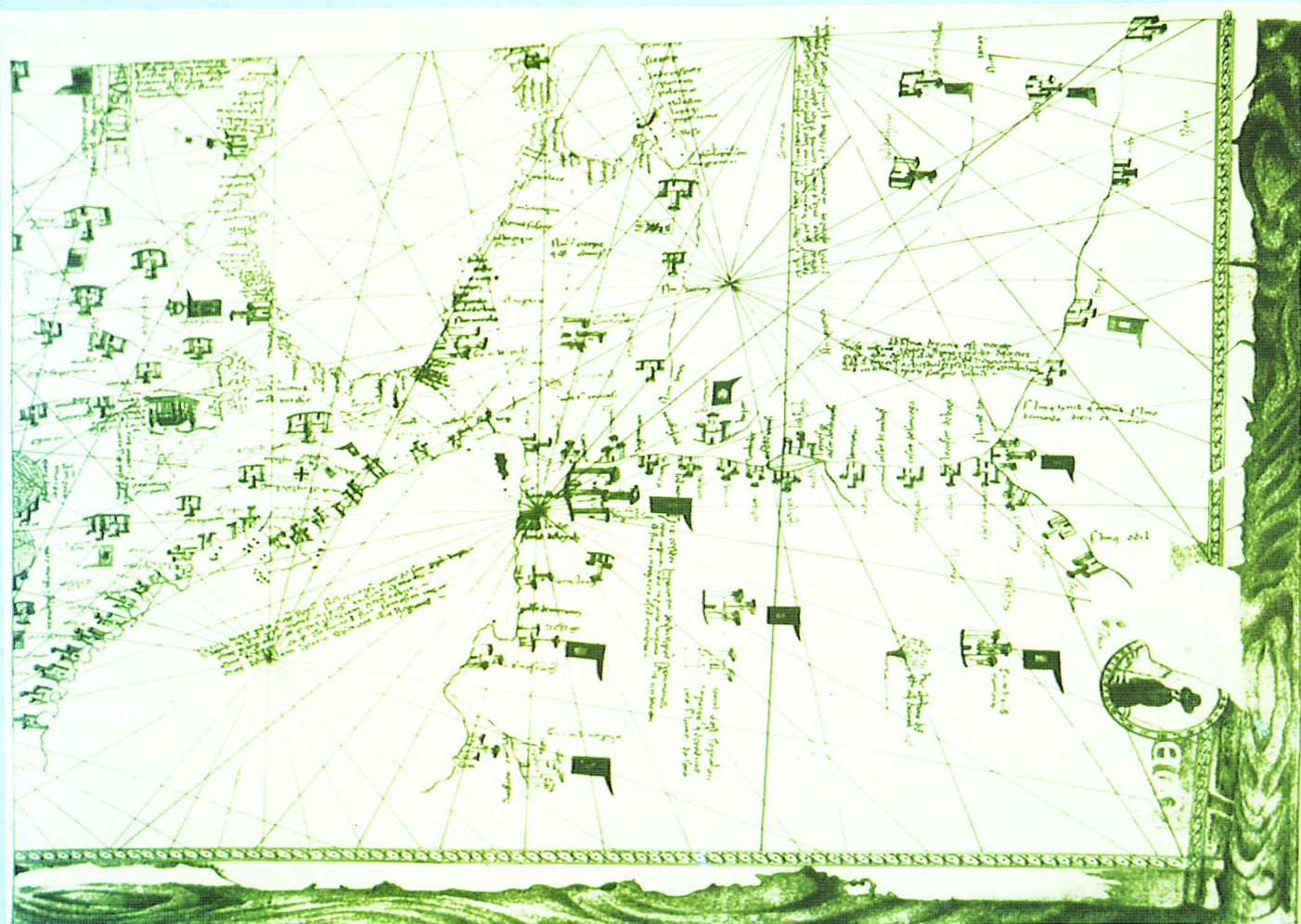
Хәзер бу йортта авыл хужалыгы академиясе урнашкан (түбәндәге рәсем). Быел академиягә 80 ел тулды.

Казан дәүләт авыл хужалыгы академиясенә мөгаллимнәрен һәм шәкертләрен олы юбилей белән котлыйбыз. Уку-укутуда, фәнни эзләнүләрдә, Татарстан Республикасының ике дәүләт телендә эш алып баруда яңа уңышлар телибез.

"ФӘН һәм ТЕЛ" журналы редакциясе



Бертуган Пициганнар сызган карта



Бу карта итальян сүдәгәрләре бертуган Франциско һәм Доминико Пициганнар тарафыннан 1367 елда төзелгән. Аның мәғлүматлары латин телендә язылган. Анда Алтын Урда дөүләтенең үзәк өлеше төшерелгән.

Картадан күренгәнчә, ул вакытта татарларның Идел, Дон елгалары һәм Кара диңгез, Каспий диңгезе буйларында дистәләрчә шәһәрләре булган. Мәсәлән, анда Болгар, Котоба, Хажь Тархан, Кирмәнчек, Жүкәтау, Себер, Чар (Чаллы) һ.б. шәһәрләрнең исемнәре укыла.

Марсель Әхмәтжанов, филология фәннәре докторы